

Тоҳир Малик

АЖАБ ДУНЁ

АДИБНИНГ ЯНГИ КИТОБИ

— *Адибнинг янги китоби* —

Тоҳир МАЛИК

АЖАБ ДУНЁ

қиссалар ва ҳикоялар

Тошкент
«Янги китоб»
2015

УЎК: 821.512.133-3
КБК: 84(5Ў)6

М 22

Малик, Тоҳир

Ажаб дунё (қиссалар ва ҳикоялар) [Матн] / Т.Малик. –
Тошкент: Янги китоб, 2015. – 368 б.

ISBN: 978-9943-4554-1-2

УЎК: 821.512.133-3
КБК: 84(5Ў)6

Одам умрини табиат фаслларига ўхшатиб сифатлашади. Баҳор – болалик ва ёшлик фасли, умр адоғи эса куз – хазонрезги фаслига қиёсдир. Баҳору ёз имтиҳон фасли, куз эса меваларни териб олиш, умр интиҳосидаги оқибат натижа кўринадиган кимгадир ҳаяжонли, кимгадир ваҳимали, яна кимгадир хатарли дамлардир. Мазкур китобга жамланган асарларда ана шу сўнгги имтиҳон онларидан ҳикоя қилинади.

ISBN: 978-9943-4554-1-2

© Тоҳир Малик
© «Янги китоб» МЧЖ, 2015

— Қиссалар —

АКСИОМА

*Пўртанали ҳаёт уммонининг
согинч қиргоқлари ҳам бор.
Пучга чиққан тилаклар қанча...
айтилмай қолганлари ундан-да кўп...*

**Минг тўққиз юз ўттиз саккизинчи
йилнинг ўн биринчи март куни,
Тошкент шаҳри.**

Алдамчи ҳавонинг илиқ нафасига алданган дарахтларнинг қийғос очилиб турган гулларини аямажуз ўпиб ўтди.

Мирзаолим Худодан ўғил тилаган эди. Аямажуз ўз амали билан банд кечада у ниятига етди. Унга қадар илмий фаразлари баёнини Москвага жўнатиб, ижобий жавоб кутаётган эди. Туғруқхонадаги шодлик хабари қанотида ишхонасига учиб келган онда қўлига хат тутқазишди. Минг тўққиз юз ўн еттинчи йили Альберт Эйнштейн бир мақоласида айрим атомлардаги ўзаро нурланиш кучли оқимларининг мутаносиблиги ташқи электромагнит нурланишини келтириб чиқариши мумкин, деган назарий тахминни ўртага ташлаган эди. Турли атомларнинг электронлари бир вақтнинг ўзида ғоят юқори даражада учиб чиқиши мумкинлиги тўғрисидаги бу фараз атомлар тузилишини ўрганиш билан банд бўлган физикларнинг эътиборидан четда қолган эди. Мирзаолим Москвада бўлганида устози Капицанинг кутубхонасида иттифоқо шу мақолага кўзи тушиб, бу илмий фаразга банди бўлиб қолди. Резерфорд тақдим этган тажрибахонани созлаш билан банд бўлган Капица ўзбекистонлик шогирдининг мақоладан олган таассуротларига унча аҳамият бермади. У шогир-

дининг ўз йўлидан юришини талаб қилгани сабабли моддаларни магнит ва электрик майдонларнинг ғоят кучли таъсирида, совуқликнинг энг паст даражаларида ва жуда юқори босимдаги тадқиқотидан четга чиқишини истамаган эди.

Мирзаолим Тошкентга қайтиб, назарияларга доир адабиётларни ўрганишга шўнғиди. Резерфорд очган, Капица кенгайтирган йўлдан юра бошлаган бўлса-да, хаёлининг бир қисми ҳали очилмаган йўл билан банд эди. Эйнштейн гарчи ўзи шуғулланмаган бўлса-да, кучли нур оқими олишнинг йўли мавжудлигига ишора қилиб қўйган эди. Бир неча ой муқаддам «Физика» журнаlining янги сонисида бир ёш олимнинг ўн еттинчи йилдаги ўша мақола таҳлиliga бағишланган фикрларини ўқиб, ўзига ҳамфикр борлигидан қувонди-ю, унга мактуб йўллади. Ўғли туғилган кунини ўша мактубига жавоб олиб, худди ўша нурни кашф этгандай қувонди.

Икки хушxabардан маст бўлган Мирзаолим дўстларига, «йиғилишиб уйимга боринглар, мен сабзи-пиёзни қовуриб тураман», деди.

– Дарров «ювмоқчимисан»? Нуриддиннинг Масковдан қайтишини кутмаймизми?

Нуриддин, уларнинг қадрдон дўсти, Москвада илмий сафарда эди. Мирзаолимнинг илмий фаразлари баён этилган қоғозларни шу йигит Москвадаги олимга етказган, сўнг хушxabарни ҳам ўзи йўллаган эди. Зоирнинг гапи Мирзаолимга маъқул келиб, қайтмоқчи эди, Асқар йўл бермади:

– Бугун чақалоқни «ювамиз». Хушxabарни эса Нур келганда «юваерамиз». Иккита яхшилиқни битта ош билан нишонлаш эр-йигитнинг шаънига тўғри келмайди.

Бу гап таклиф ёки танбеҳ эмас, ҳукм оҳангида эди. Мирзаолим тобелик билан уйига йўл олди. Асқар билан Зоир кафедрадаги қоғозбозлик ишларини тар-

тибга келтириб йўлга чиқамиз деб туришганда Ҳайдар кириб келди.

– Ёш ота қани? – деди у хонага кўз югуртириб.

– Ёш ота икки марталаб эриш учун уйда илҳақ ўтирибди, сени кутятувдик, кетдикми? – деди Зоир илгичдан плашчини олиб.

– Қаёққа ғойиб бўла қолдинг? – деди Асқар унга норози қиёфада қараб.

– Ошнамит икки марталаб эриганда бизлар икки бармоғимизни бурнимизга тиқиб қуп-қуруқ кириб бо-рамизми? – деди Ҳайдар қувлик билан кўз қисиб.

Асқар Зоирга савол назари билан қараб олиб: «Йўлда ул-бул олволармиз», деди. Овозидаги ишонч-сизлик аҳволини ошкор қилиб қўйди. «Маошга қадар тийинни тийинга улаб яшаётган ёш олимлар йўлда нима олишлари мумкин?» Ҳайдар уларга шу саволни бергиси келди-ю, кўнгиллари оғримасин, деб мақсадга ўта қолди. Икки қўлтиғи остида яшириб турган икки шиша коньякни олиб уларга кўз-кўз қилди:

– Сен оладиган «ул-бул»ни мен олақолдим. Муллалар ўғил туғилса, икки қўй сўйилсин, дейишадими? Биз мулланинг гашига қулоқ солмаймиз, биз атеистмиз. Шунинг учун туғилган битта ўғилга иккита коньяк олдим.

– Шу ишни бошлабсан! – деди Асқар чеҳраси очилиб.

– Буларни халтанга солвол, – деди Ҳайдар шишаларни Зоирга узатиб. – Мен сал туриб бораман.

– Тутун қайтарма, бирга кетамиз.

– Ҳозир қўлга тушиб қолдим. Рўпарамдан декан чиқиб, бошимни қотирди. Ҳисобот ёзмаган эканман. Шу бугун столи устида бўлмаса, ректорга шахсан кириб, менинг думимни тугиш масаласини қўяр экан. Ўрта Осие Давлат университетида энг интизомсиз аспирант мен эканман.

– У дағдаға қилаверади, кеча Мирзаолимни ҳам сиқувга олган. Кетдик, эртага ёзиб берасан.

– Йўқ, бу сафаргиси қуруқ дағдаға бўлмади. Сенлар бориб, бошлаб турларинг. Манавининг биттасини думалатгунларингча етиб бораман.

– Биттасини думалатгач, бизни тўхтатадиган азамат топилмайди. Кечиксанг, ўзингдан кўр, – деди Зоир ёлғон пўписаси билан.

Зоирнинг ёлғон пўписаси чинга айланди. Иккала шиша бўшаганда ҳам Ҳайдардан дарак бўлмади. Икки шишани думалатган уч азамат ҳам думалади. Аслида икки шиша уч бақувват йигитга бу даражада таъсир қилмаслиги керак эди. Уларни коньяк эмас, унга қўшилган уйқу дориси енгди.

Ҳайдар деканни кўрмаган, ҳисобот ёзиш нияти ҳам йўқ эди. У бир ҳамла билан илм йўлидаги уч тўсиқни олиб ташламоқчи эди. Уйқу дориси кучини кўрсатган дамда Мирзаолимникига шайтон етовида кириб келиб, унинг амрини тўла-тўкис бажарди: физика факультетига тўрт иқтидорли аспирант ўрнига биттаси қолиш масаласи оппа-осон ҳал этилди.

Уч йигитни эрталаб халқ тилида «энкеведе» деб аталувчи шафқатсиз идора офицери уйғотди. Зоир темир каравотда, Асқар пастда узала тушиб ётган эди. Мирзаолим эса столга бошини тираганича қотганди. Стол устидан лаган олинмаган, бир четда эса гижимланган газета турарди. Офицер газетани текислади: Сталин суратининг пешонаси тешилган, юзига қаламда аллақандай шакллар чизиб ташланган эди.

Офицер Мирзаолимнинг сочини чангаллаганича бошини кўтарди:

– Бу нима?

Боши ғувиллаётган Мирзаолим тушунмади. Офицер бошини силкиб, сўкингач, «билмайман», деб ғудранди. Газета остида саҳифаси очиқ турган китоб бор эди. Ундаги сатрлар остига қалам билан чизиб қў-

йилганди. Арабий ҳарфларга тиши ўтмайдиган офицер ўзбекчани билмагани учун унга тушунмади, тергов пайтида аниқлаштиришни мақсад қилиб, у ҳақда сўрамади.

Офицернинг буйруғи билан тинтув бошланди. Авал кийимларини тинтишди. Учовининг чўнтагидан бир варақ катак дафтарга ёзилган қасамёд чиқди: «Мен Ўзбекистон озодлиги учун тузилаётган ташкилотга аъзо бўлиб кирар эканман, бу йўлда жонимни беришга ҳам тайёрман!» Имзо ўрнига... қонли бармоқ босилган. Офицернинг татар шериги қисқа сатрларни таржима қилиб бергач, кўзлари олайиб кетди. Бир қоғозларга, бир йигитларга қараб қолди. Қоғозларга тикилгани билан учала қасамёд бир қўлда ёзилганини фарқламади. Тинтув пайтида ҳовлидаги ўчоқдан тўппонча ҳам топилди.

Газета тагидаги китоб «Ўтган кунлар» эди. Бу китобнинг қайдан келиб қолганини Мирзаолим билмасди. У бирон марта бўлсин бадиий китоб ўқимаган, ҳатто қизиқмаган эди. Лекин бу одатига терговчини ишонтира олмади.

– Абдулла Қодирийни бутун ўзбеклар билади, сен билмайсанми?

– Номини эшитгандайман... лекин кимлигини билмайман.

Терговчи китобни узатиб, «Чизган жойларингни менга таржима қилиб бер», – деди.

Бу идора қўлига тушишнинг оқибати қандай бўлишини эшитган Мирзаолим ҳақиқатни айтиб, ўзини оқламоқчи бўлди.

– Бу менинг китобим эмас, чизгилар ҳам меники эмас.

Вазифаси юзасидан сутнинг қоралигини исботлаши зарур бўлган одамни болаларча бу тониш ғазаблантирди. Мирзаолим жафига мушт тушгач, муте ҳолида китобни қўлига олди. У энди бир мушт билан

кутулиб қолишни ўйлади. Биринчи мушт «хамир учидан патир» экани, олдинда азобли кунлар ва тунлар борлигини тасаввур қилмади. Тагига чизилган сатрларга кўз ташлаганда «Овозингни чиқариб ўқиб, таржима қил!» деган қатъий амрни эшитди.

– «Буродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадирган фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тегида қўр тўкиб ётибдир. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвга берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсақ ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилғувчимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?»

Ҳожи ўзини тутолмай кўз ёшисини оқ соқолига қуйиб давом этти:

– Мана буродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда, сизга иккинчилар тобут чопадир. Биз қипчоққа қилич кўтарганда, ўрус бизга тўп ўқлайдир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга еткан кўраман...»

Мирзаолим китобда Юсуфбек ҳожи деган доно киши қипчоқ қирғинига қарши туриб шу сўзларни айтганини англамаган бўлса-да, ўрусга қарши фикр баёни тагига бекорга чизиб қўйилмаганини тушунди. Бундан буёнги тақдири қандай бўлишини фаҳмлаб, вужуди титраб кетди. У жимиб қолгач, офицернинг «Таржима қил!» деган қаҳрли амри янгради. Мирзаолим мутелик билан амрни бажаришга киришди. Тергов бошламасидан аввал идорадаги билимдонлар офицерни асар мазмуни билан таништириб, бу сатрларни таржима қилиб берган эдилар. Мирзаолим тутила-тутила таржима қила бошлагач, қўлидаги қоғозга тикилиб турди. Бир-икки сўзларда фарқ учраганини ҳисобга олмаганда Мирзаолим айнан тар-

жима қилиб бергач, «энди мени қўйиб юборасизми?» деган ялиниш нигоҳи билан қаради. Офицер бундай аниқ таржимани кутмагани учун унга тикилиб турди.

– Хўш, ким энг ёвуз душман экан, билиб олдингми?

– Мен... очиги тушунмадим. Китобни ўқимаганман... – деди Мирзаолим дудуқланиб.

– Ўқимагансанми? Хўп, ишондим. Тагига ҳам сен чизмагансан. Лекин ўзбекларнинг ҳақиқий душмани ким эканига ҳам тушунмадингми? Ёв – русларми?

– Мен унақа деганим йўқ...

– Унақа деганинг йўқ, лекин ўқигансан, сенга бу фикрлар мойдек ёқиб тушган?

– Ундай эмас... Руслар бизнинг улуг оғамиз. Бизга шундай тарбия беришган.

– Ким тарбия берган?

– Улуг доҳийларимиз... Ленин ва Сталин... – Мирзаолим бу гапларни айтиб тилёғламалик қилмади, дилидагини тилига чиқарди. Унинг болаликда кўрган тарбияси айнан шундай эди. Офицернинг жим тикилиб турганидан кўнгли сал тинчиб, ўзича «гапимга ишонтирдим», деб ўйлаб, ақидаси янада кучли эканини билдириб қўйиш учун қўшимча қилди: – Менинг устозларим ҳам буюк рус олимлари...

– Капицами? У ҳақда кейинроқ алоҳида ёзиб берасан. Капицанинг буржуа мамлакатида яшаб ишлаганини биламиз. Совет Иттифоқига нисбатан бўлган нафратини, жосуслик фаолиятини ипидан игнасигача батафсил ёзиб берасан...

Ярим тунда бошланадиган терговлар, тепкилар, муштлар, тишларининг эгов билан эговланиши азобларига чидарди, лекин офицер ҳали чилласи чиқмаган ўғли билан хотинининг бўлажак тақдири хусусида сўз очгач, руҳан синди. Талаб қилинаётган гапларни ёзиб бергач, кўп ўтмай ўзини Сибирь ўрмонларида кўрди. Маҳкама ҳукмига кўра оиласи

билан хат ёзишмоқлик ҳуқуқидан маҳрум бўлгани учун уларнинг тақдирлари узоқ йиллар мобайнида мавҳум бўлиб қолаверди. Зоирнинг тергов пайтидаги азобларга чидолмай, билак томирларини тишлаб ташлаб ўлим топганини ҳам, Асқарнинг уруш пайтида «жарима батальони» деб аталган ҳарбий қисмга ўтиб, биринчи жангдаёқ ҳалок бўлганини ҳам билмади. Сталин ўлимидан сўнг юртига қайтгач, оиласи, дўстларини қидирди. Хотинининг Нуриддин билан турмуш қургани, ўгли Нуриддинни «дада» деб улфайганини билгач, уларга яқинлашишдан ўзини тийди. Асқарнинг ўлимини орадан кўп йиллар ўтиб, ДХХдаги архив маълумотларга йўл очилгач, суриштира-суриштира билди. Зоирнинг аянчли тақдири эса унинг учун сир бўлиб қолаверди.

1

Етмиш йилдан сўнг, Тошкент шаҳри.

Зилзиладан сўнг шаҳар адоғидаги боғлар ўрнида барпо бўлган маҳалла зоҳиран ҳаловат қуёши нурига бурканган эди. Кўчалар, уйлар бир-бирига ўхшагани билан остонанинг ичкари томонидаги бахт ва ташвишлар турли-туман. Бир хонадон аҳли қозонига бу ҳафта гўшт тушгани учун Ризқ берувчига шукрлар қилса, қўшниси баҳор ёмғирлари тингач, уйини бузиб ўрнига уч қаватли сарой қурмоқ умидида яшайди. Аввал уйи бозор бўлган, аразчи келин болаларини етаклаб отасиникига кетиб қолгач, мозор сукуна тига бурканган оила ёшларни яраштириш ташвиши билан яшаса, қўшниси бўйи етиб қолган қизига одоб сепи ўрнига мол сепи йиғиш билан банд, бой хонадондан совчи келишини умид билан кутади.

Ўттиз-ўттиз беш йил олдин ўрнатилган, ора-сира бўяб турилса ҳам, қишки ёғин-сочин, ёзги қуёш тифига дош беролмай ола-чалпоқ бўлиб қолган дарвозалар ҳам сероб. Шулардан бирининг пешонасига «16» рақами ёзилган тунука парчасининг четлари занглай бошлаган. Шу уйда номи дунёга танилган физик олим яшашини маҳаллада биров биледи, биров билмайди. Умаржон Нуралиевнинг номини дунёдаги кўп олимлар эҳтиром билан тилга олишди. Ажабки, лазер нури нима эканидан беҳабар қўни-қўшниларга эса «Умаржон ака» маҳалла оқсоқоли сифатида яхши таниш. Оқсоқол сайланадиган мажлисда маҳалладаги бетартибликлар, ёшларнинг тарбиясига бефарқ қараш каби муаммолар ҳақида фикр билдирганда гаплари йиғилганларга ёқиб қолиб, ҳокимият томонидан мўлжалланган одам ўрнига уни сайлаб юборишди. Кун илмий мунозаралар, баҳслар билан ўтадиган Умаржон «маҳалла» деб аталмиш кема дарғаси бўлишнинг азобини сайловнинг эртасиданоқ ҳис қила бошлади. Икки қўшнини мурасага келтириш халқаро илмий анжуманда физикага доир янгиликни исбот қилиб беришдан оғирроқ экани уни кўп малул этса-да, чидашдан ўзга чораси йўқ эди.

Кеча кун бўйи эзиб ёққан ёмғир хуфтонда тиниб, осмонга юлдузлар тошганда «хайрият, эртага қуёш кўринар экан», деб кўнгли хотиржам бўлган эди. Аслида қуёш чарақлайдими ё осмонни булут босадими, унга фарқи йўқ. Унда, Худога шукр, қон босими ё бўғинлар оғриғи деган хасталик йўқ. Вужуди табиат ўзгаришини ҳис этмайди. Лекин устозининг азоб чека бошлаши уни ғамгин қилади. Илм истагида шаҳарга келган кунларидан бошлаб, ўқишни битириши, номзодлик, кейин докторлик диссертацияларини ёқлагунича, ундан сўнг ҳам, то инспект деган балога учраб қолгунича устозлик қилган Мақсуд Ҳусниевни

бултурги хазонрезги пайтида уйига олиб келганидан бери об-ҳавони кузатадиган бўлиб қолган.

Бундан кўп йиллар муқаддам кириш синовларига тайёргарлик кўриб юрган кунлари ётоқдоши «Хусниев деган домлага рўпара келмасликка ҳаракат қилиш керак экан, ҳаётида бировга «уч»дан тепароқ баҳо қўймаганмиш», деган ваҳимали гап тошиб келди. Умаржон билимига ишонгани учун бу ваҳимага унчалик аҳамият бермади. Хусниев деган одамга рўпара келмасликнинг иложи қандай бўлишини ҳам билолмади. Имтиҳон бошлангач, кўпчилик биринчи бўлиб киришдан чўчиган онда у «таваккал, ё кирарман, ё бурнимни тортиб қайтиб кетарман», деган аҳдда биринчи бўлиб остона ҳатлади. Саволлар ёзилган қоғозни олиб, сатрларга кўз ташлади-ю, энгил тортди. Бошқалар учун машаққатли туюлиши мумкин бўлган масала унга таниш эди. Қишлоғидаги устози бундан оғирроқ тенгламаларни ечишни ҳам ўргатган эди. Тайёргарликка ажратилган вақт ўтмай, жавоб бериш учун имтиҳон олувчининг рўпарасидаги стулга ўтирди. Муаллим жавобларни диққат билан тинглади. Жавоблар маъқулми ё йўқми, кўз қарашларидан билиш қийин эди. Умаржон унга бир-икки қараб, унинг лоқайд нигоҳидан чўчиди. Довдираб қолмаслик учун кўзларини қоғозга тикиб гапираверди. Тенглама ечими билан таништиргач, муаллим қўшимча савол бериш ўрнига унга тикилганича сукут сақлади. Сўнг Умаржоннинг қўлидаги қоғозни олиб ечим тизимига диққат билан назар ташлади-да, индамай ўрнидан туриб, девордаги қора тахтага бўр билан тенглама шартларини ёзди.

– Еча оласанми? – деди муғомбирлик билан қараб.

Имтиҳон олувчи иккинчи муаллим шеригининг ҳаракатидан ажабланди: «бу тенгламани ечишга айрим аспирантларнинг тиши ўтмайди-ку, қишлоқ мактабида ўқиган болани нега қийнаяписиз?» деган

савол назари билан қаради. Ҳусниев дўстининг мақсадини фаҳмлаб, унга «тек ўтиринг» деган маънода кўз қисиб қўйди.

Умаржон бир қарашда яхши англамади. Икки қайта ўқиғач, «ҳаракат қиламан», деб қора тахтага яқинлашди. Муаллим унинг қўлига бўр тутқазди-ю, лекин жойига қайтмади. Унинг ёнида турди. Умаржон бир озлик тараддуддан кейин қишлоқдаги устозининг таълимларини эслаб, ишончсизлик билан бўлса-да, тенгламанинг ечимига киришди. Муаллим эса имтиҳон давом этиши кераклиги, бошқалар жавобга тайёр бўлганларини унутган ҳолда уни кузатиб тураверди.

Одамзод тарихида машриқда ҳам, мағрибда ҳам улуғ алломалар кўп ўтган. Ҳар бири, танлаган фан йўналишидан қатъи назар, дунёнинг яралишига доир масалаларга қизиққан. Айримлари бу масалаларни ечиш, ҳақиқатнинг тагига етишга уринишган. Маълум бир даврда мутлақ тўғри деб қабул қилинган илмий ғоялар йиллар ўтиши билан замонлар шамолига чидаш беролмай, титилиб кетди. Рад этилган ғоялар эса ўз исботини топди. «Фан тараққиёти замони» деб таърифланган йигирманчи асрда инқилобий ўзгаришлар содир бўлди. Ҳозир Ҳусниев қора тахтага ёзиб берган тенглама шундай инқилобий ҳолатнинг самараси сифатида фан тарихидан ўрин олган. Йигирманчи асрдаги фан даҳоси саналмиш Альберт Эйнштейн илгари сурган ғоянинг нотўғрилигини исботлайдиган бу тенгламани ҳамма ҳам билавермасди. Ҳусниев Умаржоннинг ечим услубларини кўриб, ёшлигидаги бир воқеани эслаган, шу боис йигитчани оғир синовга рўпара қилган эди.

Ўшанда дорулфунуннинг иккинчи босқичида ўқирди. У атоқли олимнинг фарзанди бўлгани учун эмас, математика ва физикага доир билимининг

юқорилиги учун кўпчиликнинг эътиборига тушган эди. Сабоқдошларининг айримлари Ҳусниевнинг қобилиятини иззатлаб, баъзилари эса отасининг мавқеидан фойдаланишни кўзлаб, у билан яқинлашишга интиларди. Отаси ҳам, онаси ҳам уни айнан шундан эҳтиёт бўлишга чақиришарди. Ҳаётда қийин тенгламаларни ҳам енгил ечишга ўрганиш мумкин. Лекин дўст танлаш осон эмас, бу жумбоқ одам боласини умрининг охиригача сергак бўлишга ундайди, сергаклик салгина сусайса, паришон қилади. Фикру хаёли кўпроқ илм билан банд бўлган йигит ҳаётнинг бу жумбоғига кўпам эътибор бермас, кўнглига ёққан тенгдошларини ўзига яқин олаверарди. Катта ҳаёт йўлига ҳали чиқмагани учун хоинликнинг аччиқ сувидан татиб кўрмаган эди.

Ёзги имтиҳонларга яқин қолганда отаси ҳовлида келинга аталган янги уй қурилишини бошлади-ю, том ёпилган пайтида тоби қочди. Шифокорларнинг тавсияси ва талаби билан денгиз бўйига даволанишга отланди. Онаси ҳам бирга кетгач, Ҳусниев уйда бир ўзи қолди. Бу ҳам етмагандай, қурилиш ишларини давом эттириш вазифаси ҳам юкланди. Отаси тўхтатиб турса ҳам бўларди, лекин «ўғлим фақат китобни билади, ҳаётни ҳам кўрсин», деб уни қийин аҳволга солиб кетди. Қурилиш ҳақида мутлақо тушунчаси йўқ йигитнинг «ҳаётни кўриши» усталарга чой дамлаб беришдан иборат эди. Бу вазифа ҳам вақтида адо этилмасди. Катта уста «илм боласи»нинг феълини билгани учун кўпам безовта қилмасди. Уйдан олиб келган таоми ўзига ҳам, мардикорларига ҳам етарди. Чой бўлмаса, совуқ сув ичиб нафсларини қондиришарди.

Уста сомонли лойни бир карра ағдариб чиққач, «эртага сувоқ қиламан, ёрдамларинг керак бўлади, бақувват ўртоқларингдан ҳашарга айт», деди. Шу топшириққа амал қилиб, икки дўстини чорлади. Уч

ўртоқ нонушта қилиб ўтиришганда уста ўрта бўйли, озғиндан келган, лекин кўриниши чайир бир одамни бошлаб келди. У «илм боласи»нинг ўртоқлари ҳам ўзига ўхшаган рамақижондир», деб лойга тушириш учун мардикор ёллаб келган эди. Мардикор йигитларнинг саломига алик олиб, кийимини алмаштирди-ю, ишга киришди. Лойни икки карра ағдариб чиққандан кейин бир пиёла чой ичиб, бир бурда нон еб нонушта қилгандай бўлди.

– Ошнажон, қоринни яхшилаб тўқлаб олинг, лой совуқлик, ёмон чақади, – деди уста унинг бу ишдан норози бўлиб.

– Мен кўрган совуқлик олдида, бу лойда ишлаш жаннатда яшашдай гап-ку, – деб кулимсиради мардикор.

Уста унинг қандай совуқликни кўргани билан қизиқмай ишни бошлади. Ҳашарчилар ҳам ишга енг шимарган эдилар, мардикор уларни қайтарди.

– Битта устага битта мардикор кифоя. Сизлар ўқишдан қолманглар. Дарсни келган жойидан давом эттиринглар.

– Дарс тайёрлаётганимизни қаёқдан билдингиз? – деб ажабланди Ҳусниев.

Мардикор нонушта қилаётиб, стол четидаги китобларга диққат билан қараб олганини у пайқаманган эди. Мардикор унга тикила туриб кулимсиради-да:

– Эйнштейнни ўрганадиган йигитлар лойга аралашмасликлари керак, – деб кетмонни қўлга олди.

Учала йигит бу гапдан ажабланиб, бир-бирига қаради. Мардикорнинг Эйнштейнни билиши уларни лол қолдирган эди.

– Эйнштейнни ўрганаётганимизни қаёқдан билдингиз? – деди Ҳусниев таажжубини яширмай.

Челакка лой солаётган мардикор унга бир қараб олди.

– Агар ўрганмаётган бўлсангиз стол устида Эйнштейн китоби нима қилиб турибди?

Мардикор гапни шу зайлда калта қилиб, лой тўла челакни кўтарганича янги уй сари юрди. Йигитлар эса, ўз юмушлари билан бўлдилар. Тенглама ечиш жараёнида улар баъзан овозларини баралла кўтариб баҳслашишар, шундай пайтда мардикор уларнинг гапларига ўғринча қулоқ тутарди.

Уста эрталаб келаётиб бир кило қовурға гўшт олволган эди. Йигитлардан бири уқувлироқ экан, қайнатма шўрва солиб қўйди. Пешинда овқатланиб олишгач, уста юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

– Мен энди бир пас дам олмасам бўлмайди. Қўлимни лой чақди, асли лойсувоқ қилмаслигим керак эди. Иш чўзилмасин, деб зиммамга олақолгандим.

Шундай деб дарахт соясига эски кўрпачани ташлаб, ёнбошлади. Мардикор эса ерга ўтириб, дарахт танасига суянди. Йигитлар косаларни олиб, ошхонага элтишди. Ҳусниев «косаларни ўзим ювиб жойлайман», деб уларни изига қайтарди. Икки йигит жойига қайтиб, тенгламалар ёзиб ташланган қоғозларни қўлга олишди.

– Мутлақо нотўғри ишлади, – деди уларнинг бири. – Ҳамманг мақтайсанлар-у, лекин оддий тенгламаларга ҳам тиши ўтмайди. Отасининг обрўси бўлмаса, сену биздан паст бола.

– Ундай дема. Отасига орқа қилмайди. Ўзида қобилият бор. Ҳали зўр бўлиб кетади.

– Отасининг диссертацияларидан қолган оқовалар билан бу ҳам олим бўлиб олади.

Уй эгаси ошхонада уқувсизлик билан бўлса-да, коса ювиш билан банд. Бунда эса ишонган дўстлари ғийбат халтасининг оғзини ўғринча оча бошлаган эдилар. Мардикорда гап пойлаш одати йўқ, лекин икки дўстнинг овозини тўсишдан имконсиз эди. Ошналарнинг ғийбатини чеклаш мақсадида уларга

яқинлашди-да, бир варақ қоғозни олиб, кўз югуртирди. Икки дўст гапдан тўхтаб, ажабланиб тикилиб қолишди.

– Ўртоғингизнинг отаси олимми? – деди мардикор қоғоздан кўз узмай.

– Ҳа...

– Ким?

Мардикорнинг бу саволи ғалати туюлди: саводсиз одам физик олимни танирмикин? Шундай бўлса-да, йигитлардан бири унга синовчан тикилганича айтди:

– Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Ҳусниев. Эшитганмисиз шунақа одамни?

Бу гапни эшитиб, мардикор унга ялт этиб қаради. Кўзлари чақнади. Ҳатто қўллари титрагандай бўлди. Бир неча нафас ҳаракатсиз қолди.

– Шунақа одамни эшитганмисиз?

Иккинчи марта такрорланган савол мардикорни ҳушига қайтарди:

– Ҳа-ҳа, эшитганман. Ўртоғингизнинг... оти нима?

– Оти Мақсуд. Уни ҳам эшитганмисиз?

Мардикор энди ошхона томон тикилиб жим қолди. Ошхонада ерга тушиб синган косанинг овози келгач, сескангандай бўлиб, яна қоғоздаги рақамларга тикилди. Кейин йигитларнинг қўлидаги қоғозларни ҳам олиб кўз ташлагач, биринчи варақ адоғидаги рақамларга кўрсаткич бармоғини қўйиб кўрсатди:

– Мана шу ерда янглишгансизлар. Бу ёқдаги хатолар шундан келиб чиқади.

– Ана айтдим-ку! – деди ғийбатни бошлаган йигит. – Хатони тан олиш керак!

– Тўғри, тан олиш керак, – деди мардикор. – Лекин хато – фожиа эмас. Энг буюклар ҳам адашишган. Ҳатто Эйнштейн ҳам, – шундай деб ўтирди-да, қўлига қалам олиб, оқ қоғозга ёза бошлади: – Ўн беш миллиард йил аввал бўлиб ўтган буюк қайноқ портлаш

ҳақида дарров тўғри ечим топишга одам боласининг ақли етарлимикин? Эйнштейн дастлаб хато фикр билдирган. Лекин Фридман... Эшитганмисизлар шунақа олимни?

– Эшитганмиз. Лекин яхши билмаймиз.

– Секин-секин билиб оласиз. Фридман тенгламанинг ўзгача ечимини топди ва Эйнштейнга ҳақлигини исботлаб берди. Эйнштейн коинотнинг ҳолати стационар эмаслигини тан олди.

Мардикор худди ўқувчиларига тушунтираётган муаллим каби гапириб, рақамларни ёзаверди. Бу орада Мақсуд келиб, таажжубда турган дўстлари қаторига қўшилди. Тенглама ечими охирига етгач, мардикор қоғоздан бошини кўтарди. Кўзи Мақсуднинг нигоҳи билан тўқнашиб унда ажиб бир ўзгариш кўринди. Аввал кўзларида чўғ пайдо бўлгандай ёнди, кейин унинг нурини ёш пардаси тўсди. Мардикордаги бу ўзгаришни, ичида куч олаётган вулқон ўтини қайтариш учун ютиниб қўйганини уч дўст сезмади.

– Сиз буларни қайдан биласиз? – йигитлардан бирининг саволи мардикорни ҳушига қайтарди.

– Менми... урушдан олдин сал-пал ўқишга тўғри келган.

– Кейин-чи? Уруш тугаганига анча бўлди-ку?

– Кейинми... умр ўтиб кетди. Мен ўрганган билим эскириб қолди, – деди мардикор аламли жилмайиш билан. – Аниқроқ айтсам... битта лой қоришга етади.

– Биродар, гапни калта қилиб, лойни яна ағдариб қўйинг, берч бўлиб кетмасин, – деди уста у томон нозу қиёфада қараб.

– Лойдан хотирингиз жам бўлсин, ҳалимдай бўлиб турибди.

– Сиз болаларга карра жадвалингизни ўргатаверинг-ку, аммо менга лой бўйича ақл ўргатманг.

Бу заҳарли гапдан кейин мардикор яна аламли жилмайди, устага лозим жавобни қайтаришга шай-

ланди-ю, бу ҳолатда гапни майдалаштиришни ўзига эп кўрмай, тилини тийди. Бунинг ўрнига йигитларга ҳазил тариқасида деди:

– На илож, мен бу жанобга ўзимни бир кунга сотганман, амрлари вожиб!

Бошқа сўз айтмай, яна лойга тушди. Шом қоронғисига қадар ишлашса ҳам, тахмон томон сувалмай қолди. Мардикор ювиниб, тараниб кетар маҳалида Мақсуд ундан:

– Эртага ҳам келасизми? – деб сўради.

– Ҳали айтганимдай, мен ўзимни бир кунга сотганман. Эртага сотиб оладиларми йўқми, буниси менга қоронғи.

– Эртага мардикорнинг кераги йўқ, озгина иш қолди, ўзим эплайман.

Устанинг бу қўрслиги йигитлардан бирига ёқмай:

– Эртага ҳам келаверинг, ҳақингизни биз берамиз, – деди.

– Балки... бизникида қоларсиз, жой бемалол, – деди Мақсуд.

– Илтифотларинг учун раҳмат. Лекин уйимга бормасам... балога қоламан. Худо хоҳласа, яна кўришармиз. Сизларга ҳавасим келди. Ёшликдаги дўстликни қадрлаш керак. Ҳақиқий олим бўламан, десангиз, ҳасад деган балодан нари юринг. Илм олами ниҳоятда кенг, мартаба талашманг. Буюклик тахти ҳаммага етади. Бир нарсани унутманг: арзимаган гап билан дўстлик иморати бузилса, уни тиклаш мумкин. Лекин ҳасад туфайли бузилса, душманликка айланади. Бу душманлик ҳеч қачон дўстлик мақомига қайтмайди. Шайтон Худонинг энг илмли фариштаси бўлган. Кибрлангани учун нафратга учради, кейин эса ҳасад туфайли одамзодга душман бўлиб қолди. Мана шу ҳикмат тенгламаси сизга дарс бўлсин...

Шундай деб кетди... Мардикорнинг кимлиги уч ошна учун сир бўлиб қолаверди. Унинг нияти амалга

ошмади, бошқа учрашишмади. Мақсуд тенгламалар ишланган қоғозларни ташлаб юбормади. Отаси қайтганда бўлиб ўтган ажабтовур учрашувни ҳаяжонланиб гапириб, мардикорнинг ёзувларини кўрсатди. Ёзувга кўзи тушиши билан отасининг ранги ўзгарганини Мақсуд сезмади, бироқ онаси сезиб, ташвишланди. Отаси бир неча дақиқа давомида ёзувлардан кўз узмади. Мақсуд «тенглама ечимини жиддий ўрганияптилар» деб ўйлади.

– У одам... ўзининг кимлигини айтмадими? – деди отаси синиқ овозда.

– Айтмади, урушдан олдин сал-пал ўқиган экан.

– Сенинг кимлигинг билан ҳам қизиқмадими?

– Йўқ... – Мақсуд отасига ажабланиб қаради: – Нега қизиқиши керак?

– Баъзи мардикорлар қизиқувчан бўлишади, шунга сўрадим... Агар учрашиб қолсанг, уйга олиб кел, илмини хор қилиб юрган одам билан танишиб олай.

Учрашишмади. Илмини хор қилиб юрган одам худди эртақдагидай пайдо бўлиб, йўқ бўлиб кетиши ҳам ажабтовур эди.

Яқинда профессор мартабасига етишган Мақсуд Ҳусниев имтиҳонга биринчи бўлиб кирган йигитчанинг жавоблари билан таниша туриб, ўша фаройиб воқеани эслаган эди. Ана шу воқеа сеҳри бу онда яна жонланди. Умаржон бир нуқтага келганда тўхтаб қолди. Ҳусниев сергакланди. Ўшанда мардикор худди шу нуқтада унинг хатосини кўрсатиб берган эди. Йигитча кўп куттирмади, бир оз ўйлаб олгач, давом этди. Ҳусниевнинг ўшандаги хатосини такрорламади, қора тахтада мардикорнинг ечими пайдо бўлди.

Умаржон сўнгги нуқтани қўйгач, Ҳусниев рақаму белгилардан нигоҳини узиб, йигитчага қаради. Энди унинг қарашида таажжуб ўрнига меҳр нурлари бор эди. Қўлини йигитчанинг елкасига қўйиб, жойига қайтди.

– Қаерда ўқигансан? – деб сўради мулойимлик билан.

Умаржон қишлоқ мактабининг рақамини айтди.

– Қизиқ... – Хусниев негадир шундай деб жим қолди. Кейин уларни жимгина кузатиб ўтирган шеригига юзланди. – Масаланинг бу усулдаги ечимини кўп одам билмайди. Қишлоқ мактабида бу даражада билим берилиши мени ажаблантиряпти. Қўшимча саволингиз борми?

– Ҳаммаси равшан-ку? – деди иккинчи муаллим елка қисиб.

Хусниев имтиҳон варақасига баҳо қўйгач, иккинчи муаллим ҳам имзо чекди-да, Умаржонга узата туриб, «Сиздек билимдонларни ўқитиш биз учун ҳам бахт», деб жилмайиб қўйди.

Ётоқдоши даҳлизда хавотир билан кутиб турган эди. Уни кўриши билан тезда яқинлашди:

– Нима бўлди?

Хаяжон оғушидаги Умаржон варақага қўйилган баҳога қарамагани учун «Бўлди шекилли...» деб бўшашди. Ётоқдоши қўлидаги варақани олиб, қаради-ю «Воҳ!» деб юборди. Бу пайтда беш-олти йигит-қиз уларнинг атрофини ўраб олишган эди. Ётоқдоши варақани баланд кўтарди:

– Беш! Имтиҳонни яхши бошлаб берди. Хусниевнинг ўзи беш қўйибди!

Номининг ўзиёқ кўпчиликни ваҳимага солаётган муаллимдан «беш» баҳо олганига Умаржоннинг ўзи ҳам ишонмай, варақани қайтариб олиб баҳога қаради: «5 (аъло!) профессор Хусниев»... Нима учун «аъло» сўзидан сўнг ундов белгиси қўйилганини кейинроқ билди. Асосий фанлардан аъло олгани ҳам бир бўлди-ю, охирги имтиҳон – иншода «икки» олиб, ўз таъбири билан айтганда, «бурнини тортиб, шумшайиб» қишлоғига қайтди.

Қишлоқдаги устози буни кутмаган эди. Умаржон-

дан кўпроқ унинг кўнгли оғриди. Физикадан етарли билим бергани ҳолда, тил-адабиёт бобида ўзининг ҳам ночорлигидан афсус чекди.

– Ранжима, кейинги йил албатта кирасан, – деб йигитчага далда бермоқчи бўлди.

– Ранжиганим йўқ. Кейинги йил ҳам киролмайман, кузда ҳарбийга чақришади. Унгача тракторчилик қилиб юравераман...

Тракторчилик қилиш тақдирида йўқ экан, Эртасига Ҳусниев уни қидириб келди. Бу ташриф Умаржонни лол қолдирди. Ҳатто салом беришни ҳам унутди. Ҳусниев унинг ҳолига парво қилмай, норози оҳангда сўради:

– Нега индамай кетиб қолдинг?

– Йиқилдим-ку... – деди Умаржон ундан нигоҳини олиб қочиб.

– Ким айтди буни сенга? Йиқилганинг йўқ, салпал қоқилдинг. Ҳозир иншоингни қайтадан ёзиб бериб, индинга «мандат»га етиб борасан.

Ҳусниев шундай деб портфелидан иккита дафтар олиб унга узатди. Умаржон иншо ёзилган дафтарнинг биринчи бетини очди-ю, ёпди. Қарийб «лолазор» бўлиб кетган сатрларга қарашдан истиҳола қилганини сезган Ҳусниев далда берди:

– Сен уялма. Менам аранг «уч» олганман. Физикага «Ёш гвардия» романининг нима алоқаси бор экан, ўзим ҳам ҳайронман. Мен отанг билан гаплашиб олай, сен шошилмасдан, хатоларингни тўғирлаб ёз. Ҳаяжонланаверма, «аъло»га тортишинг шартмас. Бизга «қониқарли»си ҳам етади.

Хатоларини кўриб уялгани рост. Лекин Ҳусниев «отанг билан гаплашиб олай» дегач, шармандалик ўтида ёна бошлади. Асли исми Баҳодир бўлган, болалигида тенгдошлари «Баҳо» деган, кейинчалик эса майхўрлиги учун қишлоқда «Баҳо» эмас, «Бало алкаш» атала бошлаган отаси одатдагидек бутун ҳам

маст, уй ортидаги боғда, ариқ лабида думалаб ётган эди. Қишлоқ аҳли ҳузурида иснодга қолгани етмагандай катта бир олим олдида ҳам шарманда бўлиши йигит шаъни учун оғир эди. Шармандаликдан қутулиш ниятида ёлғон гапиришга мажбур эди.

– Отам далада эди... – деди бош кўтармай.

– Яхши, унда устозинг билан таништириб қўясан. Кўчириб бўлгунингча супаларингда ўтираман. Ошхонангни қара-чи, совуқ чой бўлса, олиб чиқ. Чўлладим.

Умаржон меҳмоннинг ҳурмати учун дастурхон солиниши лозимлигини биларди. Лекин ямоқ дастурхонни солишдан истиҳола қилди. Ҳусниев иззатталаб тоифадан эмасди. Йигитнинг тараддудланаётганини сезиб: «Эшитдингми, фақат совуқ чой, бошқа нарсага ҳаракат қилмай, ишга кириш. Устозинг билан танишиб, кечгача қайтишим керак», деб таъкидлади. Умаржон жўмраги чегаланган чойнакни олиб чиққач, ўзи ҳам супадаги хонтахта атрофидан жой олди. У меҳмонни бу уйдан тезроқ олиб кетиш учун шошилди. Аммо улгурмади. Иш яримламай туриб, боғ томондан отасининг йўтали эшитилди. Дам ўтмай ўзи ҳам кўринди. Супага яқинлашиб, ўғлига бир қараб олгач, меҳмон қаршисига келиб, кўзларини лўқ қилиб унга тикилиб олди. Ҳусниев сочлари ҳурпайиб, патак бўлиб кетган, кўзлари-ю юзлари қизарган бунақа майхўрларни шаҳарда кўп кўрган, қишлоқда бир-икки учраши ҳам янгилик эмас, шу сабабли уни хонадонга адашиб кирган майхўрлардан бири деб ўйлаб, саломлашмади.

– Сен кимсан? – деди Бало алкаш бир чайқалиб олгач.

Ҳусниевга бу муомала оғир ботган бўлса ҳам, сир бой бермай, юмшоқроқ жавоб қайтарди:

– Ўзлари ким бўладилар?

– Менми? Мен шу уйнинг хўжайиниман. Манави энағарнинг отасиман.

Хусниев беихтиёр «Шу ростми?» деган маънода Умаржонга қаради. Кейин уни хижолатда қолдирмаслик учун, нигоҳини тезгина олди. Уй соҳиби эса чайқалганича саволини такрорлади.

– Мен ўғлингизни Тошкентдаги ўқишга олиб кетгани келдим. Ундан зўр олим чиқади.

– Менга деса нариги дунёга олиб кетмайсанми? Бундан бало ҳам чиқмайди.

Хусниев эътироз билдиришга чоғланди-ю, лекин бу киши билан гап талашиб фойдасиз эканини фаҳмлаб тилини тийди.

– Ўғлимни олиб кетадиган бўлсанг, ҳақини чўзиб қўй.

Бу гапдан кейин Умаржон жон ҳолатда сакраб туриб кетди:

– Дада!

Хусниев унга ўгирилиб, тинчлантирди:

– Сен ишингни давом эттиравер. Мен ҳаммасига тушуниб турибман.

– Тушуниб турган бўлсанг, пулдан чўз!

Хусниев у билан айтишишни истамай, муроса қилишни маъқул кўрди:

– Қанча берай?

– Уч сўм.

– Ўғлингиз уч сўмга арзимамайди, бир сўм бераман.

– Унда бир сўм эллик тийин бер.

– Талашадиган бўлсангиз, ўттиз тийин бераман.

– Бўпти, чўз бир сўмни!

Пулни олиши билан хайр-хўшни насия қилиб, гандираклаганича кўча томон шошилди. Умаржон эса бош эгиб ҳаракатсиз ўтираверди.

Хусниев вазиятни тезгина баҳолаб, аниқ бир қарорга келди:

– Нарсаларингни йиғиштир, мен билан бирга кетасан. Иншони шаҳарда кўчириб берасан. Устозинг билан бошқа бир кун таништирасан.

Шундай қилиб Умаржон шаҳарга келиб қолди. Кейинчалик Ҳусниев бирон бир даврада у ҳақда сўз очилса «Менинг бир сўмга сотиб олган шогирдим», деб ҳазиллашадиган бўлди.

Бу нохуш воқеадан сўнг кўп йиллар шодлик, хурамликда ўтди. Бало чақини кутилмаганда чақди: илмий кенгашда минбарда сўзлаб турган Ҳусниевнинг бетлари тортиша бошлади. Кенгашда котиблик қилаётган Умаржон унинг лаблари тортишиб, оғзи қийшяя бошлаганини кўрди-ю, ёрдамга шошилди. Минбарга яқинлашганда устози ҳушсизланиб йиқилди. Вақтида тиббий ёрдам кўрсатилгани учунми, ҳар ҳолда Худо жонини қайтариб берди. Лекин жон қайтгани билан «инсульт» деган дард ўзига тегишлисини олди: минбарда тўхтаган тил сўзга айланмади, бир қўл, бир оёқ ҳам ҳаракатсиз қолди. Ўғлининг ўрнига ундан Умаржон хабардор бўлиб турди. Ҳусниевнинг аҳли аёли билан тўнғич ўғли ўттиз икки йил муқаддам автоҳалокатда вафот этган эди. Шундан сўнг уйланмай, кичигини ўзи тарбия қилиб, вояга етказди. Илм оламига олиб кирди. «Умид» деб аталмиш ташкилот кўригидан ўтган ўғли Англияга йўл олганида беҳад шодланди. Университетдаги ўқиши якунланмай туриб, қандайдир иш топиб, Шотландияга ўтиб кетганини эшитгач эса ўғлидан ғоят ранжиган, у билан салом-алиги ҳам сийраклашиб қолган эди. Шифохонада Умаржон ўғлингизга хабар берсакмикин, деган маънода гапирганида Ҳусниев кўз қарашлари билан қатъий рад жавобини билдирди. Шундай бўлса-да, Умаржон ўғилга маълум қилди. Устозининг уйдан хабар олгани кирганида стол устидаги дафтарчани беихтиёр варақлаб, ўғилнинг телефон рақамларига кўзи тушиб, таваккалига терди. Ўғил отанинг аҳволидан ташвишга тушмади. Балки инглизларга хос совуқлик билан:

– Биласизми, жаноб, ҳозирги кундаги ташвишла-

рим менинг у томонларга боришимга имкон бермайди. Касалхонадан чиқишларида «Қариялар уйи»га тошпира тулинг, мен кейинги йил бориб зиёрат қилиш имконини топишга уриниб кўраман. Фамилиянгизни айтинг, харажатлар учун «Вестри юнион» орқали пул жўнатаман, – деди.

Бу гапдан газабланган Умаржон алоқани шарт узди. Кейин дафтарчадаги унинг номи ва телефон рақамларини ўчириб ташлади. Врачлар дастлабки муолажалар ниҳоясига етгани, уйга олиб кетиш мумкинлигини айтишгач, ўйланиб ҳам ўтирмай, устозини ўз уйига олиб келди. Ҳусниев ўзини унинг уйида кўргач, кўз қарашлари билан норозилигини баён қилганида, Умаржоннинг жавоби қисқа бўлди:

– «Устоз – отангдан ҳам улуғ», деганлари аксиома. Аксиома эса муҳокама қилинмайди.

Ўшандан бери Умаржон эрта тонгдан устозига қарайди. Ювинтиради, нонуштага олиб чиқади. Ҳусниев бир нима дегиси келса, қоғозга ёзиб беради.

Бугун ҳам одати бўйича устозини меҳмонхонага олиб чиққач, аввал унга асалчой ичирди. Кейин ўзига қуйди. Холида ошхонада нонушта тайёрлаш билан банд эди. Умаржон соатга қараб олиб, телевизорни ёқди. Устози ҳар куни шу вақтда «Евроњьюс»ни кўриб, дунё аҳволидан бохабар бўларди. Умаржон эса бу сиёсатларга тоқатсиз бўлгани учун газетани олиб, кроссвордга тикилди.

Телеэкранда дунё янгиликлари бошланди: Арабистондаги отишмалар, кейин манзара ўзгариб, Бразилиядаги карнавал кўринди. Сўнг Европа ўрмонларидаги ёнғин, кейин Хитойдаги сув тошқинлари... Беш дақиқада дунёнинг ола-чалпоқлиги, одамларнинг Одам номига арзимайдиган иллатлари аниқ манзараларда акс этди. Ҳусниев бир экранга, бир шогирдига қараб, уни суҳбатга чорлаш ниятида қоғоз устидаги қаламни қўлга олди-ю, лекин нима

учундир фикридан қайтди. Умаржон газетадан кўз узмаган ҳолда чап қўли билан пиёладаги чойқошиқни айлантираверди. Холида патнисдаги ликопчаларда қўймоқ олиб кириб қўйгач, эрининг қўлидаги қошиқни олиб қўйиб норози қиёфада қош чимирди:

– Уф-ф, мунчаям газитга тикилиб қолдингиз? Яна бир пас шунақа ўтирсангиз, қошиқ жонвор ҳам эриб кетади.

– Биринчидан, қошиқ жонвор эмас, иккинчидан чойда эримайди, – деди Умаржон газетадан кўз олмамай. – Учунчидан, газитга тикилиб қолганим йўқ, кроссворд ечяпман. Тўртинчидан ва энг муҳими: кроссворд тузган одам фирт чаласавод. Мана, қаранг, «Атом бомбани яратган америкалик физик олим», деб шарт қўйибди. Катакчалардан «Эйзенштейн» деган ном чиқяпти. Бунга нима дейсиз, муҳтарама физика муаллимаси?

– Ҳеч нима демайман, менга нима?

– Гап шундаки, хоним, ҳаёт ҳам кроссвордга ўхшайди. Кимдир ҳаёт кроссвордини чалкаштириб юборади, қайсидир бечора эса тўғри ечим тополмай боши гангийди, кимлардир эса, «менга нима» деб томоша қилиб ўтираверишади, бу биринчидан. Иккинчидан, олим Эйнштейн билан совет кинорежиссёри Эйзенштейннинг фарқига бормаган одам жинни-санғи газета чиқариб, чўнтагини қаппайтириб ўтирса, бу ёқдагилар додини кимга айтсин? Учунчидан, Эйнштейн Америка олими эмас, асосий ишларини Германияда яшаётганида амалга оширган. Тўртинчидан... – Тўртинчисини айтишга улгурмади, устози чой қошиқ билан пиёла четига уриб, «гапни тўхтат» ишорасини қилди. – Тушундим, устоз, ҳаёт фалсафаси дастурхон устида яратилмайди. – Газетани буклаб, четга сурди-ю, оч қолган боладек шошилганича нонуштани бошлади. – Қорин очлигида яратилган ҳаёт фалсафаси

рамақижон бўлади. Рамақижон нималигини биласизми? Ўлимтик дегани.

Мақсуд Хусниев яна қошиқни пиёлага уриб, «чега-радан чиқяпсан» деган танбеҳ маъносида хўмрайиб қўйгач, Умаржон муте бола ҳолида гапдан тўхтади. Холида пиёлага ўзи учун чой қуйди-ю, ичишга шопилмади. Эрига савол назари билан тикилиб ўтирди. Умаржон бу нигоҳдан мақсадни англаган бўлса ҳам, сезмагандай чойини ичаверди. Бу ҳолатдан юраги сиқилган Холида сукутни бузди:

- Ҳозир қаерга борасиз?
- Ҳар бир интизомли одам сингари ишга бораман, – деди Умаржон чойдан бош кўтармай..
- Маҳаллага чиқмайсизми?
- Бугун маҳаллада қиладиган ишим йўқ.
- Аэропортга бирга чиқамизми? Машина тайинлаб қўйдингизми?

– Аэропортга бирга чиқмаймиз. Машина айтиб қўйдим. Ўғлинг самолётдан тушиши билан йигирма бешинчи автобусга чиқса, тўшпа-тўғри шу кўча бошида тушириб кетади. Автобусдан уйгача икки юз ўн беш қадам. Соатига бир ярим минг қадам боса олса, етти ярим дақиқада уйга етиб келади.

– Қўйинг, шу гапларингизни.

Холида астойдил аччиқланганини билдириш учун пиёласини зарда билан суриб қўйди. Хотинининг макрига ўрганиб кетган Умаржон эса бу зардага мутлақо аҳамият бермай, хотиржам оҳангда давом этди:

– Мени шу пайтгача ҳеч ким аэропортга кузатмаган, кутиб ҳам олмаган. Ўғлим ҳам ўзимга ўхшайди, иззатталаб эмас, Худога шукр.

– Хўп, ўғлингиз-ку ўзи келаверади. Меҳмони-чи? Ҳурматли олим экан, маҳалладаги иномаркаси бор бирон бойваччага айтсангиз, йўқ демайди.

– Агар меҳмони ростданам ҳурматли олим бўлса, демак, у ҳам иззатталаб бўлмайди. Ўғлингга қў-

шилиб автобусда келаверади. Баҳслашманг, хоним, бу – аксиома! – Мақсуд яна қошиқни пиёлага уриб қўйгач, мағлуб бўлгандай бошини эгди. Бош эгиш зоҳиран мағлубият эди. Аслида эса ўша оҳангидан воз кечмади: – Тушундим, устознинг ҳурмати учун Абдусалом аканинг ўғлига айтаман, «Запорожец»ида хизмат қилади.

– Нима?

– «Иномарка» деяпсан-ку? «Запорожец» ҳам чет элда ишланган. – Мақсуд энди панжаси билан столга уриб-уриб қўйгач, Умаржон кулиб, икки қўлини кўтарди: – Ҳазиллашдим, устоз. Хонимнинг жиғига тегсам, кун бўйи руҳланиб юраман.

– Шунақами? – Холида аразни опшор қилиш, эридан ўч олиш мақсадида қошларини чимирди: – Унда мен ҳам руҳимни кўтариб олай.

– Қани, қани? Руҳингни кўтаргин-у, лекин мени қўрқитиб юбормагин.

– Кеча Ҳуриниса чиқувди. Бир парча қоғозини ёзиб бера қолсангиз нима қиларди?

– Сиз айтган бир парча қоғозга у хоним айтган гапларни ёзиб берсам, қоғоз исноддан ёниб кетса-чи?

Умаржоннинг «сиз»лай бошлагани, киноя сандиғининг очилишидан далолат эди. Бу сандиқ очилгач, эрини енгаш қийинлигини билса ҳам, битта гапдан қолгиси келмади.

– Қизи ўз хоҳиши билан уларга қўшилиб кетмаган экан, «одам савдоси» деган тўрга тушиб қолибди.

– Мендаги маълумот эса бошқа. «Амирлик»даги энг янги баланд меҳмонхонани гуллатгани учун тўрт ой қамоқхонада ўтирган. Тағин ҳам тошбўрон қилдирмай, уйига жўнатишибди. Унинг одам савдоси тўрига ҳеч бир алоқаси йўқ. Момик қуёнчага ўхшамай қўя қолсин.

– У ёқдаги гапни қўйиб, ўша қоғозини ёзиб бераверинг. Гуноҳи ўзига.

– Отаси маҳаллага чиқсин, ўзим тушунтириб қўяман.

– Отаси оқ қилибди.

– Оқ қилибди? Энди бундан нима фойда? Оқ қилиш – ўзидан ажратиш, нари қилишми? Қизи аллақачон ота-онасидан нари бўлган-ку? Ҳуринисангга айтиб қўй, энди оқ қилишадими ё кўк қилишадими, бўйниларидаги шармандалик юки қолаверади, қизнинг шунақа бўлишига ўзлари сабабчи. Тагин ҳам эски замонлар ўтиб кетган. Агар ҳаё нималигини билишса, маҳаллада бош кўтариб юролмай, кўчиб кетишган бўлишарди. Исноддан ёнишмаса, маҳалланинг ўзи кўчиртириб юборарди. Отаси оқ қилганда маҳалла ҳам оқ қилмайдими? Тавба... Қизини талтайтириб-талтайтириб энди оқ қилармиш... Эсингдами, «мактабга енгсиз калта кўйлак кийиб келмасин», деганингда шу Ҳуринисанг жанжал қилиб, ўзингни юлиб ташлай девди.

– Шу гапларни қўя қолинг. Агар қоғозини ёзиб бермасангиз, менинг қулоқ-миямни еб охири инфаркт қилади. Маҳаллага сиз оқсоқолсиз-у, ҳамма бало менинг бошимга ёғилади. Агар шу ишингизни топширмасангиз, эрта-индин жинни бўлиб қоламан.

– Ўзингизни босинг, хоним, Одам Ато замонидан бери ҳали ҳеч бир маҳалла оқсоқолининг хотини телба бўлиб қолмаган.

– Ҳўп, унда чиқиб кетаётгандаги гапини эшитинг: «Инсон ҳуқуқлари» идорасига устингиздан арз қилармиш. Ўша идоранинг сарсон қилиши керакми сизга?

Умаржон бу гапдан кейин аччиқланиб, кафти билан столга уриб-уриб қўйди.

– Инсон ҳуқуқи?.. Инсонда бузуқлик ҳуқуқи бор эканми? Шундай ҳуқуқни ҳимоя қиладиган идора бор бўлса кўрайин-чи қанақа экан? Мен учун адолат ҳуқуқи бор, ҳалоллик ҳуқуқи бор, виждон ҳуқуқи бор. Ўша Ҳуринисангиз яна келса, шу гапларимни сўзма-сўз етказиб қўйинг.

Умаржоннинг тилидан учган бу сўзлар ҳавойи эмасди, дардли қалбнинг зарралари эди. Болалигида-ёқ адолатсизликлар, хўрликларни кўрган одамнинг юрагидаги чандиқ ҳеч қачон битмайди. Умаржон худосиз-атеистлардан эмас. Лекин илоҳиёт илмидан узоқ, ақлини фақат дунёвий илмларга берган. Ҳаёт нима, одамийлик нима, яхши фарқлайди. Агар Ислом илмидан бир озгина хабари бўлганида ҳозирги хитобини «...адолатли бўлинглар... ўзларингизга ёки ота-оналарингизга ё қавму қариндошларингизга зиён еткудек бўлса ҳам, адолат йўлидан чиқманглар» деган ояти карима билан қувватлантирган бўларди.

Эшик қўнғироғи жиринглаб, эр-хотин можароси якун топди. Холида ўрнидан туриб дарвоза томон юрди. Умаржон эса «маҳалладаги бирор киши дарду ҳасратини дастурхон қилиб кўтариб келгандир», деган ўйда жойидан жилмади. Холиданинг «Вой, келинг, келинг, амаки-дада» деган овозини эшитиб, шошиб ўрнидан турганича дераза оша ташқарига қаради. Икки қўлида икки халта кўтариб ҳовлига кирган устозини кўриб, кутиб олишга ошиқди. Мирзаолим ўнг қўлидаги халтани Холидага узатиб, бирини ўзида қолдирди. Зина устидаги шиппагини оёғига илганича илдам юриб келган шогирди билан кўришгач, уй томон юрди. Ичкари кириб, Ҳусниевни елкасидан енгил қучиб, саломлашди. Ҳусниев эса бу ташрифдан мамнун эканини кўз қараши билан ифода этди. Мирзаолим ўтириб, дуо қилгач, бўшаб қолган ликопчаларга қараб, афсус билан бош чайқади:

– Аттанг, бир оз кечикибман-а, нонуштага етиб келаман, деб ният қилувдим. Майли, зарари йўқ, сенларнинг қуймоқларинг қоринга юқ бўлмайди. Келин, халтани беринг-чи... – Шундай деб халтадан қаймоқ тўла банкани олди: – Дарров пиёлага солинг. Бу оддий қаймоқ эмас, доривор. Минг дардга даво. – Гапира туриб асал тўла банкани олиб, қопқоғини очди-да,

ҳидлаб ҳузурланди: – Бай-бай-бай! Бу оддий асал эмас, асал суви! – Умаржонга маъноли нигоҳ ташлаб олгач, кейинги пайтда одат қилгани шоирона ифодага кўчди:

*«Тиббда уни «молиқаротун» дерлар.
«Қаротун» – сув, «моли» асалким, ерлар.
«Моуъ ул-асал» дейди араблар уни,
Даво топар ундан хотину эрлар.
Пайларга ўрнаса совуқ ногаҳон,
Ёки миёда гам бўлса бу нуқсон,
Ёхуд бўгин оғриқ қийнаса ногоҳ,
Ёки қусқи келса, фойдаси аён!*

Банкани шоирона лутф ила Холидага узатгач, ўз ишидан фахрланганини ошкор этиб, илова қилди:

– Хуллас, минг бир дардга даво!

– Нуқул «минг бир дардга даво» деб мақтанасиз, – деб кулди Умаржон. – Битта одамда мингта дард бўладими?

Мирзаолим «Бу маҳмадананинг таъзирини бериб қўяйинми?» деган маънода профессорга қаради. Ҳусниев шогирдининг гапига қойил бўлдимиди ё «бопланг», деган маънода жилмайдими, буни Мирзаолим фарқлаб ўтирмай, ёлғон пўписа қилди:

– Сен бола лазерларингни билавергин-у, табобат бўйича менга ақл ўргатма!

Бу гап Ҳусниевга қачонлардир бошқа бир одамнинг шу каби танбеҳини эслатди, нимадир дегиси келиб, лабларини қимирлатди. Лекин тили ҳам, лаблари ҳам ўзига бўйсунмади. Ҳусниев Умаржоннинг устози билан учрашишни қанчалик орзу қилмасин, турли сабаблар билан бу хайрли учрашув саккиз йилга чўзилди. Шунда ҳам у қишлоққа бормади, Умаржоннинг диссертация ҳимоясида танишди. Уни кўрди-ю, узоқ йиллар илгариги мардикорни ёдлади.

Лекин ўтмиш кунлар ҳақида у билан гаплашиш имкони бўлмади. Шундан сўнг кўп йиллар яна кўришишмади. Илмий ишлар билан бўлган Ҳусниевнинг қишлоққа боришга фурсати йўқ эди. Мирзаолим эса шаҳарга кам тушарди. Умаржоннинг никоҳ тўйида учрашишди-ю, бафуржа гаплашиш имкони яна бўлмади. Умаржон докторлик диссертациясини Москвада ёқлади. Ҳусниев борди. Мирзаолим эса кўринмади. Учрашувлар тизими хасталик кунларига аталган экан. Умаржон уни шифохонадан олиб чиққач, Мирзаолим ҳар икки ҳафтада бир келадиган бўлди. Ҳусниевнинг сўрайдиган гаплари кўп эди, лекин қоғозга ёзиб суҳбатлашиш унга малол келарди. Мирзаолим унинг дилида саволлари кўплигини сезиб турарди. Шу сабабли илм ёки ўтмиш ҳақида сўз очилишини истамай, кўпроқ чалғитувчи гап-сўзлар билан банд қиларди.

Мирзаолим профессорнинг билагини аста ушлаб, кўзига қаттиқ тикилиб турди. Кейин беморнинг кафтига қаради-да, хўрсинди:

– Тушунарли. Устоз-шогирд икковларингнинг лойларинг бир жойдан олинган. Мен олиб келаётган дори-дармонлар ахлатга ташланаяптими? Холида, қизим, шунақа бўляптими?

– Унақамас, амаки-дада... лекин... – Ҳақиқатни айтишга Холиданинг тили айланмади.

– Жавонга тахлаб қўйяпсизми? Бир ой турар, бир йил турар, барибир ташлаб юборасан. Сиз қизим, ақлсиз, буларнинг бошида лазердан бошқа ҳеч вақо йўқ. Сиз уларга тушунтириб қўйинг: дард-ни Худо одамнинг боши устидан сочади. Шифони эса дала-дашт, тоғу-тошга сочиб юборган, – шундай деб халтадан бир ўрам ровоч чиқарди-да, Умаржонга қаради: – Устозинг шаҳар боласи, лекин сен бунинг нималигини биласанми?

– Зўр савол бўлди-ку? – деб кулди Умаржон.

– Сен қулма. Шаҳарга тушгунингча еганингча егансан. Лекин фойдасини билмайсан, шунинг учун мени масхара қилмай эшит:

*Ровочким, ейилса, иштаҳа очар,
Чанқаган одамдан ташналик қочар.
Қонда ё сафрода галаён бўлса,
Босилар, қонига сафолик очар...*

– Маъносига тушундингми? Устозингга кони фойда эмасми?

Телефон жиринглаб, Мирзаолимнинг таърифи чала қолди. Холида гўшакни олиб, узр назари билан унга қараганича жавоб берди:

– Лаббай? Ҳа, уйдалар. Нима? Экскаватор? Қанақа экскаватор? Тўхтанг, ҳозир ўзларига бераман.

Холида «тушунмадим» деган маънода елка қисиб, гўшакни эрига узатди.

– Алло, ҳа, ҳожи бува? Нима? Экскаватор солса, индамай қараб тураверасизми? Тагига ётиб олсангиз ҳам тўхтатинг, ҳозир бораман.

Умаржон гўшакни жойига қўйгач, шошилиб қолди.

– Олим ака, менга узр, сиз келмасингиздан олдин ишга отланиб турувдим. Яна битта ташвиш чиқиб қолди. Тез бормасам бўлмайди. Ўшанақаси ишга ўтиб кетаман. Икки устоз чақчақлашиб ўтиринглар, вақтлироқ қайтаман. Бугун келинингиз ошхонада навбатчи, қулинг ўргилсин Қўқонча палов еймиз.

Эътирозга ўрин бермаслик учун гапдан тинмай, шошилганича чиқиб кетди. Болалик чоғи Мирзаолим уйига олиб келиб, оталик қила бошлагач, Умаржон уни нима деб аташни билмай қийналган эди. Мактабда ҳамма болалар каби «муаллим» дейишга тили келишмай «малим» дерди. Ўйлай-ўйлай унинг кўнглини кўтариш учун бир куни «дада» деб чақирди.

«Отанг тирик, мени «дада» дема, сен учун «Олим ака»ман», дегач, шу муомалага ўрганган эди. Ҳусниев дастлаб эшитганда «Ёшлари анча катта экан, мен «Мирзаолим ака» десам ярашади, сен «Мирзаолим амаки» деганинг дуруст», деб танбеҳ берса-да, Умаржон билганидан қолмаганди. Лекин уйланганида Холидага «амаки-дада» дейишни тайинлаган, келин бунинг сабабини суриштирмаган, биринчи мурожаатидаёқ шундай атай бошлаган, Мирзаолим ҳам бунга эътироз билдирмаган эди.

Умаржон чиқиб кетиши билан икки устознинг савол назарлари Холидага қадалди. Кўп оилаларда эрнинг айрим тушунарсиз қилиқларини шарҳлаш, изоҳлаш хотин зиммасига тушади. Қўни-қўшни ёки қариндошдан бирон нарса сўрашга ҳам хотин балогардон. Ёзилмаган қонун бу оилада ҳам ҳукмрон бўлгани сабабли Холида малолланмасдан тушунтирди:

– Боғчанинг ўрнига яна харидор чиққанга ўхшайди. Бойларнинг қўли узун, укангиз югуриб-югуриб охири беобрў бўлгани қолади. Ҳали келганларида икковлашиб тушунтириб қўйинглар.

Мирзаолим «гапинг тўғри», деган маънода бош ирғади. Ҳусниев эса дафтарчага нимадир ёзиб, Холидани имлаб чақирди. Холида яқинлашиб ёзувга қаради-да овоз чиқариб ўқиди:

– «Ўйнашмагин арбоб билан».

Холида енгил «уф» тортиб, «минг йиллик мақолга укангиз тушунмайдилар», деди-да, чойнакни кўтариб, ошхона томон юрмоқчи эди, Мирзаолим тўхтатди.

– Мен ҳозир чой ичмайман, нонушта қилиб бўлиб-сизлар, дастурхонни йиғиштириб қўяверинг. Мен бугундан бошлаб устозни бироз қийнайман.

Ҳусниев Мирзаолимдан анча ёш бўлса ҳам, унинг профессорлигини ҳурматлаб, биринчи кўришгандаёқ «устоз» деб мурожаат қилганди. Ҳусниев бундан

истиҳола қилиб, «устоз»мас, «Мақсуд» ё «ука» деяверинг» деса ҳам, муомаласини ўзгартирмаган эди.

Мирзаолим беморга яқинлашиб, енгини шимарди-да, елкаларини аста силай бошлади. Ҳусниев бундан ноқулай аҳволга тушиб, қимирлаб олди.

– Худо одамни ҳаракат учун яратган, бунақа ўтиришда чўкиб, тўғнаб қоласиз. Ҳозир бўйнимга осилиб турасиз, секин-секин, атак-чечак қилиб юришни ўрганамиз.

Бу гапни эшитиб, Ҳусниев «йўй» деган маънода бош чайқади.

– «Йўй» дейишингизда маъно йўқ. Мен атай шу мақсадда келганман. Касалингиз дўхтурлар айтганчалик оғир эмас, ярмингиз соппа-соғ, бутун дунё симметрия асосида яратилганми? Одам ҳам шундайми? Демак, хаста томон соғ томон сари интилади. Бунинг учун одамнинг ўзида интилиш бўлиши керак. Сизнинг энг катта хатоингиз – касаллигингизга ўзингизни ишонтирганингизда. Бу ишончни йўқотамиз. Сиз касаллигингизга эмас, дардни енга олишингизга ишонинг. Агар ўлим ёзилмаган бўлса, Худо ҳар қандай хасталикка шифо беради.

Мирзаолим «эътирозга ўрин йўй» деган оҳангда гапира туриб энгашди-да, беморнинг қўлтиғидан биллагини ўтқазиб, енгил қучоқлади. Ҳусниев амрга итоат этиб, соғ қўлини унинг бўйнига ташлади. Умаржон ҳам уни бир неча марта шу зайлда кўтарган, қурдиришга уринган. Ҳусниев бирон ери оғримаса ҳам, руҳи имконсизликдан қийналган эди. Ҳозир ундай бўлмади. Назарида жонсиз оёғига жон қайтди. Кўнглига бир илиқлик югурди. Хаста оёғини ҳаракатга келтира олмаса-да, худди юриб кетгандай ҳузурланди. Назарида отаси тирилиб келиб, уни қучгандай, елкаларини силагандай туюлди. Мирзаолим ҳам шундай ҳолатда: ўз ўғлини бағрига босиб тургандай эди. Бу онда икковининг кўзларига ёш келди. Мир-

заолим қалбини титратган ҳолатнинг сабабини биларди. Ҳусниев учун эса ўз ҳолати тушунуксиз эди...

Мирзаолим беморни жойига қайтариб ўтқизаётганда Холида кириб келди. Мирзаолим унинг ясаниб олганини кўриб, қайгадир отлагани, ижозат сўрашга ийманаётганини англади.

– Сиз ҳам экскаваторчи билан олишгани шайландингизми? – деди Мирзаолим ҳазил қилиб.

– Э... қўйинг уларни, – деди Холида қўл силтаб. – Неварангиз келиши керак...

Холида бир ҳўрсиниб олгач, нонушта чоғидаги можарони айтиб берди.

– Эрингизнинг феълини ҳали ҳам ўргана олмасиз-да, уни инсофга келтириш учун баъзан алдаб ҳам туриш керак. Хайрли иш учун ёлғон ишлатсангиз, Худо кечиради.

Холида Мирзаолимнинг ҳазил гапларини чин ўрнида қабул қилиб, ажабланди:

– Нима деб алдайман?

– Масалан... – Мирзаолим қувлик билан кўз қисиб, Ҳусниевга қараб олди. – Чет элдан машҳур лазерчи олим келяпти экан, десангиз, қанот чиқариб учарди. Кутиб олишга машина эмас, вертолёт ҳам топарди.

– Алдашнинг ҳожати йўқ, чиндан ҳам шундай. Жаҳонгирга қўшилиб бир чет эллик олим ҳам меҳмон бўлиб келяпти.

– Унақада... – Мирзаолим жавобга иккиланиб ўйланди, жағини силай туриб Ҳусниевга қаради: – гап уқмас бевош боланинг қулоғидан чўзиб қўйишимиз керак экан.

Ҳусниевга бу ҳукм маъқул келиб, жилмайганича бош ирғади.

– Қизим, устоз ўтира турсинлар, бирга кутиб оламиз. Жаҳонимни жуда-жуда соғинганман.

* * *

Умаржон уйидан шошилиб чиққан онда маҳалла марказидаги кўп йиллардан бери бўш ётган майдонда ажиб ғалва бошланган эди. Неча йиллардир аввал бу ерда боғча қурилиши бошланган, лекин маблағ тугаганми ё бошқа сабабданми, хуллас, биринчи қаватнинг ярми кўтарилганда иш тўхтаган, орадан вақт ўтиши билан терилган ғиштлар ғойибона равишда камайиб бориб, пойдеворнинг ўзи қолганди. Ҳозир ўша пойдевор устида олти мардикор қалдирғоч каби терилиб ўтириб олган, майдон марказидаги даҳанаки жангга диққат билан қулоқ тутиб ўтиришарди.

Ярим соат олдин майдончага ўрмалаб келиб, бир кавш урганича тўхтаб қолган экскаватор қаршисида туриб олган Абдулла ҳожи экскаваторчи йигитга ўқрайганича тикилиб қолган. Сал наридаги оқ «Мерседес» олдида турган ғазабнок Шавкатнинг қошлари чимирилган, лаблари гезарган, ёнида турган маҳалланинг собиқ оқсоқоли Сотим эса уни овутиш йўлини қиллолмайд саросимада эди.

Абдулла ҳожи улар томон бир қараб олгач, экскаваторчига бақирди:

– Ҳой бола, тушсанг-чи, офтобда миянг қайнаб кетади-ку!

– Биз кичкина одам, амак, – деди экскаваторчи лоқайд бир оҳангда. – хўжайин туш, деса тушамиз, тушма, деса тушмаймиз. Миянинг қайнаши рост, раҳмингиз келса, бир шиша пиво берсангиз-чи?

– Эсинг борми, аҳмоқ, – деди Абдулла ҳожи унга қўлини пахса қилиб. – Ҳожининг уйида пиво бўлади-ми?

– Ҳожиникида бўлмаса, тожиникида бор-ку, – экскаваторчи шундай деб сал нарида томошабин бўлиб турган қўшниларга қараб олди.

– Э, тушасанми ё йўқми!

Абдулла ҳожи шундай деб бақиргач, қўшни йигитларга қараб уч бармоғини буккан, бош бармоғи билан жимжилоғини очиқ қолдирган ҳолда ишора қилди. «Ичкилик топиб келларинг», деган ишорани тушунганлардан бири даврадан чиқиб топшириқни бажаргани қаёққадир кетди. Абдулла ҳожи эса янада қатъий оҳангда амр этди:

– Э, алкаш, туш дегандан кейин туш!

– Ҳақорат қилманг, ҳожи бўлсангиз ўзингизга. Ҳақиқий ҳожи бўлсангиз, олдин юзта-юзта қуйиб беринг-да, кейин «алкаш» дейсизми «малкаш» дейсизми, оғзингизга келганини қайтармай олаверинг, Сизга «ғинг» деган номард.

– Кўп жаврамай туш!

– Мен кичкина одамман. Хўжайин туш деса тушаман. Шу экскаваторингда ўл, деса, ўлиб ҳам беравераман. Сиздақа мингта ҳожининг гапи менга бир пул.

Бу ҳолга жимгина қараб туришга тоқати қолмаган Шавкат турган жойида бақирди:

– Жойингдан жилма! – Экскаваторчига шундай буйруқ бергач, Абдулла ҳожига қаради: – Ҳожи ака, иззатингиз борида нари туринг. Йўлни бўшатмасангиз, ҳозир йигитлар кўтариб, оёғингизни ерга тегизмай, уйингизга олиб кириб қўйишади.

– Шунақами? Шунақа зўрмисанлар? – Абдулла ҳожи қўлларини белига қўйганича у томон бир-икки қадам қўйиб, хезланди: – Қани биттанг яқинлаш-чи? Соқолимга қараб мени чол деб ўйлаяпсанми? Зўр бўлсанг, олдин ўзинг кел. Сендақалардан беш-ўнта-сини яйиб қўйишга ҳали ҳам кучим етади.

Сотим Шавкатнинг енгидан аста ушлаб, шаштидан қайтармоқчи бўлди:

– Бу билан пачакилашманг, илгари милисада ишлаган, обрўйингизни тўкишдан тоймайди.

Шавкат унинг огоҳлантиришига парво қилмай, экскаватор сари бир қадам қўйди:

– Яхшиликча йўлдан қочинг!

– Манавинг тушмаса, маҳалланинг оқсоқоли келмагунча бир қадам ҳам жилмайман.

– Маҳалланинг оқсоқоли, мана, ёнимда турибди. Қарорни маҳалла чиқариб берган.

– Бу оқсоқолингни инига кирғизворганимизга анча бўлган. Бу сўлтамат чиқариб берган қарор кавушимга патак ҳам бўлмайди.

Даҳанаки жанг шу чўққига етганида кўча бошида Умаржон кўринди. Можаронинг сабабини билса-да, Абдулла ҳожига яқинлашиб, «нима гап?» дегандай қаради. Кўз қараши билан берилган саволга жавобан Абдулла ҳожи «ана, бойвачча билан ўзингиз гаплашинг» дегандай Шавкат томон ишора қилди. Умаржон у томон қаради-ю, жойидан жилмади. Шавкат ҳам жим турди, унинг келишини кутди. Иззатталаблик бир неча нафас шу зайлда давом этди. Ниҳоят, Шавкатнинг тоқати тоқ бўлиб, ғазабини босишга уринган ҳолда улар томон юрди. Саломлашмади. «Қўрққан олдин мушт кўтарар» қабилда қўлидаги қоғозлар тахлами билан Умаржоннинг тумшугига уриб қоладигандай ҳаволатди.

– Ҳокимиятнинг қарори чиққан, одамларни олинг бу ердан.

Умаржон унинг кибридан ғашланса ҳам, сир бой бермай, савол назари билан тикилди:

– Бу ер боғчанинг ўрни. Сиз нима қурмоқчисиз?

– Ўқинг, отнинг калласидай қилиб ёзиб қўйилибди: тўйхона қурилади!

– Бюрократларнинг мағзава қоғозини ўқимайман. Сиз бу ёққа қаранг: мана бу пойдевор боғча учун қўйилган. Бу боғчада учта маҳалланинг болалари яйраб ўйнаши керак. Мендаги қоғозда шундай деб ёзилган.

– Пойдевор қўйилган бўлса, қурмайсизми?

– Вақти-соати билан қурилади.

– Маҳаллангизнинг болалари катта кўчанинг нарғидаги боғчага боряпти, шу етади.

– Катта кўчанинг нарёғида тўртта тўйхона бор. Бу етти маҳаллага етмоқ тугул ортади.

– Қўлингиздан ҳеч нима келмайди, ҳокимиятнинг қарори менинг номимга чиқарилган, бу жой меники, нима қуришни ўзим биламан.

– Яхши, қарорда жой номингизга муҳрлаб берилган бўлса, майли, олий мақомдаги хусусий боғча қура қолинг.

Бойваччанинг иззатини қилиб сал нарида турган Сотим гапга аралашишга эҳтиёж сезиб, Умаржонга яқинлашди-да, паст овозда огоҳлангирди:

– Умаржон, ади-бади айтишмай қўяверинг. Бу йигит Тўхтасиновга тегшли. Буларнинг йўлини тўсиб бўлмайди.

– Қайси Тўхтасинов? Чала ҳокимми? – деди Умаржон овозини атай кўтариб.

– Унақа деманг-е, деворнинг ҳам қулоғи бор.

– Ҳокимликка тасдиқланмаган одам «чала ҳоким» дейилади-да.

– Тилингиз ёмон-да, яна ўзингиз биласиз. Аввал бошда маҳалла фаоллари рози бўлиб, қарор чиқариб беришган. Ҳақиқат булар томонда.

– Фаолнинг биттаси сизми? Ўша қарор қанақа дастурхоннинг устида ёзилган, эслай оласизми?

– Энди тўхмат қиляпсиз менга.

– Тўхматми, тўхматмасми, бунақа қарорга қуруқ столнинг устида қўл қўйилмаслигини кичкина бола ҳам билади. Ўзингизни гўлликка солмасангиз-чи? – Умаржон шундай дегач, ундан юз ўгириб, Шавкатга қаради: – Энди гап бундай, уахон, бу акахонингизнинг фаоллари қўл қўйган қарорни маҳалланинг янги фаоллари бекор қилганлар. Бу қарорнинг асли юқори идораларда, нусхаси ишонган тоғингизнинг столида турибди. Истасангиз, мен ҳозир ўзларини чақираман, масалани шу ерда ҳал қила қоламиз.

Умаржон Абдуллага қараб, «ортимдан юринг», деб имлаб сал нари боргач, тўхтади:

– Тўхтасинов келгунича буларни бир бало қилиб йўқотинг. Бойваччанинг ўзи қолсин.

– Қанақасига йўқотай, йигитлар ур калтак-сур калтак қилсинми?

– Йўғ-е, ғалва чиқмасин. Йўлини топинг, шунча йил милисада ишлаб, тўртта одамни йўқотиш йўлини билмайсизми?

– Биладан, биладан, Тўхтасиновни олиб келгунингизча бу ёқ теп-текис бўлади.

Умаржон чўнтақларини пайпаслаб кўриб, афсус билан бош чайқади:

– Телефоним уйда қолибди, сизникидан кўнғироқ қилиб ола қолай, – деди-да, уй томон юрди. Абдулла ҳожи унга эргашди. Сотим билан Шавкат «булар қандай балони бошламоқчи» дегандай бир-бирига савол назари билан қарадилар. Сотим иккиланган ҳолида уларга эргашмоқчи эди, Шавкат уни билагидан ушлаб тўхтатди.

***

Умаржон дарвозахонадаги телефон рақамларини тераётган онда «чала ҳоким» деб аталган Содиқ Тўхтасинов бу маҳалладан хабар кутиб, бетоқатланиб ўтирган эди. Бу ташвиши камлик қилгандай, милиция бошлиғининг ўринбосари кирди-ю, кечаги тошпирикни бажариш қийин бўлаётганини айтиб, дилини баттар хуфтон қилди.

– Агар ўша олифтачалар айтганимизни қилишмаса, қарор чиқартириб бераман, ярим соатда дўконларини буздириб ташлайсиз, – деди қалин қошларини чимириб.

– Биттасининг иши осон, – деди майор. – Лекин

«Саховат» дегани Мусахўжаевга тегишли экан, шунинг учун димоғига қурт тушган.

– Бекор айтибсиз! Мусахўжаев бунақа майда дўкончаларга аралашмайди.

– Менам шунақа деб ўйладим. Йигитлар суриштиришяпти, кечгача бунинг тагига етишади.

Содиқ майорга ғазаб тошларини отишга шайланган пайтда телефони жиринглаб, шаштидан қайтди. Нотаниш телефон рақамига қараб, иккиланган ҳолда тугмани босиб, қулоғига тутди-да, қуруқ оҳангда «ҳа» деди.

– Мен Умаржон Зоҳидовман, «Парвоз» маҳалласидан.

Содиқ савол назари билан майорга қаради. У «кетаверайми?» деб ўрнидан қўзғолиб эди, «ўтиринг» ишорасини қилиб, қайтарди.

– Ҳа, Зоҳидов жаноблари, тинчликми? Сўфи таҳорат қилмай, бизларни йўқлаб қолибсиз? – деди пичинг оҳангида.

Умаржон пичингга жавобни ҳеч қачон насияга қолдирмаган. Бу сафар ҳам анъана бузилмади:

– Шунақа бўлиб қолди. Шавкат Тиллаев деган бир додахўжа бойвачча сўфининг таҳорат қилишини кутмай, боғча ўрнига экскаватор соладиган бўлиб қолибди. Менам сўфини кутмай, сизни безовта қилдим, узр энди.

Ўзидан пастроқдагиларнинг муте ҳолида туришини истайдиган Содиқни бу жавоб ғазаблантирди:

– Биров экскаватор солмоқчи бўлган бўлса, асоси бордир? – деб бақирди.

Умаржонга бу муомала малол келса-да, ўзини тугтиб, хотиржам оҳангда жавоб қилди:

– Гап шундаки, асоси эскириб қолган, бу асосни маҳалланинг янги фаоллари бекор қилган. Янги қарорнинг асоси сизга, нусхаси шаҳар ҳоқимига берилган.

– Берилгани билан ҳали кўриб чиқилмаган, демик, аввалги қарор бекор қилинмаган, кучда турибди.

– Буни биламан. Лекин... сал шошилмай турилгани маъқулмикин? Одамлар норози бўлишяпти.

– Маҳалладаги одамлар билан ишлаш сизнинг вазифангиз, мен нима қилишим керак?

– Гап шундаки... бу одамлар билан ишлаб бўлмайди. Яхши гап билан илон инидан чиқиши мумкин-у, лекин буларни яхши гап билан уйларига қайтариш мумкинмас.

– Бу нима деганингиз?

– Мен ҳам гафлатда қолдим, воқеани эшитиб боргунимча, одамлар бойваччанинг оёқ-қўлини боғлаб, экскаваторнинг ковшида осмонга кўтариб қўйишибди.

– Нима?

– Шунақа бўлиб қолибди, бола пақирни фақат сиз озод қилармишсиз. Мени яқинига ҳам йўлатишмади.

Содиқ телефонини жаҳл билан стол устига ташлади. Бўғилганидан юзи бўғриқиб кетди. Бир сўкиниб, ҳовури сал пасайгандай бўлгач, эпик томон юрди:

– Кетдик, бир-иккита одамингизни олволинг.

– Тинчликми? – деди майор ундаги ўзгаришдан хавотирланиб.

– Зоҳидов яна бир қилиқ чиқаряпти.

– Сизни огоҳлантирувдим, бунақаларга амал бериб бўлмайди.

– Мен берибманми унга бу амални?! Маҳалла қўймади. Ҳоким бўлиб тасдиқланган куним кавушини тўғрилаб қўяман! – Асабий тарзда шундай деб, майорга ўтирилди: – Қамоқхонангизда бўш жой борми? Бир-иккитасини тиқиб қўйсак, ҳаммасининг эси жойига тушади.

Остона ҳатлашга улгурмади, телефони жиринглаб, кўринган рақамларга кўз ташлади-ю, шошилиб

қолди. Телефонни қулоғига яқин олиб боришга улгурмаёқ салом-аликни бошлаб юборди:

– Ассалому алайкум, акажон! – деб беихтиёр таъзим қилди. – Саломатликларингиз яхшими, кеннойим...

Астойдил лутф қилишга йўл берилмади. У томондаги «акажон» гапини бўлиб, қисқа тарзда буйруқ бергач, алоқа шарт узилди.

– Ҳоқим акамиз, – деди Содиқ майорнинг савол назарига жавобан. – Бош вазир катта кўчадан ўтиб қолиши мумкинмиш. Чиқиб туришим керакмиш. Сиз ҳам қолинг. Маҳаллага тўрт-беш одамингизни юборинг. Оломон тўпланиб турган бўлса, жамоат тартибини бузгани учун икки-уч фаолини тикиб қўйишсин.

– Нуралиевни ҳамми?

– Нуралиевми? – Содиқ пича ўйланиб, оғир масаланинг ечимини топгандай, чеҳраси ёришди. – У ўн беш сутка билан қутулмаслиги керак. Камида ўн беш йилга тортадиган «Иш» очасиз.

– Ўн беш йилга? – деб ажабланди майор.

– Ҳа, нега лаллаясиз? Одамларни берухсат тўплаш қонунга зидми? У одамларни ҳукуматга қарши кўтаряпти! Агар каллани ишлатсангиз, «159»га тортади. Сотим акани ишга солинг, битта-иккита гувоҳнинг кўрсатмаларини тўғирлаб беради.

Бу буйруқни эшитиб, майор гарданини қашиб қолди.

– Ҳа, шуни ҳам эплай олмайсизми?

– Қийин бўларов... номи чиққан олим экан... – деб мужмалланди майор.

– Бунақа олимларнинг минг-минги ачиб-бижиб ётибди. Биттаси йўқолса, осмон узилиб ерга тушмайди. Менга олим керакмас, тинчлик керак, ҳаловат керак! Боринг, бажаринг!

– Содиқ ака... одам юборишдан олдин Шавкатжоннинг ўзига бир қўнғироқ қилиб бермайсизми? Ҳар ҳолда... боғлаб, осиб қўйишга журъат қилишолмас...

* * *

Умаржоннинг ёлгонни дундириб, «чала ҳоким»нинг ҳаловатини бузиш нияти йўқ эди. Унинг осмондан туриб беписанд гаплашишидан гаши келиб, жигига теккиси келди. Телефон гўшагини жойига қўйиши билан, Абдулла ҳожи унга қараб, «аттанг» дегандай бош чайқади.

– Сал оширвормадингизми, Умаржон иним?

– Шунақа демасам, келмайди, гапга солиб, чалғитади. Булар эса пайт пойлаб, ишларини бошлаб юборишади. Ҳозир келиб, одамлар билан ўзи гаплашсин. Юқорига юборган хатимизга жавоб келмагунича бизга вақт керак. Буларга бўш келсак, ҳамма ҳаракатимиз чиппакка чиқади.

– Омма, яхши фикр айтдингиз, у баччағарни ростданам ковшга оёғидан осиб қўйсакмикин?

– Бунақа гапни ҳазиллашиб ҳам гапирманг-е!

– Бу бир гап-да! Омма роса қизиқ томоша бўларди.

– Мен «чала ҳоким»ни гузарга бориб кутволай, сиз мардикорларни бир ёқлик қилинг.

Умаржон кетгач, Абдулла ҳожи салмоқли қадам ташлаб, ишчиларга яқинлашди. Уларга бир-бир тикилиб қараб, калта соқолини силади.

– Сенлар бу ерда бекор ўтирмай, бошқа тирикчилик қилларинг.

– Биз байлашиб қўйганмиз. Ишни қилиб, пулни олиб, жўнаймиз, – деди мардикорларнинг бири.

– Байлашганинг яхши-ку, лекин пулга қўшиб бир дарди балони ҳам ортмоқлаб кетасанлар бу ердан. Сенларга раҳмим келганидан айтяпман. Бир балога учрамайин десаларинг, тинчгина кетларинг. Ризқларингни бошқа жойда териб оласанлар.

– Қанақа бало?

– Бу Худо уриб қўйган жой. Жинлар макон қурган. Сенлардан олдин ҳам тўрт-беш марта бузамиз,

деб келишган. Биттасининг оғзи қийшайиб, бештаси шол бўлиб кетганини ҳамма кўрган. Ўшандан бери қаровсиз ётувди, энди шол бўлиш сенларнинг пешаналарингда бор экан. Гапимга ишонмасаларинг, баттар бўлларинг, оғизларинг қийшайиб, кўзларинг олайиб қолганда, қариндош-уруғларинг замбилга солиб олиб кетар. Ҳа, ўтираверларинг!

Абдулла ҳожи «буларга шу гап етарли» деган қарорга келиб, яна салмоқли қадамлар билан ортига қайтди. Ишчилар эса бир-бирларига маънодор қараб, аста-аста ўринларидан кўзғолдилар. Буни кўрган Шавкат ғазабланиб, уларнинг йўлларини тўсмоқчи бўлди.

– Шу гапга ишондиларингми, ҳе галварслар! Жин нима қилади бу ерда? Жин чалса, шунинг ўзини чалмайдимми?!

– Хўжайин, ишонсак-ишонмасак, жанжалли ишга ўхшайди. Тинчгина кета қолайлик.

– Агар кетсаларинг, уруғларингни қуришиб ташлайман!

– Хўжайин, жаҳлингиз чиқмасин, жанжал тинчиса, хабар берарсиз, бир кун текинга ишлаб берамиз.

Мардикорлар кетишгач, Шавкат бўралаб сўкинди.

– Ўзинг ёш бўлсанг ҳам, адангдан баттар тажанг экансан.

Бу янгиликни кутмаган Шавкат беихтиёр унга ялт этиб қаради:

– Нима? Адамни қаёқдан биласиз?

– Ие, нега билмас эканман? Аданг Шойим девонанинг эшагини трамвай босиб кетган куни туғилган. Ўшанда мен ўн икки ёшда эдим, аниқ эсимда.

Шавкат ғазаб билан қўл силтаб, машинаси томон юрди. Абдулла ҳожи эса худди хира бола каби унга эргашди:

– Ука, бунақа ишлар дағдаға билан битмайди, ҳозир ҳоким келар экан, бу ёққа юр, мен сенга йўл-йўриқ ўргатай, сиз ҳам куймасин, кабоб ҳам.

Шавкат иккиланиб тургач, «бирон маънили гап чиқиб қолар», деган умид билан унга эргашиди. Абдулла ҳожининг имлаб қўйганини кўрган томошата-лаб қўшни йигитлар экскаваторчига яқинлашдилар. Сал олдин уйига кириб кетган йигит тўрт шиша пиво кўтариб чиқди. Пивони кўриши билан кўзлари мош-дек очилиб кетган экскаваторчи таклифни кутмаёқ пастга тушди. Шавкатни эргаштириб келаётган Абдулла ҳожи дарвозахонадан ўтгач, ҳовлидаги дарахт соясига қўйилган стол-стулга яқинлашди. Нонуштадан кейин дастурхон усти йиғиштирилмаганидан хи-жолатлигини билдириб қўйиш учун узрнок оҳангга ўтди:

– Ивирсиққа қарама, опоқинг ўлганидан кейин ит ётиш мирза туриш бўлиб қолган. Келин вақтли ишга кетган. Ҳаётда пул топиб, ақл топмаганлар кўп. Хафа бўлмагин-у, сенам ўшаларга ўхшайсан. Сен қарор чиқариб берганларни рози қилгансан, маҳалла-ни рози қилишга ақлинг етмаган.

– Қанақасига рози қиламан? Оқсоқолингиз олади-ганга ўхшамайди, маҳалла идорасини оқлатиб-бўя-тиб берай, десам ҳам яқинига йўлатмаса.

– Ука, сен ҳамма нарсани пул билан ўлчашдан қайтмасанг, ҳаётингни хорлик билан якунлайсан.

– Совуқ нафас қилманг-е!

Абдулла унга чой қуйиб узата туриб гапининг оҳангини ўзгартирмай, давом этди:

– Қайноғи сал ўлибди, сен шоҳона дастурхонларга ўргангансан, кўнглинг кўтарса ич, гапимдан ранжи-ма. Мен билганимни гапираман, хорланиб ўлганлар-нинг кўпини кўрганман.

– Хорланадиганлар бошқалар. Мен ўғирлик қил-маяпман. Сизнинг қозонингизга чўмич солмаяпман. Ҳа, бойман, қўлингиздан келса, сиз ҳам бой бўлинг.

– Қўлимдан келмайди, – деди Абдулла ҳожи ми-йиғида кулиб. – Менинг бойлигим – адолат. Терговда

ишлаганимда мендан бу бойликни тортиб олишга кўп уринишган, лекин эплашолмаган. Пенсияга чиққанымдан кейин беш-ўн ҳикмат ўргандим, бу ҳам бойлик. Ўрни келса, бошқалар билан баҳам кўраман. Тоҳир Малик деган ёзувчининг китобларини ўқиган-мисан? Ўқисанг кам бўлмайсан. Яхши ҳикматларни топиб ёзади. Аслида бу ҳикматларни ўзи тўқимаган, ўтиб кетган улуғ одамларнинг китобларидан олиб, сену менга илинган. Шуларнинг биттасини сенга атадим, эшит:

Шавкат керакмас, дегандай гапсланиб, қимирлаб олди, Абдулла ҳожи буни сезса-да, унга парво қилмай, стол устида очиқ турган китобни қўлига олиб, ўқий бошлади:

– Бир одам қутурган туядан халос бўлмоқ учун жар устига эгилган икки шохга осилиб, жар ёқасига оёқ қўяди-ю, оёғи остидаги индан тўрт илон бош чиқариб турганини кўради. Жарнинг тубига назар ташласа, у ерда бир аждаҳо оғзини катта очиб, унинг тушишини кутиб турибди. Юқорига қараса, оқ ва қора сичқон у осилиб турган шохларни тўхтовсиз кемирмоқда. Бу аҳволдан қутулиш йўлини ўйлаётган онда сал нарироқдаги асалари уясига кўзи тушади-ю, боши узра тўпланаётган бало булутини ҳам унутиб, бармоғини болга ботириб, ялай бошлайди. Асалнинг ширинлиги унинг бошини шу даражада айлантиради-ки, натижада, у ўзининг қандай аҳволдалигини унутади. Тушундингми? – Абдулла ҳожи китобдан нигоҳини узиб, Шавкатга савол назари билан қараб олгач, ундан жавоб кутмай давом этди: – Даҳшатли ва чуқур жарлик нима? Бу – дунё. Қора ва оқ сичқон – кеча ва кундуз. Улар инсонлар умрини қисқартириш, ҳалок этиш учун узлуксиз бир-бирини алмаштириб туради. Тўрт илон – борлиқнинг моҳиятини ташкил этган тўрт унсур: ҳаво, тупроқ, ўт, сув. Булардан биронтаси ўз мувозанатини йўқотса, инсон ўша заҳоти

йўқ бўлиб кетади. Асал – азоби кўп, фойдаси кам бўлган, одамларни тўғри йўлдан оздириб, уларга нажот дарвозаларини беркитган бойликдир. Аждаҳо – ҳеч ким қочиб қутула олмайдиган ўлимдир.

– Бунингизни бошқаларга айтинг. Мен тўйхона қуриб, одамларга хизмат қилмоқчиман. Савоб олмоқчиман.

– Маҳалланинг розилиги йўқ жойдан савобни қидирма. Маҳалланинг дуосини оламан, десанг, Умаржоннинг айтганини қил: чиройли боғча қуриб бер. Тўйхонага кўнглинг кетган бўлса, ана, «Муборақ» деган тўйхона сотилаётган эмиш, янгисини қуриб, чанг ютгандан кўра тайёрини сотиб олавермайсанми?

– Ақлингиз етмаса, насиҳатларингизни иштон-боғингизга қистириб қўйинг. Шу тўйхона яхши бўлса, эгаси сотармиди?

– Вой-бўй, даъвоинг баланд-ку, сен боланинг, эҳтиёт бўл, димоғингга қурт тушиб қолмасин.

Шавкат кирганига пушаймон бўлиб, жаҳл билан ўрнидан турди.

– Кетмай тур, Тўхтасинов акахонинг келяпти-ку, ўзинг кутиб ол.

Шавкат унинг гапига эътибор бермади, гудранганича сўкиниб эшик томон юрганида телефони жиринглади. Рақамга қараб олгач, тўхтамади, юра туриб салом берди:

– Ассалому алайкум, Содиқжон ака! Ҳа, тинчман. Экскаваторнинг ковшига? Кимни осишибди? Нима? – Остона ҳатлаётиб тезгина ўтирилди-да, Абдулла ҳожига савол назари билан қараб олгач, давом этди: – Ким лақиллади? Мардикорлар кетиб қолишди. Кета-верайми? Бир ой кўп эмасми? Бир ойдан кейин бошласам, бу ёғи қишга бориб қолади-ю? Хўп-хўп...

«Акахон»нинг ланжлигидан ғазабланган Шавкат «Хўп-хўп», деб гапни қисқа қилди-ю, телефонини ўчи-

риб сўкинди. Қўшнилар даврасида пиво ичиб ўтирган экскаваторчини кўриб, уни тепкилагиси келди. Лекин яна бир сўқиниш билан ғазабини босгандай бўлди. Машинасига боргунга қадар, Абдулла ҳожи томон яна икки марта ўқрайиб қараб, хайр-хўшни насия қилиб, машинага қоровулдай турган Сотимга ҳам индамай, жўнаб кетди. Экскаватор соясида экскаваторчини сийлаётган йигитлар Абдулла ҳожига қарашди. У имлаб қўйгач, барчалари бараварига ўринларидан туришди. Бундан ажабланган экскаваторчига қараб улардан бири: «Сенинг иш вақтинг тугабди, ошна, пивога тўйдинг, энди уйингга бориб тўйиб ухлаб ол!» дегач, ҳаммалари тарқалишди.

* * *

Умаржон институтга келди-ю, қўли ишга бормади. Ҳар турли рақамларга тўла қоғозларга кўз югуртиришга ҳуши бўлмади. «Ҳаёт ҳам оппоқ қоғоздаги тенгламага ўхшайди, — деб ўйлади у. — Ҳамма ўз тенгласини ечиш билан банд. Бу ҳаракати, топган ечимининг жамиятга нафи борми-йўқми, ўйламайди. Ҳаёт тенгласини ечишда ҳаётнинг карра жадвалини аранг ёдлаганлар ҳам, ҳаётнинг олий математикасини биладиганлар ҳам теппа-тенг тиришаверади. Кўпчилик бу тенгламани нотўғри ечади-да, юраги дардга тўлиб, «тенглама нотўғри берилган», деб ҳаётни лаънатлайверади. Тўйхона қурмоқчи бўлган бойваччага тенгламанинг тўғри ечими кўрсатиб берилса ҳам, ўз йўлидан қайтмайди. Чунки у карра жадвални «икки карра икки — беш!» деб ёдлаган. «Ўрни аламашгани билан қиймати ўзгармайди» деган қоида ҳам унга тўғри келмайди. Унинг қоидаси ўрнини алмаштирадиган амалдорларнинг мартабасига боғлиқ. Тенгласининг қавс ичидаги рақам-

лари ҳам ўзгача, ҳали «илдиз остидаги» рақамлари бор. «Катетлар йиғиндиси – гипотенузага тенг» деган назариянинг ҳам унга уч пуллик қадри йўқ. Унинг гипотенузаси – пул чангаллаган қўли, бир катети – чала ҳоким, иккинчиси яна бирон амалдор. Демак, гипотенузаси узунроқ бўлишига ишонади. Тўғри бурчакнинг бузилишини эса ўйламайди... «Қўшув = фойда», «олув = фойда», «бўлув = фойда», «кўпайтирув = фойда» – унинг ҳаётдаги теоремаси шу. «Ҳаёт = ўлим» деган қонун борлигини эса тан олгиси йўқ...

Илмий-текшириш институти директори йўқлаб, эртага Паркентга бориши зарурлигини эслатгач, маҳалла ташвишларини нари суриб, илм ҳудудига қайтди. Шогирдларининг Паркентдаги тадқиқотларга доир илмий ҳисоботларини қўлга олган пайтда телефон жиринглади. «Ўйдандир, бекажон хоним ғазаб ўқларини сочишни ихтиёр этгандирлар», деган хаёл билан гўшакни қулоғига тутди. У қисман адашди, «бекажон хоним» чиндан ҳам ғазаб ўқларини тайёрлаб қўйган, лекин ўғли билан меҳмоннинг хизмати-га банд бўлгани учун, бу ўқларни сочишни қанчалик ихтиёр этмасин, фурсати йўқ эди.

– Домлажон, дамликкина юрибдиларми? – деган саволни эшитди-ю, овоз эгасини дарров таниб, пешонасини тириштирди. Йўқ, овоз эгасини ёқтирмагани учун эмас, балки қўнғироқдан мақсадини билгани учун нохушланди. Овоз эгаси – қўшни маҳалланинг оқсоқоли. Ҳокимликда ҳар пайшанба оқсоқолларнинг йиғини бўлади. Ҳоким мақтагиси келганни мақтайди. Сўкадиганини бўралаб сўкади, онадан олинса ҳам фиринг дейилмайди. Қурбақа босилса, «ваф» дейди-ю, ҳокимнинг мажлисида чурқ этилмайди. «Қурбақанинг вақиллаши» кейинроқ бошланади. Оқсоқолларнинг «кўнгил ёйилди» давраси бор. Аслида «гап» аталиши мумкин, аммо бу йиғин уйда эмас, чойхонада бўлгани сабабли «улфат», деб

номланади. Умаржон оқсоқолликка сайлангач, ҳокимиятдаги дастлабки мажлисдан кейиноқ бу улфатга «ихтиёрий-мажбурий» тарзда киритилган, турли пичинглардан сўнг «аъзоликни юбиб», ош ҳам қилиб берган эди. Оқсоқолларнинг аксари бир пайтларда савдо соҳасида ишлаганлари учун, бундай улфатчиликка жонларини ҳам бериб юборишлари мумкин эди. Улфатчиликдаги суҳбат мавзуи унча кенг эмас, аввал ҳокимнинг мажлисдаги сўкишларига жавоб қайтарилади. Ҳоким оналарини эслаган бўлса, булар унинг катта бувисигача қадар роҳатланиб «эслашадди». Кейин бозордаги нарх-наволарнинг муҳокамасига ўтилади. Жуфт-жуфт ҳолда ўтириб олиб, «пирра» деб номланмиш қарта ўйини билан банд бўлиш бу ширин суҳбатларга халал бермайди. Кўзлар қартага тикилгани билан қулоқ суҳбатда, демак, тил ҳам шунга яраша тиш ошиб туради. Ош сузиб келингунча Умаржоннинг юраги тарс ёрилиб кетай дейди. Лекин «Кемага тушганнинг жони бир» деган мақолга амал қилиб, чидайди. Аввалига ишни баҳона қилиб, улфатга кеч келиб, барвақт кетадиган бўлди. Кейин оралатиб келиб, дашномлар остида қолди. Оқсоқоллар унинг ҳаракатини «бу олим дўстимиз бизларни менсимайди», деган маломат тошлари билан тақдирлашди. Бу тошлардан сақланиш учун пешонани тириштириб бўлса-да, улфатга боришга мажбур эди.

Ҳозирги қўнғироқ бугунги улфатчиликни, демакки, юракни сиқувчи соатлар яқин эканини эслатув эди.

– Домлажон, бугун бизнинг навбатимиз, девзиранни ўзим дамлайман-да. Анжандан дўстлар келишган, суҳбатингизга маҳтал ўтиришибди. Улар ҳам жаҳонгашта, эрталаб Италиядан учиб келишди.

Умаржоннинг «дўстларингиз олимларданми?» деган саволига оқсоқол кулди:

– Ўзларининг ишига олим. Омма, сиздақа олим-

ларни италянларнинг дадахўжа костюм, туфлилари билан кийинтиришади.

Умаржон «сухбатга маҳтал ўтириш» ҳақидаги гап кўнгил учун айтилганини фаҳмлаб, пешонасини силади-да, узрини айтди:

– Жаҳонгашта дўстлар билан бошқа бир кун отамлашармиз. Ҳозир хўжайин билан аэропортга чиқиб кетяпмиз. Англиядан олимлар келяпти, кутиб олишимиз керак.

– Уларни ҳам олиб келаверинг, ўзбекнинг ошини кўриб қўйишсин.

Кўпчиликнинг одати шу: четдан меҳмон келса, чойхонадаги улфатчиликни кўрсатиш билан мақтангиси келади. Илгариги даврда Москвадан келганларни олиб боришарди. Ёғ босган кир кўрпачалару дастурхонларда ўтиришдан изза чекишмасди. Энди меҳмонларнинг доираси кенгайди. «Шу меҳмон бизнинг бу ўтиришимиздан ҳайратга тушмайди, балки маданиятсизлик белгиси деб кулиб кетади», деган ҳақиқат уларнинг онгларини ёритмаганидан Умаржон ғашланади. Гарчи ҳозир ёлғон гапирган бўлса-да, таклифдан яна ғаш келди. Лекин кўнгил хиралигини сездириб қўймаслик учун гапни ҳазилга бурди:

– Улар ош ейишмайди, холестрини ошиб кетишидан қўрқишади.

Оқсоқолга ҳазил маъқул келиб, кулган бўлди-да, гапини давом этди:

– Хўп, бугунги узрингиз қабул. Лекин эрталабги ош эсдан чиқмасин.

– Қанақа ош эди?

– Ана холос! «Шабнам» маҳалласининг оқсоқоли кимлигини биласиз-а? Жуда гиначи одам-да. Эрталаб қудасиникига боришимиз керак. «Уч юзта одам олиб келаман», деб керилиб қўйган экан. Рўйхатда борсиз.

– Оббо... Икки юз тўқсон тўққизта борса, биров билб қолмас?

– Биров билмайди-ю, омма Мақсудхон акамдан қутулмайсиз-да.

– Назиржон ака, япон эркаклари юз йилдан кўпроқ умр кўришар экан, сабабини биласизми?

– Улар балиқни кўп ейишади.

Умаржон бу саволни ҳазил тариқасида берган, ҳазил жавоби ҳам тайёр эди. У гарчи адабиётдан узоқ бўлса-да, қайси бир даврада айтилган тўрт қатор шеърни дарров ёдлаб олиб, бошқаларга айтиб, кулиб юрган эди. Ҳозир ҳам шуни айтмоқчи эди:

– Гап балиқда эмас. Битта шоир айтган экан:

*«Нега япон юз йил яшару
Ўзбек бунча ёшга бормайди?
Чунки япон биздек қоронгу
Саҳар туриб ошга бормайди».*

Оқсоқол хахолаб кулса-да, ҳақиқатни тан олишдан бўйин товлади:

– Бу шоирларнинг гапи-да, улар олиб қочишга уста бўлишади. Омма, япон юз йил яшагани билан уларда меҳр-оқибат йўқ. Биз меҳр-оқибат билан яшаймиз. Менинг опоқ дадам бир юз ўн иккига кирганларида ҳам, саҳардаги ошга борганлар. Гап қоринда эмас, гап – меҳр-оқибатда. Ойлаб, йиллаб кўришмаганлар ош баҳонасида топишадилар.

– Бу гапингизга таслимман. Эрталаб уч юз биринчи бўлиб сафда тураман, – деди Умаржон кулиб. – Мени киритишмаса, сиз жавобгарсиз.

Бу ҳазилга оқсоқол тушунмади:

– Обрўйингиз бор, домлажон, сафнинг олдида бўласиз.

– Ўтган замонда бир хасис одам тўй қилиб, ўртадан турган қариндошдан «куёв бола эртага нечта одам билан келади?» деб сўрабди, «йигирмата», дейишибди.

Эртасига тўй эгаси остонада туриб олиб, меҳмонларни биттадан санаб ўтқазибди. Келганлар йигирма битта экан. Йигирма биринчисини ўтқизмабди. Ажаб савдо бўлибди. Ўша йигирма биринчиси куёв экан.

Ана шу ҳазил билан телефондаги мунозара барҳам топди. Умаржон битта азобдан осон қутулганидан қувониб, уйига шошилди. Хорижлик меҳмон ҳақидаги баҳонасининг ярми ёлғон, ярми чин эди. Аэропортга кутгани чиқмади, ўғли уни уйга бошлаб келгани аниқ. Устозларига «барвақт келаман», деб ваъда қилган эди, чойхонага боргандами... Профессорнинг норози нигоҳи, Мирзаолим акасининг ҳар сўзи чимчилаб узиб оладиган пичинглари... ниҳоят, бекажоннинг «махсус атаб қўйилган» оловли сўзларига кўксини қалқон қилиб, пора-пора бўлиб кетиши керак эди.

«Ваъдага вафо – марднинг иши», дейдилар. Албатта, ваъда қилинган жойга ўз вақтида бориш гўзал фазилат. Кечикиш ёки бормаслик айб саналади. Ваъдасига вафо қилмайдиганларни «бебурд» деб маломат қиладилар. Лекин шундай ҳолат бўлади-ки, киши ваъдасига вафо қилишни истаса-да, бажаролмайди. Ўзи кутмаган, ўзи хоҳламаган бир иш билан андармон бўлади. Ҳозир айти шундай воқеа юз берди. Уйига шошилаётган Умаржонни телефон қўнғироғи тўхтатди. Гўшакни кўтаргиси келмай, қараб турди. Қўнғироқ тинмай жаранглайвергач, истамайгина қўл узатди. Маҳалла котибаси экан:

– Боғ кўчада турадиган Идрисовнинг қудалари келишибди. Сизни пойлашяпти. Мен яраштирув комиссиясининг аъзоларини чақиртирдим.

– Чақиртирган бўлсангиз, ўзлари ҳал қила қолишсин, боришим шартми?

– Қуда томоннинг авзойилари жуда чатоқ. Яраштирадиганга ўхшашмайди.

– Иккита ёшни яраштиришдан олдин, иккита нодон қудани яраштириш керак.

– Шунақа-ку...

Котиба нима дейишни билолмай қолди. Умаржон ҳозирги гапи билан уни қийин аҳволга солиб қўйганини англади: яраштириш унинг иши, котибанинг қўлидан нима ҳам келарди?

– Ярим соатда етиб бораман, унгача чой-пой қилиб, ҳовурларини сал босиб туринг. Қуда томоннинг одамлари орасида маънилироқ қариялари борми?

– Учта хотин...

Котиба бу аёлларни ўзи атайин бошлаб келгандай айбли оҳангда айтди. Умаржонга бу хабар ёқмай, «оббо!» деганича гарданини қашиган бўлди. Оила мумаммосини аёллар иштирокида ҳал қилиш ғоят оғир бўлгани сабабли ғашланди.

– Уч талоқ қўйган бойвачча ҳам келдими?

– Ярим соат олдин онаси бирров хабар олиб кетувди, келиб қолишар.

Умаржонга бу мужмал жавоб ҳам ёқмай, гапни нохуш кайфиятда яқунлади-да, ён дафтарчасини очиб диний идоранинг телефон рақамини излади. Ўтган ҳафтада шаҳар ҳокимиятидаги бир йиғилишда идора вакили ёш оилаларнинг қўйди-чиқдиси ҳақида гапириб, «куёв тўралар билиб-билмай «уч талоқ қўйдим» деб юбориб, кейин афсусланаётдилар», деган эди. Бундай воқеаларга ўзи ҳам гувоҳ бўлган эди. «Талоқ» деган сўзни эшитган, ажралиш шу ҳукм билан бошланишини ҳам биларди, бироқ унинг моҳиятини тушунмагани сабабли ёшларга бу борада жўяли гап айтишга ожиз эди. Ўша мажлисдан кейин диний идора вакили билан танишиб, маҳаллага таклиф этганди. Вакил таклифни қабул қилиб, бу мавзуда ёшлар билан атрофлича суҳбат қуришга ваъда бериб эди. Умаржон вакилга қўнғироқ қилиб, ўша ваъдасини эслатди. «Суҳбатда кўп одам қатнашмайди, лекин сизнинг гапингиз билан битта оилани бузилишдан сақлаб қолиш мумкин», дегач, вакил бир соатда етиб боришини билдирди.

– Машинани қаерга юборай? – деди Умаржон.

– Машинам бор, ўзим бораман.

Умаржон унга яна бир карра миннатдорчилик билдиргач, «имомларда машина бўлади-да, физик олимни чақирсанг, машина топиб юборишинг керак», деб ўзига ўзи танбеҳ бергач, гўшакни кўтариб, уй телефонининг рақамларини тера бошлади.

***

Умаржон янглишмаган, ўғли меҳмонни тўғри уйга бошлаб келган эди. Холида «меҳмон меҳмонхонага жойлангач, пича дам олар, кечга қадар тайёргарлик кўриб қўярман», деб режа қилган эди. Ўғлининг уйга бошлаши уни шошириб қўйди. Тезлик билан камтарингина дастурхон тузалиб, енгил тамадди қилишаётган пайтда телефон жиринглади. Холида ўғлига қараб: «Аданг бўлсалар керак», деди умид билан. Жаҳонгир шошганича гўшакни олиб қулоққа тутиб одати бўйича салом берди. Кейин у томондан келаётган узук-юлуқ овозга жимгина қулоқ тутиб, Мирзаолимга ажабланиб қаради:

– Опоқдада, сизни сўрашяпти. Қўшнингиз эмиш.

– Ҳа... қўшним бўлиши керак. «Бир гап бўлса телпон қиларсан», деб келувдим.

Мирзаолим гўшакни қулоғига тутиб, у томондаги одамни овозидан дарров таниди:

– Ҳа, Эшматбой, тинчликми?.. Бўпти, мен йўлга чиқдим ҳисоб, сен эҳтиётдан мол дўхтирни айттириб қўй.

Мирзаолим гапни қисқа қилиб, Мақсудга узр нигоҳи билан қаради:

– Сиз билан баҳузур отамлашмоқчи эдим. Сигирнинг ой-куни бугунга тўғри келиб қолибди. Эшматбойнинг сигири туғолмай ўлган эди, шунга хавотир-

ланиб чақиряпти. Борайин-чи, эртами-индин «оғиз» олиб келаман.

Мақсуд «бехижолат бораверинг», деган маънода бош ирғаб қўйди. Холида эса «Сабзи-пиёзни эрталаб қовуриб қўйган эдим, ҳозир гуруч солиб юбораман, бир чўқим ош еб кетинг», деганича қолаверди.

Меҳмон – доктор Озодий, боболари ўтган асрнинг йигирманчи йилларида хорижга чиқиб кетган ўзбеклардан, тилни билгани билан урф-одатлар ҳақидаги билими юзаки эди. Шу боис Мирзаолимнинг гапларини тушунмади, шошилиб кетишидан ажабланди. Озодий профессор Ҳусниевни сиртдан биларди. Мирзаолимнинг пешвоз чиқишини кутмаган Жаҳонгир уни меҳмонга яқинроқ таништиришга улгурмаганди.

Мирзаолимни кузатган Холида ошхонага ўтди. Жаҳонгир «Мирзаолим ака қишлоқдаги мактабда адамга физикадан дарс берганлар», деб гап бошлаган онда Мақсуд дафтарчасига нимадир ёзиб, Озодийга узатди. У олиб, кирилл ҳарфларини ўқий олмагани сабабли, кекса устозни хижолат қилмаслик учун Жаҳонгирга «ёрдам берасизми?» деган маънода нажот кўзи билан қаради. Жаҳонгир буни тушуниб, дафтарчани олгач, сатрларга кўз ташлаб олиб, сўнг меҳмонга боқди:

– «Доктор Кержнернинг аҳволи қалай, тажриба-хонасини тиклаб олдимиз?» – деб сўраяптилар.

– Хўжа афандим таниюрмилар доктор Кержнерни? – Озодий саволни Жаҳонгирга бериб, жавобни эшитиш учун Мақсудга қаради. Профессор мамнун чақнаётган кўзлари билан «танийман» ишорасини қилгач, Жаҳонгир изоҳ берди:

– Ҳали Берлин девори йиқилмай туриб танишганлар. Қуёш физикаси бўйича Ослода бўлган халқаро симпозиумда баҳслашиб қолишган экан.

– Ҳа, доктор Кержнерга бул одат хосдир. Баҳслашмакни чўх хуш кўриюрлар, – деди Озодий кулим-

сираб. – Ул хўжамга фақат ва фақат ўзин йўллари тўғридур ва бул йўлнинг ҳимоясинда ғоят қатъий собитдурлар. Танқидни фикри ғараз билиюрлар, холис таклифларни-да мутлақ ва мутлақ қабул этмаслар. Тажрибахоналарининг портлашинда оппонетларнинг қўли вордур, дея ҳали ҳамон даъво қилиб юриюрлар. Ҳолбуки, бу бир ўринсиз гумондур. Эксперт текширувлари дедики, ул портлаш тажриба пайтинда йўл қўйилмиш бир хато туфайли юз бермишдир. Кержнер афандимнинг илмий ғояси бу кезларинда боши берк кўчага кириб қолмиш эса-да, ул хўжам ҳамон ўжарликларин давом эттирмишлар.

Мақсуд афсус билан бош чайқаб, Жаҳонгирдан дафтарчани олди-да, саҳифага ёза бошлади.

«Илм кибрни, демакки, ўжарликни ҳазм қила олмайди, – деб ўқиди Жаҳонгир. – Фақат ўзимники маъқул, дейдиган одам ўсишдан тўхтайтиди. Ўжарлик пардаси олим рўпарасидаги ҳақиқат йўлини тўсади».

Холида хориж одатига кўра патнисдаги уч финжонда қаҳва олиб кириб стол устига қўйди. Врачлар Мақсудга қаҳва ичишни ман этганлари сабабли унинг финжонига чой қуйилган эди. Холида уларнинг суҳбатига халал бермаслик учун тезгина изига қайтмоқчи эди, телефон қўнғироғи тўхтатди.

– Ҳа, адаси, тинчликми? – деди гўшакни қулоғига тутиб. – Келишди... – шундай деб ўғли билан меҳмонга қараб олди: – Яхши учишибди, қўниш ҳам яхши бўлди. Амаки-дадам билан кутиб олдик. Амаки-дадамми? Шошилиб кетдилар. Сигирлари туғадиган экан, – кейинги гапларни эшита туриб ранги ўзгара бошласа-да, меҳмон олдида ўзини тутиб, гапни қисқа қилди: – Яхши-яхши, жуда яхши. Хўп, хўп, – гўшакни қўйиб, меҳмонга ва ўғлига узр маъносиди қаради: – Аданг... қийналмай келишдими, яхши кутиб олдингми, деб сўраяптилар. Адангнинг келишларини кутмай, ошни сузаверар эканман.

– Қаерда эканлар?

– Қаерда бўларди, маҳаллада-да. Иккита қўйди-чиқди бормиш. Ярани вақтида тузатмаса, газак олар эмиш...

Холида юмшоқроқ гапиришга уринди. Кўнглидан эса: «Икки қадам йўл, уйга кириб, меҳмон билан кўришиб, бир чўқим ош еб, кейин борсалар ҳам бўларди-ку, ажрашадиганлар бир соатдан кейин ажрашса, осмон узилиб ерга тушарканми?» деган нозилик тўфони кўтарилди. Агар маҳалла идорасида заҳарли сўз ўқларини тил замбаракларига жойлаб ҳаёт-мамот жангига тайёрланиб ўтирган хотинларни кўз олдига келтирганида балки кўнгил тўфони кўтарилмасмиди...

Очиқ қолган дарвоза эшигидан кириб келган ҳамширага кўзи тушган Холида шошиб қолди. «Устоз, укол оладиган пайт бўлди, биз чиқайлик», деб у томон юрган эди, Жаҳонгир чаққонлик қилиб, аравачага онасидан аввалроқ яқинлашди. Беморни қўшни хонага олиб чиқиб қўйгач, меҳмондан узр сўраб, финжонни қўлига олди, аммо совиб қолган қаҳвани ичмади.

– Мен муҳтарам доктор афандим Мақсуд Ҳусниевнинг илмий мақолаларининг инглиз тилидаги таржимаси билан таниш эдим. Ўзларин бу аҳволда кўриб чўхтаажжуб эдимким, ўзлари ҳақинда ҳеч нима билмас эканман. Муҳтарам афандимиз, хешларингиз ўлурми?

– Аслини олсак, қариндошликлари йўқ, – деди Жаҳонгир ноқулай аҳволда қолган одамнинг узрли оҳангида. – Лекин менга бобо, адамга ота ўрнидалар. «Устоз отангдек улуғ» деганларини эшитганмисиз?

– Алҳол, оилаларининг хусусинда сўрамак истаги туғилди-ю, аммо бир андиша сўрамакдин тўхтатмиш ўлди.

– Сўрамаганингиз яхши бўлибди. Оилани эслаш,

опоқдадамга жуда оғир... – Жаҳонгир тақдир тарихини титиб ўтирмай, устознинг хотинлари ва бир ўғли автоҳалокатда вафот этганини айтиш билан чекланди-да, афсус билан илова қилди: – Инсулт деган дарди бедаво устозни шунақа аҳволга солиб қўйган. Ўғиллари ҳозир Шотландияда. Телефонда боғланиб, қариялар уйига бермоқчи экан, адам уйимизга олиб келдилар.

– Нега? «Қариялар уйи» ёмон эмас-ку? – деди Озодий ажабланиб.

– Сиз яшайдиган юртда шундай. Бизда ориятли одамлар бундай қилишмайди. «Ўғли бемеҳр бўлса, шогирдлари йўқмиди?» деган маломатга чидаб яшай олмайдилар.

– Ажиб... ажиб... Адангиз... муҳтарам афандим алҳол қайда эканлар, хоним афандимни англай олмадим. Маҳалла... қўйди-чиқди... демишларми?

– Маҳаллани билмайсизми? – Озодий «айблиман, билмасман», дегандай кулимсираб, елка қисди. – Қизиқ... тўғри, сиз томонларда йўқ, лекин... ҳеч эшитмаганмисиз?

– Эҳтимол эшитган ўлурман, аммоким, аҳамият бермаганим эҳтимолдан узоқ эмасдир.

– Сизнинг нечта қўшнингиз бор, биласизми?

– Учтадир, эҳтимол, бештадир, санамакни лозим билмасман, нечун сўрамақдасиз?

– Сизникига борганимда ён йўлакдан тобут олиб чиқишаётганда «Қўшнингиз ўлибди», деганимда «мен уни танимайман», деб ўтиб кетаверган эдингиз. Ҳолбуки, йўлак бошқа бўлгани билан ораларингизни битта девор ажратиб турарди. Донишманд боболаримиздан нечта хонадон қўшни бўлади, деб сўрашганида «ўнг томондан қирқ, чап томондан қирқ, рўпарадан қирқ, орқа томондан қирқ хонадон яқин қўшни бўлади», деб белгилаб беришган. Саховат қилмоқчи бўлган одам яхшилигини энг биринчи қўшниларга

қилиши керак. Қўшниларнинг жипс ва аҳил бирлиги бизда «маҳалла» дейилади. Жамият ичидаги жамият, десак ҳам бўлади.

– Англадимки, бул «маҳалла» атаганингиз, янги пайдо бўлган жамиятнинг янги бир кўринишидир?

– Янгича кўриниш олгани тўғри, лекин маҳалланинг узоқ тарихи бор. Шаҳарларимизнинг тарихи икки-уч минг йилдан ошар экан, демак, маҳалланинг тарихи ҳам шунча. Биларсиз, одамлар яшайдиган жой шаҳар аталиши учун аҳоли ададининг кўплиги муҳим бўлмаган. Балки, ўндан зиёд турдаги ҳунармандлар ва илм аҳлининг яшаши шаҳар аталиши учун асос бўлган. Қадимда ҳунармандлар ёнма-ён яшашган. Тошкентдаги Ўқчи маҳалласида қурол-яроғ ишловчилар бўлган. Яна бешикчилар, сандиқчилар маҳалласи бўлган. Кейинроқ миллатига қараб маҳаллага бирлашганлар, Қашқар маҳалла, Тожик маҳалла, Қозоқ маҳалла... Вақт ўтиши билан маҳаллаларнинг номларигина сақланиб қолди. Энди маҳалла давлат сиёсати даражасида. Буни «ўз ўзини бошқариш» сиёсати дейилади. Ўзимизнинг илмий тилда айтсак, маҳалла жамиятнинг ядроси.

– Ажиб муқояса. Нечукдирки, сиз аввал буни менга айтмаб эдингиз?

– Уйингизда айтганимда тушунмас эдингиз. Сиртдан туриб англаш қийин. Айниқса, меҳр-оқибат деган тушунчадан тобора узоқлашаётган Европада тушунмайдилар. Битта мисол айтайинми? Кўп масалаларни ҳал этишни давлат маҳалла ихтиёрига берган. Сиз тушунмаётган қўйди-чиқди шуларнинг бири. Оила бирлиги, ҳаловатини таъминлаш маҳалла зиммасидаги масъулият. Феъли чиқишмаган эр-хотин сизлардагига ўхшаб давлат идорасига бориб дарров ажраша қолмайди. Маҳалладаги қўни-қўшнилардан тажрибали кексалар уларнинг арзу даъволарини

эшитиб, насихат қилиб, яраштириб қўйишга интилишади. Каминанинг адаси шуларнинг бири, жамоатчилик адами «оқсоқол» деб сайлаб қўйган.

– Ажиб... илм одами учун бу ортиқча даҳмаза эмасми?

– Менимча йўқ. Ўрни келиб қолса, буни адамнинг ўзларидан сўрарсиз.

Ҳамшира муолажани яқунлаб кетгач, ошни суздилар. Ҳусниев томчи доридан кейин ҳолсизланиб қоларди, бу сафар меҳмоннинг ҳурматини қилиб чиққан бўлса-да, икки қошиқ ош билан кифояланди. Бундай ёғли таомга кўникмаган меҳмон ҳам қошиқни четга қўйди. Она-боланинг таомланишлари ҳам шу билан ниҳоясига етдиким, лагандаги ош дўмпайганича қолаверди...

Озодий шу уйда ётиб қолиш таклифини қабул қилмай, меҳмонхонага қайтди.

* * *

Умаржон қуда томондан аёллар келганини эшитганда бекорга ғашланмаган эди. «Эски гаплар қўзғалмасин, ёшларни қовуштиришни ўйлаб гапиринглар», деб қайта-қайта таъкидлагани билан, ҳар икки томон хотинлари гапни совчиликка келинган кундан бошлаларди.

«Остона ҳатлаб ичкари киришлари билан уйнинг ҳар бир бурчагига тикилиб қарайвериб, деворларни илма-тешик қилиб юборишган».

«Совчиларнинг олдига ҳам суви қочган нонни қўядими, вой тавба!»...

Қуда хотинлар сал муросага кела бошлаганда куёв боланинг инжиқлиги бошланди.

«Шим кийма, десам ҳам кияди. Шим киядиган хотин менга керакмас».

«Биринчи учрашувга ҳам шим кийиб чиққан эди-ку, нега индамагансиз?»

«Тўйдан кейин киймайсан», деганман».

«Тўйдан кейин бир марта кийганман. Ишхонада шанбалик эди, шунда ҳам ўзингиздан сўраб кейин кийганман».

«Энг яхши кўрган галстугим йўқолиб қолди. Хушторининг туғилган кунига совға қилган».

«Вой-вой-вой, ўйлаб гапиряпсизми, куёв тўра, қизимизнинг ҳеч қанақа хуштори йўқ. Бор бўлганда ҳам, сизнинг галстугингизни совға қиладими?»

«Билмайман, мен уч талоқ қўйганман. Энди бирга яшамайман».

Можаро шу нуқтага келганда маҳалла фаолларидан ҳисобланган чўққи соқол киши ўзининг тиззасига шапати билан уриб, барчанинг диққатини бўлди:

– Масала ҳал! – деди қатъий оҳангда. – Уч талоқ қўйибди, энди бу оилани ямаб бўмайди. Бош қотириб, валақлаб ўтиришимиз ортиқча. Қуда пошшалар, эр-талаб мошин олиб келиб, юкларингизни олиб кетинглар, тўрт ой «идда» деган шарт бор. Бир юз йигирма кундан кейин қизингизни бошқага узатиш тадоригини кўраверинглар. Куёв бола агар истаса, эртагаёқ уйланиб олиши мумкин, шариат бунга йўл беради. Қани, омийн, Аллоҳу акбар!

Ўзидан бошқа ҳеч ким дуога қўл очмади. Бу кутилмаган ҳукмдан ажабланган ҳар икки томон нажот кўзи билан Умаржонга қаради. Ҳозиргина «Мен сендан паст келмайман» қабилида можаро қилаётганлар чўққисоқолнинг ҳукмидан бирдай норози эдилар.

– Эломон ака, сал шошилмай туринг.

Умаржоннинг вазмин оҳангда бошлаган гапини чўққисоқол шарт бўлди:

– Шошган пошмаганда барибир уч талоққа бошқа йўл йўқ.

– Эломон ака, мен дин ишларини яхши билмай-

ман, лекин шариат номидан ҳукм чиқаришга ҳақингиз йўқлигини биламан.

– Нега ҳақим йўқ бўларкан, мен ҳожиман! Уч марта ҳажга борганман! Беш вақт намозни масжидда ўқийман.

– Фикри ожизимча, масжидда намоз ўқиганларнинг ҳаммаси фатво беравермаса керак. Фатво учун алоҳида билим талаб этилса керак?

Умаржон шундай деб диний идора вакилига савол назари билан қаради. Вакил бир оз кечикиб келгани учун Умаржон уни йиғилганларга таништирмаган эди. «Бу йигит ким экан?» деб ўғринча қараб-қараб қўяётганлар энди унга савол назарларини қадашгач, Умаржон уни таништирди.

– Фатво бермоқлик муфтий ҳазратнинг ваколатидир, – деди вакил Умаржонга қараб. – Диний идорамиздаги фатво бўлимидаги масъуллар ҳам айрим масалаларни ечишда сизу бизга тўғри йўл кўрсата оладилар, инша Аллоҳ. Айниқса, талоқ масаласида шошма-шошарлик қилмаслик жоиз. Муҳтарам ҳожи акамизни имтиҳон қилиш ниятим йўқ, аммо масаланинг шариатга кўра ечимини топишга киришишдан олдин талоққа доир оятлар ва ҳадисларнинг қай биридан хабарлари борлигини билмоқчи эдим.

Вакил ҳилм билан сўзласа-да, чўққисоқолнинг шошқич чиқарган ҳукмидан норози эканини сезиш қийин эмасди. Чўққисоқол бундан ўнғайсизланди, тўғри жавобдан бўйин товлаб, «билсангиз ўзингиз айт-тавермайсизми, нима қиласиз отангиз тенги одамга осилиб», деб тўнғиллади.

– Яна бир бора узр, ҳожи ака, мақсадим имтиҳон эмас, билимингиз етарли бўлса, ўзингиз шарҳлаб берарсиз, кейин ақлим етганча тўлдиарман, деган мақсадда сўраган эдим.

– Тақсир, ўзингиз тушунтириш бера қолинг, кам-

чилиги бўлса, ҳожи акамиз сизни тўлдирадилар, — деди Умаржон баҳснинг чўзилиши олдини олиб.

— Бу хонага йиғилганларнинг барчалари хайрли ниятда эканликлари билиниб турибди. Лекин масалани ҳал қилишда ҳар бирлари ўзларини ҳақ деб билиптилар. Ҳолбуки, ҳар қандай масала, айниқса оила тақдири Қуръони карим ва ҳадиси шариф асосидагина ҳал қилиниши керак. Уламолар фатво берганларида айнан шундай қилганлари учун уларнинг хулосалари шариат ҳукми ўрнида қабулдир. Мен кичикроқ бир издиҳомда амри маъруф қиларман, деган ўйда келган эдим. Бундай муҳокамада иштирок этишим ўзимга ҳам сал ноқулайроқ бўлиб турибди.

— Ноқулай бўлмасин, сиз айтган кичикроқ анжуман, ҳудди шу давра иштирокчилари. Бошқаларни билмайман-у, ўзим талоқ, ажралиш ҳақидаги илмдан беҳабарман. Маълумот берсангиз, эндиги ишларимизда ҳам асқотади. Ҳар ҳолда бу укамиздан кейин ҳам хотинини уч талоқ қўядиган азаматлар топилиб қолар. Сиздан узр сўраган ҳолда, домларимиз томонидан йўл қўйилаётган битта камчиликни айтаман: никоҳ ўқиётган домламиз ёшларга талоқнинг маъносини ҳам англатиб қўйишлари керак. Кўпчилик талоқнинг маъносини билмай яшайди ва кунларнинг бирида ғазабланиб «уч талоқсан!» деб юборади. Шу бир оғиз ҳукм билан оила бузилади. Кейин ярашмоқчи бўлиб боришса, ўша тушунтирмаган домламиз «уч талоқ» дебсиз, қайта никоҳланмайди, деб қаттиқ туриб оладилар. Бу масалада озгина мулоҳазамиз бор-да: бу оила диний талаблар асосида яшамади, шариат нималигини билмайди, шунинг баробарида эр ҳам, хотин ҳам талоқ тушунчасидан беҳабар. Эрнинг билгани: «уч талоқсан, уйингга жўна!» Хотин ҳам битта бўғчасини туғиб, боласини етаклаб, йиғи-сиғи билан отасиникига қайтаверади. Уларда ҳам, ота-оналарида ҳам, яши-

риб нима қилдим, бизга ўхшаганларда ҳам «идда», «маҳр» деган тушунча йўқ.

– Вақтларингизни олишдан хижолатдаман-да...

– Бир келиб қолибсиз, энди илмимизни бойитиб кетинг, – деди чўққисоқол гапга аралашиб. Вакил илтимос холисонами ё пичинг қилиняптими, фарқлай олмаса-да, бу ҳақда ўйлаб ўтирмай, муддаога кўча қолди.

– «Эр-хотиннинг уруши – дока рўмолнинг қуриши» деган мақолни кўпчилик билади. Эр-хотин орасида низо чиқса қисқа муддатда бартараф бўлади, деган маънодаги бу мақол айрим ҳолларда ҳақиқатга айланмай қоляпти. Ёш оилалардаги жанжал «ажралиш» деган фожиа билан якун топяпти. «Фожиа» деб баҳо беришимни баъзи биродарлар маъқулламасликлари мумкин. «Талоқ Аллоҳ томонидан рухсат этилган, оиланинг бузилиши кўнгилсиз ҳол, лекин фожиа эмас», дегувчиларга биз деймизки: «Азизим, соатингиз бузилса неча мароталаб бўлса ҳам тузатиш учун устага олиб борасиз. Ҳеч иложи бўлмаса ташлаб юборасиз. Бу фожиа эмас, шунчаки кўнгилсиз ҳол. Лекин оила бузилса, икки ёшни яраштиришга ҳаракат қиламиз, ярашишнинг чораси қолмаса ўртага талоқ тушади. Лекин бу оилани бузилган соат сингари ташлаб юбормаймиз. Яъни жамиятдан суриб чиқармаймиз. Эр ҳам, хотин ҳам бошқа оила қуриб яшайверади. Лекин болалар-чи? Тирик етимларнинг охи фожиа эмасми? Қалбларининг парчаланиши фожиа эмасми? Оилани жамиятнинг дурру гавҳари деб улуғлайдилар. Уйимиздаги дур ва гавҳарларни ардоқлаб асраймиз. Оилани-чи?»

– Тақсир, бу ёшлар оила қурганига ҳали бир йил тўлгани йўқ, ўртада бола ҳам йўқ, – деди чўққисоқол унинг гапини бўлиб.

– Икки ўртадаги можарони эшитиб, буни англаганман. Айтадиганларим фақат шу оилага хос эмас,

маҳаллангиз оқсоқолининг илтимосларига кўра, ма- салага доир умумий тушунча бермоқчиман. Хулоса- ни кейинроқ чиқарамиз, инша Аллоҳ.

– Албатта, албатта, шундай давом этаверинг, – Умаржон «бир пас жим ўтира оласизми?» дегандай чуққисоқолга норози қиёфада қараб олди.

Вакил фикрдан чалғимаслик учун энди Умаржон- га тикилганича давом этди:

– Никоҳ эр ва хотиннинг ҳаётда шерик бўлиш- лари хусусидаги аҳд-паймондир. Аҳд-паймон ва шериклик турли соҳа вакилларида ҳам учрайди. Айтайлик, ҳунармандчилик, тижорат, зироатда... Агар шериклар аҳдларига вафо қилсалар, хайрли неъматларга эга бўладилар. Орага хиёнат, гараз ёки тама аралашса, ишларидан барака кетади. Ҳар икки томон ҳам зарар кўради. Никоҳ билан боғлан- ган оила ҳам шунга ўхшашдир. Эр ҳам, хотин ҳам аҳдига вафо қилса, оилада барака бўлади ва бундай оилани биз «фариштали хонадон» деб сифатлаймиз. Уруш-жанжалдан бўшамаган оилани эса «шай- тон васвасасидаги хонадон», деб таърифлаймиз. Агар оиладаги нафрат ўти меҳр ва муҳаббат гули- ни сўндирадиган даражага етса, никоҳ – дастлабки аҳд-паймон бекор қилинади ва бу битим халқда од- дий қилиб «ажралиш», шариат тилида эса «талоқ» деб аталади. Бир нозик нуқтага диққат қилиш ке- рак-ки, бандаларига ижозат берган амаллари ора- сида Аллоҳнинг Ўзига ҳам энг ёқмайдигани ана шу талоқ ҳисобланади. Лекин, оиладаги жанжал тоқат қилиб бўлмас даражага етгандан сўнг орада талоқ бўлмаса, эрнинг ҳам, хотиннинг ҳам бутун умри ғам ва қайғуга сарф бўлиб қолади. Ислом динида талоқ эр ва хотинни шундай балодан асраш учун қўлла- нилади. Баъзан шундай бўлади: хотиннинг нияти яхши. Нодонлиги ёки тажрибасизлиги, қайсарлиги ёки уқувсизлиги туфайли уй ишларидами ё бола

тарбиясидами ёки эрига муносабатидами хато-камчиликларга йўл қўяди. Бундай аёлларни кечириш, уларга марҳамат кўрсатиш керак бўлади. Лекин хотин эрига адоват ва хусуматини доимий равишда кучайтириб бораверса-чи? Бу ҳолатда ҳам дарров талоқ берилмайди. Бу хусусда Аллоҳ буюрадики: «...аввало уларга панд-насиҳат қилинглар, сўнг, яъни насиҳат кор қилмаса, уларни ётоқларда тарк қилингиз, яъни улар билан бир жойда ётманг, яқинлашманг, сўнгра шунда ҳам сизга бўйсунмасалар уринглар! Аммо сизга итоат этсалар, уларга қарши бошқа йўл ахтарманглар». Энди мазкур оят мағзини тушунишга уриниб кўрайлик: демак, хотин томонидан оиланинг ё эр-хотиннинг тинч-тотувлигига раҳна соладиган бирон ҳолат содир бўлса, эрнинг вазифаси биринчи галда насиҳат қилиб, тўғри йўлга даъват этиши лозим экан. Аёлларнинг кўнгиллари табиатан юмшоқ ва эҳтиросли бўлади. Кўпинча маъқул сўзлар ва дўстона ўғитлардан аёллар таъсирланиб, ёмон ишлар ва амалларидан қайтадилар. Лекин насиҳатлар фойда бермаса-чи? Унда жазо сифатида ўрнини бошқа қилиб, унга икки-уч кеча яқинлашмайди ва шу ҳаракати билан қаттиқ норозилигини билдиради. Ақли бор хотин бу ҳолатни қатъий огоҳлантириш ўрнида қабул қилади. Чунки икки-уч кун ўрнини бўлак қилган эр оқибатда бутунлай ажрашиб кетиши ҳам мумкин. Демак, бу оддий араз эмас, ажралиш эҳтимолидан огоҳлантириш. Қуръони каримда зикр этилганки, айрим эрлар «Бир йил ё икки йил сенга яқинлашмайман» деб қасамёд қиладилар, ундай одамларга тўрт ой муҳлат берилади. Шу тўрт ой ичида хотинларига қайтсалар, бирга яшайверадилар. Энди дили қотиб қолган аёлга бу восита ҳам таъсир этмайди. У вақтда хотинни қаттиқ озор бермаслик шарти билан уриш жоиздир. Ҳар ким англаши зарурки, хотин роҳатланиш учун урилмайди,

балки уни тўғри йўлга солиш мақсадидагина қаттиқ азоб бермаслик шарти билан қўл кўтаришга ижозат берилади. Лекин табиийки, эрга итоат этишни ўзи учун бурч деб билган аёл ва ўзидан Қудратлироқ бўлган Зот – Аллоҳ кўриб турганига иймони комил бўлган эр бу охириги чорага етиб келмайдилар. «Уриб, дабдала қиламан», деган фикрдан эр нари бўлиши керак. Унга ҳеч ким хотинини дабдала қилишга ижозат бермаган.

– Узр, домлажон, – деди Умаржон гапни бўлиб, – сиз диний томонини айтдингиз, мен дунёвий томонини эслатиб қўяй: – Жиноят кодексида бу масалада алоҳида модда бор. Эломон ака, сиз айтувдингизми, қариндошингизнинг ўғли хотинини ургани учун тўрт йилга қамалганмиди?

– Қариндошим эмас, «Зарбулмасал» маҳалласидаги бир танишимдан эшитувдим.

– Ҳар ҳолда, бунақа модда билан қамалиб турганлар топилади. Хотинни уриш фақат бизда эмас, тараққий этган мамлакатларда ҳам бор экан. Яқинда Европанинг бир неча мамлакатаида хотинини урганлиги учун жиддийроқ жиноий жавобгарликка тортиш ҳақида янги қонунлар қабул қилинди.

Вакил Умаржоннинг гапдан тўхташини кутиб, кейин «давом этаверайинми?» деган маънода қаради. Умаржон гапга қўшилганига хижолат бўлиб, узр сўрагач, давом этди:

– Пайғамбаримиз алайҳиссаломдан ҳадисдирки: «Агарда хотинларингиз шаръий ва савоб ишларда сизларга бўйсунмасалар, уларни мажруҳ қилмасдан ва кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан уринглар». Хотин бу чоралардан кейин бемаъни ҳаракатидан тийилса, эр бошқа баҳона қидирмаслиги, ҳаддидан ошмаслиги керак бўлади. Эркак бўлганидан мағрурланиб, асоссиз гумонларга бориб, аёлига зулм ва жафо қилиши ман этилади. Асоссиз жафо қи-

лар экан, жабр чеккан аёлнинг ўчини Аллоҳ олади. Энди, агар малол келмаса, куёв боламиздан сўрайдиган бир икки саволим бор.

Йигит саволга тутилишини кутмагани учун ўзини ҳимоя қилиб чиққан хотинларга нажот қўзи билан қаради. Вакил уни шоширмади. Хотинлар ҳам дарров жавоб бера олишмади. Орадаги қисқа сукутни Умаржон бузди:

– Масалани ойдинлаштириш учун ўзларидан сўраб олганингиз айни муддао.

– Куёв бола, гапингиздан тушундимки, хотинингизни уч талоқ қўйибсиз. «Бир талоқ» билан «уч талоқ»нинг фарқи нима, биласизми?

Йигит билмаслигини айтишга тили бормай, бошини эгди. Бундан фойдаланган чўққисоқол гапга араллашиб, аввалги иддаосини қайтарди:

– Бир талоқ қўйса, кейин ярашса бўлади, уч талоқда мумкинмас. Хотини бошқа эрга тегиб чиқса, кейин ярашиши мумкин.

– Ҳожи акамизнинг бу гапларига озгина қўшимча қиламиз. Аввали шуки, сиз уч талоқ қўйганингиздан кейин келин ўша заҳоти уйга кетдиларми?

Йигит бу саволга ҳам дарров жавоб бермади. Унинг ўрнига келин томондан келган хотин гапга қўшилди:

– Ҳайдаганидан кейин кетади-да! Итни ҳайдасангиз ҳам кетади-ку, бу ит эмас, одам-ку, ахир! Шунчалик ҳам хорлайдими?!

Умаржон қараса-ки, ўртадаги можаро қайта бошланадиган. Шу боис, кафти билан столни икки марта уриб қўйиб, уни тўхтатди.

– Аввал эшитайлик, муҳокамани кейин қиламиз. Домла, давом этаверинг.

– Демоқчи эдим-ки, ўртага талоқ тушган заҳоти хотин уйига жўнаб қолмайди.

– Ие, ажраганидан кейин бир-бирига номаҳрам бўлади-ку? – деди чўққисоқол.

– Номаҳрам бўлиши рост. Лекин, ҳожи ака, ҳали ўзингиз айтганингиздек, ўртада «идда» деган муддат бор. Тўрт ой мобайнида хотин шу уйда яшайди. Унинг турмуши учун яхши шароит яратиб берилди. Хорланмайди, зулм қилинмайди. Куёв бола, никоҳланиш куни келинга маҳр берганмисиз?

– Берилган, берилган, – деди куёв томондаги хотин баланд овозда. – Бир уй, бир даҳлиз, айвони билан, яна бармоқчаларига тилла узук ҳам берилган.

– Анча саховат кўрсатган экансизлар, – деди вакил мийиғида кулиб қўйиб. – Энди масала шундай ечилади-ки, берилган маҳр қайтариб олинмайди. Тилла узук ҳам, айвонли уй ҳам никоҳланган ондан бошлаб келиннинг шахсий мулкига айланади. Куёв бола, сиз маҳрга берилган уйда, яъни хотинингизнинг уйида яшаётган бўлиб чиқасиз. Талоқ билан никоҳ бекор қилинса, хотин эмас, сиз уйни тарк этишингиз керак.

– Нега тарк этаркан, бу хонимча уйга битта ғишт қўйибдими ё отаси битта мих қоқибдими? – деди шаддод хотин шарт ўрнидан туриб.

Умаржон бу сафар столга қаттиқроқ урди:

– Тинч ўтиринг, аввал гапни охиригача эшитинг. Бу гапларни домла ўзи тўқиётгани йўқ, диний китоблардан олган. «Никоҳ», «уч талоқ» деганинглар диний сўзларми, демак, унинг ҳукми ҳам диний китоблар асосида бўлади. Дунёвий ҳаётда оила кодексини бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, диний томондан шу домла айтаётганларига риоя қилиш мажбурий. Бу ёқда никоҳ шартномаларинг бор, дунёвий муаммони ўша шартномага қараб ечамиз, шошмай туринглар.

Хотин ўзича ғўдираниб, жойига ўтиргач, вакил давом этди:

– Маҳалла оқсоқоли тўғри айтяптилар, Аллоҳ таборак ва таоло Бақара сурасида бу ҳақда алоҳида огоҳлантириб айтадики: «Эй эркаклар, сизларга

хотинларингизга берган маҳрларингизни қайтариб олишларингиз ҳалол эмас». Опажон, Аллоҳнинг бу амри муҳокама этилмайди. Оилада можаро чиқса, ҳозир тенглик ҳақида масала талашини одат бўлган. Мавзудан сал чиқсам ҳам, шу ўринда бир ривоятни эсласак зарар қилмас: тарихда ўтган ҳазрати шайх Ҳотами Асомнинг хотинлари ҳам солиҳа ва каромати зоҳир аёл эдилар. Бир куни Ҳотам ҳазратлари газотга кетмоқчи бўлиб, аёлларига:

– Мен тўрт ойлик сафарга кетгайман, шу тўрт ойлик муддатга қанча нафақа истайсан? – деб сўрадилар.

– Тирик қолишимга етгулик нафақа қолдиринг, – дедилар аёллари.

– Тириклигинг ва ўлиминг менинг қўлимда эмас, Ҳақ таолонинг измидадир.

– Ундай бўлса, менинг ризқим ҳам сизнинг қўлингизда эмас, жаноби Ҳақнинг измидадир.

Ҳотам ҳазратлари бу жавобни ҳуш кўрдилар ва аҳли аёлларини дуо қилдилар. Қўшни хотинлар келиб «Эрингиздан нечун нафақа сўрамадингиз?» деб ажабландилар. Жавобан дедиларким: «Ул ҳам мен каби ризқ егувчидир, бергувчи эмасдир».

Эр-хотинлик ўртасида Аллоҳ ҳузуридаги тенглик шундай бўлади. Буни англаган оилага бузилиш хавф солмайди. Эр ўз масъулиятига, хотин ўз масъулиятига тенг жавобгарлигини ҳис этиш керак. Тенг ҳуқуқлилик шундан иборат. Эр билан теппа-тенг гап талашини, теппа-тенг олишини – тенгҳуқуқлилик эмас, нодонлик. Спорт соҳасида енгил вазндаги боксчи ҳеч маҳал оғир вазндаги боксчи билан олишмайди-ку? Оилада ҳам мана шу қоидага амал қилинса яхши. Аллоҳ таборак ва таоло марҳамат қиладики: «Агар бирон аёл эри томонидан кўнгилсизлик ёки юз ўгириб кетиш содир бўлишидан қўрқса, у ҳолда иккови ўзаро бир сулҳга келишиб олишса, яъни аёл эрининг

ҳоли ва хоҳишига қараб ўзи учун эрга малол келадиган даражада нафақа талаб қилмаса, шу билан баробар эр ҳам хотинни ташламаслик, унга зулм қилмасликка рози бўлса, зарарсиздир. Сулҳ ажралиб кетишдан яхшироқдир. Нафслар қизганишга ҳозир ру нозир бўлиб турадилар. Агар аёлларингизга чиройли муомала қилсангизлар ва Аллоҳдан қўрқсангизлар ўзингизга яхшидир. Зеро, Аллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардор бўлган Зотдир». Оятни дурустроқ фаҳм этмоғимиз учун уламоларимизнинг тафсилларига мурожаат қилишга тўғри келади:

Маълумки, турли сабабларга кўра эрда хотинига нисбатан нафрат пайдо бўлиши мумкин. Натижада эр хотинидан ажралмоқчи ёки ундан юз ўгириб, талоқ ҳам қилмай, муомала ҳам қилмай ташлаб қўймоқчи. Хотин эридан ажрашни хоҳламаса, ярашишга уринади. Эрнинг нафрати ёки юз ўгиришига сабаб бўлган ишларни бартараф этиш билан уни рози қилиб, ажралмай қолишга тиришади.

Мисол учун, ҳатто ўз қонуний ҳаққи бўлмиш маҳрининг ҳаммасидан ёки бир қисмидан воз кечиб юбориши мумкин. Нафақа бермасанг ҳам майли, ёки озроқ нафақа берсанг ҳам талоқ қилмасанг бўлди, дейиши мумкин. Шунга ўхшаш ҳолатга қараб турли таклиф ва муросалар билан сулҳ тузиб ажралмай қолишда гуноҳ йўқ экан. Шунинг учун ҳам оятнинг давомида: «Сулҳ яхшидир», дейилмоқда. Маҳаллангиз оқсоқоли «бу соҳада кўп нарсаларни билмаймиз», деб тан оляптилар. Воқеан шундай экан, бугунги кунда маҳр нима, нафақа нималигини билмай яшаётганлар нима қилишлари керак? Орага совуқчилик тушишига сабаб бўлган ҳолатни аниқлаб, муолажа қилишдан бошқа чоралари йўқ. Бунақа пайтда кўпроқ аёл кишининг ён босиши лозим бўлади.

Исломда турли усулларни қўллаб, оилани сақлаб қолишга ҳаракат қилинади. Ушбу чоралар ҳам маз-

кур рағбатдан келиб чиққан. Оятнинг давомида нафсларнинг қизғанишга ҳозир у нозир эканликлари таъкид этилмоқда. Яъни инсон табиатида қизғанишга мойиллик мавжуд. Одам молу мулк, чиройли нарсалар ёки мансабни қизғанади. Ана шу табиий ҳол эътиборга олинса, хотин томондан таклиф қилинган молу мулк ёки айрим қулайликлар эрдаги қизғаниш табиатини қўзғаб, ажралмай қолишга ундаши мумкин. Лекин инсоний алоқалар фақат молу мулк ёки баъзи бир манфаатлар асосидагина қурилмайди. Балки яхшилик, савоб ишлар қилиш каби ҳолатлар ҳам кўп. Жумладан, хотинидан нафратланиб, уни талоқ қилмоқчи бўлган ёки юз ўгириб тек ташлаб қўймоқчи бўлган эркак шу хотиннинг ажралиш истаги йўқлигини билгач, унга яхшилик қилиб, тақво юзасидан ўзи билан олиб қолса, яхши бўлади. Аллоҳ унга ажр ва савоб беради.

Ҳар нарсанинг меъёри бўлганидек, эрни мол-мулк билан ушлаб туришнинг ҳам чегараси бор. Агар хотин бадавлат оиладан бўлса-ю ҳар жанжалда куёв боланинг кўнглини овлаш учун бирон нима совға қилиб турилса: бир сафар уй, кейин автомашина... Айрим беморлар бир хил дорини ичаверишса, аввалига шифо берган шу дори оқибатда таъсир этмай қўяди. Мол-мулк билан кўнгили овлаш ҳам шундай бўлади. Ёки куёв бола қимматбаҳо совғаларга ўрганиб, канага ўхшаб қолиши мумкин.

– Бу гапингиз чиппа-чин тўппа-тўғри, баъзи куёв тўралар нақ кананинг ўзи! Берсанг – ёқасан, берманг – тўрсаяди, – деди хотинлардан бири жонланиб.

– Яна бир қайтаринг-чи, нима демоқчисиз?! Ким кана экан?! – деб иккинчи томон астойдил ҳужумга шайланди.

– Мен «баъзилар» дедим; сиз-у бизга алоқаси йўқ.

– «Баъзиларингизни» ўша баъзиларга айтинг, илмоқли гап қилманг бу ерда!

Умаржон яна столни шапатилаб уриб, уларни тинчитгач, вакил хотинлар томонидан «портлатилаётган бомбалар»га парво қилмай, тушунтириш оҳангида давом этди:

– «Никоҳ» билан «маҳр»ни тушуниб олгандек бўлди. Энди асосийси – «талоқ» ва «уч талоқ» хусусида Қуръони каримда етарли тушунчалар берилган. Ҳозир муқаддас китобимиз ўзбек тилига ҳам таржима қилинган, ғайрат қилиб ўқиб чиқсанглар, нур алан-нур бўлар эди. Айниқса, Бақара сурасида келувчи мазкур масалага доир оятларни қайта-қайта ўқиб, мағзини чақиш керак. Унда дейиладики, талоқи шаръий бир талоқ қилингандан кейин иккинчи талоқ қилмоқдир. Учталасини бирданига жам қилиш эмас. Биринчи талоқдан кейин эр ружу қилиб, қайтадан хотин қиладимми ёки хоҳласа, яхшилик билан қўйиб юборадими, ихтиёр ўзида. Биринчи талоқдан кейин икки томон мурасага келса, янада яхши, никоҳланиб яшайверишади. Лекин мураса бузилса, табиийки, иккинчи талоқ ўртага тушади. Яна ажрашишади. Кейин ўйлаб-ўйлаб, яна ярашишади. Орадан фурсат ўтиб, яна ажрашишни ихтиёр этишса, бу учинчи талоқ аталадики, эндиги ҳукм муҳтарам ҳожи акамиз айтганларидек бўлади. Энди эр хотинни осонлик билан қайтариб ололмайди. «Уч талоқ»нинг маъноси шундан иборат. Билишимча, куёв укамиз тилдагина «уч талоқ» деганлар. Амалда уч талоқ жараёни юз бермаган...

– Нима, энди хотинини қўёлмайди, демоқчимисиз? «Айтилган сўз – отилган ўқ!» деган мақолни билмайсизми? Тилидан «уч талоқ» деган сўз чиқдими, тамом, қўяди шу хотинни! – деди гап талашаётган хотинлардан бири.

– Ҳа, «уч талоқ» дейилган... – деб уни қувватлади чўққисоқол.

Ажрашиш маросими узил-кесил ҳал бўлгандай ту-

юлиб, келин томон бир оз саросимада «бу ҳукмга рози бўлманг», дегандай вакилга илтижо билан қарашди.

Хотин билан чўққисоқолнинг гапларидан вакилнинг кўнгли оғриди. «Боятдан бери мен тош деворга қараб гапираётган эканман-да», деган хаёлда фикриниб, суҳбатни шарт узишни ҳам ўйлади. Лекин Ҳашр сурасидаги «Биз агар бу Қуръонни тоққа нозил қилганимизда эди, тоғнинг Аллоҳ таолодан қўрққанидан пора-пора бўлиб парчаланиб кетишини кўрар эдинг», деган оятини эслаб «астаффируллоҳ, буларнинг қалблари тошдан ҳам қаттиқми?» деб қўйиб, суҳбатни давом эттиришга аҳд қилди:

– Ҳожи ака, бу опаларимиз ҳидоятдан узоқроққа ўхшайдилар. Сиз наҳот ҳозирги гапларимизни англамадингиз? Бу мисол камлик қилса, уйга борганингизда Каломуллоҳни қўлга олиб, Нисо, Аҳзоб, Мужода-ла ва ниҳоят Талоқ сураларини ўрганиб чиқинг, камлик қилса. Шарафли ҳадислардан ўрганинг. Маҳалла ишларида фаол бўлганингиз учун айтяпман буни, бир оила тақдирини ҳал қилишда буларни билиш шарт.

Вакил кейинги гапларини кескин оҳангда гапирди. Чўққисоқол ниманидир ўйлаб ўтиргандай, нигоҳини бир нуқтадан узмасдан, жим ўтираверди. Вакил у томондан яна норозилик кутган, шунга яраша жавоб ҳам ҳозирлаб қўйган эди. Бироқ, ҳужум яна куёв томондан бўлди. Боятдан бери сапчиб-сапчиб кетаётган хотин яна шарт ўрнидан турди:

– Билиб қўйинглар, мен сизларнинг насиҳатларингизга муҳтож эмасман. Биз аҳдимизни ўзгартирмаймиз. Агар ўғлим лапашанглик қилса, гапимни эшитиб олинглар: агар шу хотинни ўғлим қўймаса, мана мен қўйдим!

Умаржон «эй хотин, сен соғмисан, жиннимисан!» деб бақаришни истади-ю, лекин тилини тийиб, «ўзингиз тинчитинг буни» дегандай вакилга боқди. Вакил бу гапдан ғазабланиш ўрнига жилмайиб қўйди:

– Опажон, ўйлаб гапиряпсизми, бунақаси бўлмайди.

– Нега бўлмас экан?! «Она рози – Худо рози!» мени рози қилмаса, мен уни оқ қиламан. Динда шунақа дейилган.

– Опажон, сиз янглишяпсиз. Ота-она ризолигининг Аллоҳ ризолигига тенглаштирилиши тўғри. Лекин, розилик қайси масалада бўляпти, шунга эътибор қилиш шарт. Ҳазрати Ҳасан Басрий талоққа доир масалада, яъни оилани сақлаб қолишда ота-онанинг ортиқча талабларига итоат этиш мажбурий эмас, деб ҳисоблаганлар.

– Менга Ҳасан акангизнинг гапини рўпара қилманг.

– Опажон, сал ўзингизни босинг, бу ерда тўққиз ой қорнингизда кўтариб юрган, икки йил эмизган, тунлари ухламай парвариш қилган фарзандингизнинг тақдири ҳал қилиняпти.

Бу гап таъсир қилиб, аёл жойига ўтиргач, вакил давом этди:

– Эр-хотиннинг ажраши биргина оилага хос масала эмас. Оиланинг бузилишига жамият бефарқ қараб туролмайди. Ҳар томондан оилани сақлаб қолишга уринишлар бўлади. Ҳозирги йиғинимиз шу фикрга далил. Шу ўринда эр-хотиннинг жанжалидан ўзларини олиб қочувчи биродарларимиз катта хатога йўл қўяётганларини эслатиб ўтиш жоиз. Ҳозирги издиҳомимизга ўхшаган хайрли йиғинлар кўп маҳаллаларда кўп-кўп марта бўлиб туради. Аллоҳ таборак ва таоло яраштиришга доир кўрсатмани ҳам берган: «Агар эр-хотиннинг оралари бузилиб кетишидан қўрқсангизлар, эрнинг уруғ-аймоғидан бир ҳакам, хотиннинг уруғ-аймоғидан бир ҳакам чақирингиз, – деб буюради Нисо сурасида. – Агар улар ислоҳ қилишни истасалар, Аллоҳ эр-хотин орасига иттифоқликни солур. Албатта, Аллоҳ Билгувчи ва Хабардор Зотдир».

Бу ояти каримада гап ҳам эр, ҳам хотин томонидан келишмовчилик чиққан пайтида кўриладиган чора ҳақида кетяпти. Шундай ҳолат юзага келдики, энди оиланинг сирини ташқарига чиқармасдан ҳал этишнинг иложи йўқ. Энди бошқаларнинг аралашуви билан оилани сақлаб қолиш чоралари кўрилиши шарт. Эр ўзи рози бўлган қариндошларидан, хотин ҳам ўзи рози бўлган қариндошларидан ҳакам тайин этади. Агар оила ҳали ёш бўлса, бу вазифани ота-оналар бажаришади. Муфассирлар бу ўринда «ўзи рози бўлган» деб алоҳида таъкид этишади. Бунга сабаб, улар тайин этган ҳакамлар даъволарни эшитиб, шунчаки насиҳат қилиб қўйиш билан чекланишмайди. Улар ҳукм ҳам чиқарадилар ва эр ҳам, хотин ҳам уларнинг ҳукмига рози бўлишлари керак. Ҳакамлар танланганда ақллари, илмлари, турмушнинг пасту балан-дидан ўтиб келган тажрибалари инобатга олинади. Энг муҳими, ҳар икки томоннинг ҳаками Аллоҳдан кўрққан ҳолда адолатли ҳукм чиқаришга ҳаракат қилишлари керак бўлади. Агар ўртада тақво бўлмаса, икки томон ўзи томонга оғиб кетаверса, унда адолат қарор топа олмайди. Бу ўринда тақво адолатни юзага чиқарувчи муҳим омилдир. Ҳакамларнинг асосий вазифаси эру хотин орасини ислоҳ қилишдир. Шунинг учун ҳам ояти каримада «агар улар ислоҳ қилишни истасалар», деб уларга ислоҳчилик нисбати берил-япти. Айрим уламолар «Ҳакамларга фақат ярашти-риш – ислоҳ ҳуқуқи берилган», дейдилар. Яна ай-римлари «Ислоҳ қилишнинг иложи йўқлигига амин бўлишса, эру хотинни ажратиб қўйсалар ҳам ҳақла-ри бор, шунингдек, улар тегишли жазо чораларини, молу мулкка оид масалаларни ҳам ҳал қилишади», дейдилар. Албатта, ҳакамлар ўзларининг инсоний чекланган илмлари ва имкониятлари доирасида ҳукм чиқарадилар. Ҳакамликка номзод мўлжалла-ганда булар ҳам эътиборга олинмоғи шарт. Эр ёки хо-

тин томон ҳакамликка қариндошларидан бирларини танлашгач, унга ажралишга сабаб бўлаётган ходиса ёки гапни баён қила бошлайдилар. Шубҳасизки, маъзава қарши томонга ағдарилади. Ҳакамларни қийин аҳволга солиб қўядиган ҳолат ҳам айнан шунда. Ҳакам донишманд бўлса, айтилганларнинг маъзини чақиб кўради, мантиқ тарозисига солиб чамалайди. Аравани қуруқ олиб қочадиганлардан бўлса, қарши томонни айблашдан бўшамайди. Баъзан бир-бирига мутлақо зид равишда фикрлайдиган ҳакамлар учрашиб қоладиларки, ярашишга умид қилиб ўтирган эр-хотин оқибатда тамоман тескари бўлиб кетадилар. Камина шунга ўхшаган воқеаларга кўп дуч келганман. Ҳар икки томон ҳакамларининг гўё сув билан олов каби олишганларига гувоҳ бўлганман. Эр-хотин четда қолиб улар ўзаро даҳанаки жангни бошлаб юборишади. Бу жангда ҳеч ким ғолиб келмайди, оила барбод бўлади, холос. Демоқчиманки, – вакил аёлларга маънодор қаради: – ҳакамликка гапга чечанларни эмас, сермулоҳаза, доно одамларни танлаш керак. Шу хусусда ўзим гувоҳ бўлганим яна бир воқеа: эр хотинини бузуқликда айблаб ажрашмоқчи. Ислонда шунчаки бировнинг гапи ёки гумон билан ўз аёлини бундай айблаш мумкин эмас. Гувоҳлар билан зино устида ушласагина даъвоси ўринли бўлади. Ажрашмоқчи бўлаётган эр айблайди, хотини бу айбни рад этиб, қасам ичади, айна чоқда эрини тухматда айблайди. Ҳакамлар иштирокидаги мунозара узоқ давом этади. Шунда маҳалланинг доно оқсоқоли ҳисобланган ҳакамлардан бири эрни ташқарига имлаб чақиради-да, нимадир дейди. Эр ташқарида бир оз ўйланиб тургач, изига қайтиб, хотини билан ярашажагини маълум қилади. Бу ҳол кўпчиликни ажаблантиради, оқсоқолдан «йигитга нима девдингиз?» деб қизиқишади. Аммо оқсоқол орадаги сирни очмайди. Орадан кўп йиллар ўтди, оила тинч-то-

тув яшади, фарзандлар кўрди. Тўйлар қилишди. Ажрашмоқчи бўлган ўша эр автомобиль ҳалокатида жон бергандан кейин, бир куни отахон менга сирни очдилар. Эрни фикрдан қайтарган гап бундай экан: «Ўғлим, бу хотинни қўйсанг, энди барибир сенга бокира қиз тегмайди. Битта ёки иккита эрдан чиққан хотинга уйланасан. Эҳтимол, сен уйланадиган хотин эридан чиққанидан кейин чакки юриб, яна қанча эркакларни кўргандир. Сен «хотиним битта одам билан юради», деб гумон қиляпсан. Гумонинг тўғри чиққанда ҳам шу хотининг кейин келадиганидан покизароқ бўлиб чиқади-ку? Ундан кўра гумонни бошингдан чиқариб ташла. Хотинингнинг чин сўзига ишон. Худо ҳам шунга буюради». Отахоннинг донолиги шундаки, бу гапни кўпчиликнинг орасида айтганида эр қулоқ солмаган бўларди. Аксинча «Ҳали қараб турасиз, онаси ўпмаган қизга уйланаман!» деб кўкрагига урган бўларди. Гаплардан хулоса шуки, исботсиз гумон тухматга яқиндир, тухмат эса гуноҳдир. Шунингдан чиқармаслик керак. Яна бир хулоса шуки, бир-бирини билиш – бир-бири ҳақида ҳамма нарсани билиш эмас. Бу бир-бирига нисбатан ишончли ва ёқимли муносабатда бўлиш, бир-бирига ишониниш демакдир. Одам бошқа шахснинг руҳий оламига бостириб киришга уринмаслиги керак. Аёл билан танишиш учун бир неча дақиқа етарли, уни яхши билиш учун эса йиллар керак. Айрим «доно»ларнинг фикрича, аёлни тўлиқ билиш учун у билан ажралиш керак экан. Албатта, биз бу фикрни ҳазил маъносида қабул қиламиз. Лекин, айрим эр-хотинлар ажралишиб кетишганларидан сўнг, айниқса бошқа оила қурганларидан кейин бир-бирларининг қадрларига ета бошлайдилар. Аксарият яхши эрнинг қадрига етмаган хотинга Аллоҳ янада золихроқ эрни, солиҳа аёлнинг қадрига етмаган эрга эса куйдиргувчи хотинни рўпара қилиб қўяди. Чунки эр ёки хотин шайтон вас-

васасига кириб, Раҳмон йўлини унутганлари учун шундай жазони олишлари тайин. Аллоҳ буюрадики: «Эй иймон келтирганлар! Улар, яъни хотинларингиз билан тотув турмуш кечиринглар. Агар уларни ёмон кўрсаларингиз билиб қўйингки, балким, сизлар ёмон кўрган нарсада Аллоҳ сизлар учун кўпгина яхшилик пайдо қилар». Аллоҳ иймон келтирганлар, деб мурожаат этяпти. Демак, иймон келтирдингми, энди иймон шартларидан бири бўлмиш оиланг ҳаққига риоя қил, тотув яша. Бўлар-бўлмасга жанжал чиқарма. Хотинни янгилашга ёки бошқа эрга тегишга ошиқма. Оилани қайта-қайта бузиш иймонсизларга хосдир.

Диний идора вакили сукут сақлаб, «гапларим таъсир қилдимикан, тош қалблари салгина бўлса-да, юмшадимикан», деган фикрда ўтирганларга бир-бир қараб чиқди. Йиғилганлардан садо чиқмагач, ёшларга ҳаловатли оила саодатини тилаб дуо қилди. Ажралиш масаласини узил-кесил ҳал қилиш мақсадида чиққанлар хайрли дуодан сўнг тарвузлари қўлтиғидан тушгандек хафсаласизлик билан ўринларидан туриб, хайрлашмаёқ чиқиб кетдилар. Келин томон эса Умаржонга ҳам умид, ҳам «бу ёғи энди нима бўлади?» деган савол назарида қарашди.

– Яна озгина сабр қилинглар, – Умаржон шундай деб вакилга юзланди: – Гапим тўғрими, домлажон?

Вакил тасдиқ ишорасида бош ирғаб, уни қувватлади:

– Ҳадиси қудсийда Аллоҳ таоло: «Эй Одам фарзанди, сабрли бўл ва ўзингни паст тут. Ўзим сени олий даражага кўтараман» деб марҳамат қилади. Яна Бақара сурасида таъкид этадики: «Аллоҳ ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага таклиф этмайди».

Вакил бу сўзлардан кейин келинни дуо қилгач, ҳамма тарқалди. Котиба қоғозларини тартибга келтириш билан банд бўлди. Умаржон ташқарига чиқиб, вакилни кузатгач, орқа томондан кимдир салом бер-

ди. Ўгирилиб, таниш одамни кўрди-ю, энсаси қотди. Ҳозирги гаплардан кейин бу одамни кўришга ҳеч тоқати йўқ эди. Шу боис саломига истамайгина алиқ олди.

– Мени танидингизми?

– Танимадим.

– Дарров унутдингизми? Ўтган ҳафта шу идорангизда менга ярим соат насиҳат қилувдингиз-ку?

– Яхши одамлар унутилмайди, ёмонларни эсдан чиқариб, мияни тозалаб туриш керак.

– Сизнинг назарингизда хотин қўйганларнинг ҳаммаси ёмонми?

– Гап кимни, қандай қўйишда. Болаларни тирик етим қилганларнинг ҳаммаси ёмон. Менинг аксиомам мана шу.

– Ўтган ҳафта «хотиним менинг минталитетимга тўғри келмайди», деганимда «минталитетинг нима-си?» девдингиз. «Аксиомангиз нима» десам бўлади-ми?

– Бўлади. Болаларини тирик етим қилган нодон оталарнинг ёмонлиги исботга муҳтож эмас, демоқчиман. Яхши эсимга солдинг, ўтган ҳафта бир гапни айтмабман, энди айтай: сен тўрт йил Воронеж деган шаҳарда ишлаб келиб, икки ўғлингнинг онасини «минталитетимга тўғри келмайди» деб катта кетдинг-а? Агар Москвада бирон университетда дарс бериб келганингда ё бирон қурилиш идорасида муҳандис бўлганингда, индамас эдим. Билиминг бўлмаса, ҳунаринг бўлмаса, бир овлоқдаги фермада молнинг тезагини тозалаб юриб, минталитетинг ошиб кетди-ми?

– Аввало тўрт эмас, беш йил ишладим. Иккинчидан...

– Бўлди, гапни кўпайтирма, менда ишинг борми?

– Бор! Сиз мақтаган, сиз ёнини олган хотин қиш-қизил ўғри экан.

– Ўғри деб сени айтса бўлади, сен ёш хотиннинг беш йиллик умрини ўғирлагансан.

– Энди ўзингиз гапни бошқа ёққа бурмай, гапимни эшитинг: мен қайнотамникига ҳақимни талаб қилиб келувдим. Итни қувгандай қилиб қувишди. Чорсуда мени милиса тўхтатди. Шумтака қайничам машинанинг орқасига эски супурги билан тешик челак боғлаб қўйган экан. Бу нима дегани, биласизми?

– Билмайман.

– Улар мени хорлашмоқчи.

– Сени булар хор қилишмаган, ўзинг ўша Воронежда хор бўлгансан.

– Кеча буларингиз хотинимнинг нарсаларини олиб кетиш баҳонасида уйимга келиб, келинсаломда адам қўйган гиламни ҳам «шумо» қилиб кетишибди.

– Аданг келинсаломда қўйган бўлса, демак, гилам хотинингники. Совға қайтариб олинмайди.

– Хўп, унда янги костюмим-чи? Масковда тўрт юз долларга сотиб олган эдим. Икки мартагина кийганман. «Костюмни бу ёққа чўзларинг», десам, анави эгов қайнонам «сизга куёв сарпода бунданам зўр костюм қилганмиз, буни ўшанинг ўрнига олди», деб вайсади.

– Битта гилам билан билан битта костюмнинг ўзими?

– Бу камми?

– Икита ўғлингни ташлаб кетишибдимми?

Бу саволдан ажабланган одам дарров жавоб бера олмади. Кейин «Нега ташлаб кетишаркан?» деб гудранди.

– Икита матоҳдан ажраб югуриб келибсан. Икита ўғилдан ажраганинг билан ишинг йўқ, а? Мен сени оддий аҳмоқ деб ўйлаган эдим, олий даражадаги аҳмоқ экансан.

– Ҳақорат қилманг.

– Менга қара, «минталитет», тўғрисини айтавер, Воронежда хотининг бор, а?

– Бор бўлса, сизга нима?

– Боланг ҳам бордир?

– Ишингиз бўлмасин, сиздан ош-нон сўраётганим йўқ.

– Эртами индин ўша ёққа жўнаб қолсанг керак. Сенга маслаҳатим: энди қайтиб келма, ўлсанг ҳам ўша ёққа кўмишсин. Мабодо келсанг ҳам, бу маҳаллага қадам босма, суратингни чапани йигитларимга бериб қўяман. Қадам босишинг билан анави ёнғоқнинг энг баланд шохига оёғингдан осиб қўйишади.

«Минталитет» гудраниб сўкинди-ю, шарт ўгирилиб жўнаб қолди. Бу онда Умаржон бир вақтлар отасидан эшитиб юрган сўкишларнинг аллақанчасини айтиб ташлашни истади. Аммо зиёлилик фазилати бунга йўл қўймади.

Уйига руҳи эзилган ҳолда қайтди. Хотинининг хиёл чимирилиб қарашига жавоб бергиси келмади. Холида кун бўйи йиғиб келаётган норозилик ўқларидан озгинасини бўлса-да отмаса, ёрилиб кетиши мумкин эди. Шу сабабли эрининг юзидаги чарчоқ булути соясини илғаса-да, ўзини тутиб туролмади:

– Ҳа, эсон-омон ажратиб келдингизми?

– Хоним, мен лазерчи физикман, менинг вазифам ажратиш эмас, балки нурларни жамлаш.

– Жамловчи физикни бузилмай жамланган оилада меҳмон қилишдими?

– Меҳмон қилишмоқчи эди, лекин жамловчи физик хотини тилидаги заҳардан баҳраманд бўлмагунча иштаҳаси очилмайди, деб келавердим. Агар иштаҳа очиш маросимини тугатган бўлсангиз, хоним, ош совиб қолган бўлса ҳам олиб келаверинг.

– Ўғлингиз келганини билувдингизми? «Қани?» деб сўрамайсиз ҳам.

– Ўғлимми... меҳмон билан ошни еган, уни уйда қолишга таклиф қилган, у эса унамаган, хориждаги беш юлдузли меҳмонхоналарда тунашга ўрганган-

лар бунақа уйда бир соат ҳам тура олишмайди. Демак, менинг одобли ўғлим калондимоғ меҳмонини меҳмонхонага узатиб кетган. Хиёбонни айланиб, суҳбат қуришлари ҳам эҳтимоллик назариясида кўрилади. Ошни еб тугатгунимча ўғлимнинг етиб келиши эса аксиома!

***

Эрталаб Холида дастурхонни ҳафсала билан тузган бўлса-да, меҳмоннинг келишини кутиб, нонушгани бошлашмади. Умаржон устози билан саломлашиб, унинг елкалари, қўлларини силагач, аравачасига ўтқазиб, меҳмонхонага олиб чиқди-да, дастурхон атрофига ўтирмай, оромкурсидан жой олиб, эрталаб-ки севимли машғулотини бошлади. Ширгуруч солинган косани кўтариб кирган Холида кроссворд ечишни бошлаган эрига норози қиёфада қараб қўйди-ю, енгил хўрсиниш билан норозилигини ифода қилди. Ҳовлида меҳмонни бошлаб кирган ўғли кўринган заҳоти эрига яқинлашиб, қўлидаги қалам билан газетани тортиб олди.

– Туринг, кутиб олинг.

Умаржон одобли бола каби ўрнидан туриб унинг амрини бажарди.

– Хўжа афандим, сизга биздаги илм аҳлининг кўп-кўп саломлари бордир, – деди Озодий у билан кўришгач.

– Саломат бўлишсин. Икки ойдан кейин улар билан симпозиумда учрашсам керак. Маърузамнинг тезисларини юборганман.

– Бундан хабардорман. Лазернинг янги авлоди хусусидаги таклифларингиз аҳамиятли.

– Билишимча, доктор Мюллер симпозиумда қатнашмас экан, ростми?

– Шунақага ўхшайди.

– Қуёш нуридан космос шароитида лазер олиш устидаги илмий ишлар ҳарбий сирга айлангани учунми?

– Шундайлиги аҳтимолдан холи эмасдир. Нединким, космос шароитинда олинмиш лазер қудратли қуролга айланажаги сир эмасдир... Коинот кемаларин сарёғ каби кесиб, эритиб юбормоғи ҳам ҳақиқатдир.

– Ҳа... ҳар қандай кашфиёт ҳарбийлар хизматига ўтса, даҳшатли қуролга айланади, – деди Умаржон афсус билан.

– Бошқа мамлакатларда ҳам бу иш махфийлик йўлига қўйилмоқни бошламишдир. Сизларда-чи?

– Биздами? – Умаржон истеҳзо билан кулимсиради. – Биз коинотдаги кемаларни эритиб юбормоқчи эмасмиз. Лазер одамларга хизмат қилиши лозим. Қириши керак эмас.

– Фикрингизга мутлақ қўшилурман. Аммо ҳар бир илмий кашфиётнинг икки хизмати мавжуд, бунинкор этиб бўлмас. Мингларча йиллардан буён бу ҳақиқат кишилик қалбини поралаб келажакдир. Қадим юнон донишманди Софоклнинг «Инсон учун хизмат қилмаган тафаккур ниҳоятда даҳшатлидир», дейилмиш ҳикмати ҳали хануз эскиргани йўқ, чамамда.

– Хиросима билан Нагасакида атом бомбаси портлагандан кейин дунё физикларининг нақадар ташвишга тушганликларини унутмаслик керак. Лазер тарихида бу фожиа такрорланмаса яхши бўларди. Симпозиумда мен шу масалани кун тартибига қўймоқчиман.

Ҳовли ўртасида бошланган бу суҳбат Холидага ёқмади. Бир оз кутгач, сабри чидмай, айвонга чиқди:

– Адаси, чой совимасин, – деб уларнинг суҳбатини узди.

Нонуштадан сўнг ҳамшира келгач, Жаҳонгир устозни нариги хонага олиб чиқди. Озодий унинг

изидан қараб олди-да, мамнун чеҳрада Умаржонга юзланди:

– Муҳтарам хўжа афандим, сиза шуни қувонч ила маълум этурманким, ўғлингиз доктор Жаҳонгирнинг илмий маърузалари университетимиз аҳлинда кўп олқишлар олди ва қизиқишлар уйғотди. Таассуф шулким, доктор Жаҳонгир университетимизга келиб хизмат қилмоқ таклифини рад этдилар. Ҳолбуки, доктор Жаҳонгирни университети таклиф этмоқдан мурод аввал бошдан шул эди.

– Доктор Жаҳонгир... – Умаржон шундай деб жимиб қолди. Меҳмоннинг гаплари ёқмаганини яшириб ўтирмай, сўради: – Нима учун унга қизиқиб қолдинглар?

– Университетимизга доктор Жаҳонгир сингари иқтидорли ёшлар керак.

– Шунақами? Иқтидорли ёшлар ўзимизга ҳам керак.

– Лекин... илмий изланишлар учун шарт-шароит...

– Сиз айтаётган шарт-шароит ўзимизда ҳам мавжуд. Бунга ҳали ўзингиз гувоҳ бўларсиз. Сизлар нозик томондан илиб олишни яхши кўрасизлар. Чиройли қизни ясатиб, кўз-кўз қилгандай шарт-шароитни дастак қилиб оласизлар. Илмий қарашларимизда яқинлик бўлиши мумкин, лекин бу борада мен билан сизнинг дунёқарашларимиз зид ва муросага мутлақо ўрин йўқ.

– Етти йил муқаддам Гарвард университети таклифини рад этганингиз хусусинда эшитганимиз бор. Демак, бу борада доктор Жаҳонгирни ҳақиқий ота ўғил демоқлик жоиздур?

– Шундай бўлса, Худога шукр қиламан. Ўғлим илмда қаддини тиклади. Биринчи галда туз ҳақини адо этиши шарт.

– Сизнинг ҳузурингиздами?

– Туз ҳақи фақат ота-онага хизмат қилишни англамайди. Унинг бундан-да юксакроқ тушунчаси бор. Ҳар бир инсон Ватан олдидаги туз ҳақини оқламоғи шарт... Хафа бўлманг-у... сиз буни тўла англамасиз, деган ўйдаман.

– Нима учун?

– Жаҳонгир менга қўнғироқ қилганда сизни сиртдан таништириб, «ватандошимиз» деди. Бу мен учун ажабланарли ҳол. Уч ёшида бобонгизга қўшилиб ватандан чиқиб кетган отангиз менга ватандош бўлиши мумкин. Сиз Олмонияда туғилдингиз, ўша ернинг нонини еб улғайдингиз, ўқидингиз, қолаверса, ўша мамлакатнинг гражданисиз, унга хизмат қиляпсиз, бундан кейин ҳам шундай бўлади. Сизнинг фарзандларингиз тақдири ҳам шу. Хорижда яшайдиган бир ватандошимизга отаси жон бераётганида «ўғлим, мен сенга бойлик қолдираётганим йўқ, Ватан соғинчини мерос қилиб қолдирыяшман», деган экан. Отангизнинг умри узоқ бўлсин, лекин у шундай дея оладими? Борми сизда шу соғинч?

– Хўжа афандим, сиз бу масалада бир оз хатога йўл қўймишсиз. Нединким, бизларнинг қалбимиз тубиндаги ҳасратдан беҳабардирсиз. Ватан соғинчи бизим қалбимизга она қони ва они сути ила кирмишдир.

– Адашаётган бўлсам узрлиман. Ўтмиш жамият даврида Ватанни соғиниб яшаётганинлар ҳақида гап-сўзларни эшитиб турардик. Сизларга ҳамдард эдик. Чунки биз Ватанда яшаётган ватангадо эдик. Тушунапсизми? Озод Ватаннинг гадоси эдик. Бу ҳам оғир дард.

– Хўжа афандим, сиз улугъ эътиборли алломасиз, камина сизин ҳузуринизда бир жўжуқ кабидурман. Бу хусусда икки ўзбакнинг баҳслашуви муддаодин наридир, деб фикр қиляпман. Сизин бунда, бизим унда ҳижрон дарди ила қалб азобини тортмоғимизга на сиз, на биз айблимиз.

– Яхши гапирдингиз. Фақат «Ватан, Ватан!» дегувчи одам Ватанга хизмат қилишни ўрганиши керак. Советлар замони михлаб ташлаган эшиклар очилгач, соғинганлар келдилар. Қариндош-уруғлари билан топишдилар. Кўз ёшларини тўқдилар. Бирлари тиш доктори экан. Биздаги аҳволни кўриб, «тиш шифохоналари алмисоқдан қолган анжомлар билан иш юритар экан, биз Америка ва Олмониянинг энг сўнгги анжомлари билан даволаймиз», деди. Мен: «Ўша анжомларингиздан олиб келиб, Ватанингизда шифохона очмайсизми?» десам, «Иложи йўқ, сизда жуда оз ҳақ тўланар экан», дейди. Тушуняпсизми?

– Англадим, хўжа афандим, аммо дунёқараш бобинда барча баробар эмасдир. Барчага бир ўлчамда тўн бичмоқ ҳам дуруст ўлмас.

Кўча эшиги қўнғироғи чалиниб, уларнинг қизий бошлаган баҳси узилди. Ташқарига чиқиб келган Холида эрига ажабланиб қараганича: «Участковийингиз келибди, милисахонага тез боришингиз керак экан», деди.

– Нимагалигини айтмадимми? – деди Умаржон туриб.

– Айтадиган одамми ўша?

Умаржон Озодий билан хайрлашиб, ташқарига чиқди. Халқда «участковой» деган ном олган профилактика инспектори унинг «тинчликми?» деган саволига елка қисиб, «хўжайин чақиряптилар», деган қисқа жавоб билан чекланди.

Туман милицияси бошлиғи, ҳали қирқни қораламаган майор ёши эллиқдан ошган, дунё танийдиган олимни очиқчасига менсимай қаршилади. У жинойтга доир қонунларни ақли етганича биларди, мўлжалга аниқ уролмаса ҳам, тўппонча тепкисини боса оларди, лекин физика илми нима-ю, лазер нури нима, тушунчаси йўқ эди. Шунга кўра, унинг ҳузурда олим одамнинг мартабаси йўқ даражада эди. У

алҳол олимни эмас, ўзидан паст даражада ҳисобланмиш бир маҳалла раисини қаршилаган эди. Лутф ҳам шунга яраша бўлди. Ҳар ҳолда озгина одоби бор экан, пешвоз чиқмаса-да, ўрнидан туриб кўришди.

– Ҳа, оқсоқол ака, маҳаллада нега шов-шув қилиб юрибсиз? – деб ўрнига ўтирди.

– Маҳаллада қанақа шов-шув бўлибди, эшитмадим, – деди Умаржон унинг рўпарасидан жой олиб.

– Маҳаллани обод қилмоқчи бўлган одамни экскаваторга осиб қўйганмишсизлар?

– Буни ҳам эшитмадим.

– Мен эсам ўз қулоғим билан, сизнинг оғзингиздан эшитдим. Ҳокимга қўнғироқ қилганингизда мен ўша ерда эдим.

– Ҳа, уми... – Умаржон кулимсираб қўйди. – Менга шунақа хабар келувди, суриштирмай айтворибман. Бу бир одамнинг қуруқ пўписаси экан.

– Бунақа пўписалар учун ҳам қонун олдида жавоб беришга тўғри келади. Сиз эса бунақа жиноятнинг олдини олиш ўрнига рағбатлантиргансиз. Маҳалла аҳолисини қўзғатгансиз. Қонунга кўра, рухсатсиз равишда митинглар қилиш ҳам жиноят ҳисобланади.

Умаржон унинг мақсадини фаҳмлаб, ғашланди, қошларини чимирди. Унинг олдида паст келишни истамади:

– Қанақа митинг? Бир одам чала қурилган боғчани бузмоқчи бўлган. Атроф қўшнилар томоша қилгани чиқишган. Текин томоша кимга ёқмайди.

– Сиз айтган томошаталаблар бир одамга таҳдид қилишган.

– Ўртоқ майор, сиз пеш қилаётган қонунларни бошқалар ҳам билишади. Исботсиз даъво тухматга киради ва бу ҳам жиноят ҳисобланади.

– Исбот дедингизми? Исбот бор. Гувоҳларнинг кўрсатмалари бор. Вақти келганда таништирамиз, – у шундай деб стол устидаги папкани кўтариб қўйди.

«Жиноят иши» деб ёзилган папкада Умаржон ўзининг номини ўқиб, бу учрашувга жиддий тайёргарлик кўрилганини англади. Кўрсатма берган гувоҳнинг ким эканлигини ҳам тахмин қилди. Лекин сир бой бермади. Майорга истеҳзо билан қараб кулимсиради:

– Ўртоқ майор, ўзингизни қийнаманг, бу ишнинг хомлигини ўзингиз ҳам билиб турибсиз. Мақсад нималигини айта қолинг. Тўйхона қурилишига қаршилик қилмасак басми? Ё оқсоқолликни топширайми? Топширишга тайёрман. Лекин биринчи шартни бажариш менинг қўлимдан келмайди. Маҳалла аҳолиси нима деса, шу бўлади.

Майор фош бўлганидан ғашланса-да, очиқ мақсадга ўтишдан бўйин товлади. Чунки бу хусусда музокара юритишга унинг ваколати йўқ эди. Унинг вазифаси Умаржонни бир оз сиқувга олиш, қолган гап ҳокимиятда ҳал бўлиши керак. Майор папкани столи тортмасига солиб, Умаржонга тикилди:

– Бу ер бозор эмас, мен қонунбузарликка қарши курашаман, даллол эмасман, – шундай деб Умаржонга бир варақ тоза қоғоз узатди: – ёзинг.

– Нимани?

– Берухсат шаҳардан чиқмаслик ҳақидаги тилхат.

– Ёзмайман.

– Нега ёзмас экансиз?

– Шунинг учунки, менинг асосий ишхонам шаҳар ташқарисида – Паркентда жойлашган. Ҳозир хорижий олимлар меҳмон бўлиб келишган, истасам-истамасам шаҳардан чиқишга мажбурман. Бормасам, халқаро жанжал чиқиши мумкин, бунга жавоб бера оласизми? Иккинчидан, ўртоқ майор, сиз аввал жиноят иши очинг, гуноҳимни исботланг, суд қарорингизни маъқулласин. Ана ундан кейин хоҳласангиз, уч-тўрт кунга қаманг, марҳамат қилсангиз, эҳтиёт чорасини ўзгартиринг, ана ўшанда тилхатни ёзиб бераман.

Умаржон шундай дегач, майорнинг жавобини кутмай ўрнидан турди-да, эшик томон юрди. Майор уни тўхтатишга журъат этмади, аламини қўлидаги қоғоздан олди: фижимлаб-фижимлаб унинг изидан отди.

***

Умаржон институтга келиб, хонаси томон йўналганида узун даҳлизнинг у бошида ўзи томон келаётган ўғли билан Озодийни кўриб, тўхтади.

– Танишяпсизми? – деди Умаржон уларнинг саломига алик олгач.

– Доктор Жаҳонгир ўзлари мансуб ўлмиш илм салтанати ила танишмоқни бошладилар, – деди Озодий кулимсираб.

– «Салтанат» дедингизми? – Умаржон эшикни очиб, уни ичкарига таклиф қилди, Озодий «аввал ўзлари марҳамат этсинлар», деган маънода лутф ила енгил таъзим қилгач, остона ҳатлади-да, гапини давом этди: – Чиройли ўхшатиш. Илм даргоҳини салтанат дейиш ўринли. Чунки жамият қудрати айнан шу салтанат қудратига боғлиқ.

Умаржоннинг хонаси дабдабадан холи: телевизор, оромкурси деган матоҳлар йўқ эди. Умаржон ортиқча мулозамат кўрсатмай ўз ўрнига ўтирди, меҳмон эса қаршисидаги стулдан жой олди. Жаҳонгир қаҳва тайёрлашга киришди.

– Доктор Жаҳонгир менга дедилар-ки, ўтмиш асрнинг етмишинчи йилларидамикин, физика факультасининг тўрт талабаси оламшумул кашфиёт қилмиш эканлар.

– Қандай кашфиёт экан? – деди Умаржон ўғлига норози нигоҳда қараб олиб.

– Гелиобатарейлар билан ҳаракатланувчи электромобил синаб кўрилган экан?

– Жаҳонгир яна битта кашфиётни айтмабди: сув билан ҳаракатланувчи авто ҳам синалган.

– Ажиб, қандай экан?

– Оддий. Сув икки ҳисса водород, бир ҳисса кислороддан иборатми? Автонинг махсус двигателида сув парчаланаяди, водород ёниб, автони ҳаракатга келтиради, кислород эса ҳавога чиқарилади.

– Бу ҳам ўша уч талабанинг кашфиёти эдими?

– Йўқ, бу кимёгарлар билан автомобилчи талабаларнинг иши эди.

– Улуғ ишлар бўлган экан-у, саҳрога ёмғир томчилари ёққани каби изсиз кетибди-да, афсус.

– Афсусга ўрин йўқ. Илмда ҳеч нарсая изсиз кетмайди. Гелиобатараялар билан сувда ишловчи двигателнинг ғоят қимматга тушиши кашфиёт йўлига ғов бўлган. Муҳими – исботини топган илмий ғоя бор.

– Талабалар-чи? Ҳафсалалари пир бўлиб, илмдан нари кетмаганларми?

– Илмда «ҳафсаласи пир бўлиш» деган гап бўлмайди. Илмда садоқат, сабр деган фазилят бор.

– Қани ўша тўртлик?

– Жаҳонгир айтмадими?

Озодий кулимсираб, Умаржонга ишора қилди:

– Бирлари маълум.

– Иккинчиси билан бугун-эрта танишасиз. Иккинчимиз ҳозир шу институтнинг директори. Учинчисини кўрмоқ истагингиз бўлса, Бухорога борасиз. Учинчимиз Ғиждувон деган жойдаги лицейда физикадан дарс беради.

– Лицейда? Ажиб...

– Нега ажабланыасиз?

– Иқтидор эгасининг бошкентдин анча йироқда муаллимлик қилмоғи...

– Ота-онасининг ёлғиз фарзанди эди. Университетни битирганда рўпарасида икки дилемма кўринди: илмга содиқликми ё ота-онага хизматми? Иккин-

чисини танлади. Лекин илмга хиёнат қилмади. Ўша ерда туриб, болаларда физикага муҳаббат уйғотяпти. Ҳар йили унинг ҳеч бўлмаса уч-тўрт ўқувчиси физика факультетига ўқишга киради. Улар орасида Жаҳонгир билан бирга ўқиб, ҳозир бирга ишлаётганлари ҳам бор, ҳали танишасиз.

– Тўртинчиси-чи? Унинг сизларга хиёнат қилгани хусусинда эшитганим бор.

– Зальцбергми? – Умаржон ўғлига яна норози қиёфада боқди. Энди бу норозилик ниқоби ортида «Буни бекорга айтибсан» деган маъно зоҳир эди. – Зальцбергни бу тўртликка қўшмаса ҳам бўлади. Чунки у илмий изланишга ҳисса қўшмаган. Ҳар турли идораларда танишлари кўп бўлгани учун бизга керакли ашёларни арзонга, ҳатто текинга топиб берарди. Ҳозиргиларнинг тили билан айтганда «мененжер» эди.

– Лекин... узрлиман, хўжа афандим, у боболарининг юртига кетгач, ишларингиз тўхтаб қолган, илмий фаразлар битилмиш ҳужжатлар ҳам йўқолган?

– У кетгач, ишнинг тўхтаб қолиши бир тасодиф. Қоғозларнинг йўқолишига Зальцбергнинг мутлақо алоқаси йўқ. Ҳисоб-китобларимизни ўғирлашга у муҳтож эмасди. Агар «қоғозларни ўғирлаб четга олиб кетиб сотган», деган фикрга келган бўлсангиз, янглишасиз. Чунки унинг хотираси ўткир эди. Қоғоздаги барча тенгламалар ечимини ёддан биларди. Четга сота олганига ҳам ишончим йўқ. Чунки бундай тадқиқотлар хорижда ҳам олиб бориларди, бизнинг илмий ғоямиз улардан кескин фарқ қилмас эди. Демак, хориж олимларини қизиқтириши эҳтимолдан узоқ нарса. Зальцберг Исроилга боргач, физикани ташлаган. Қандайдир тижорати бор. Миллионер бўлгани йўқ, лекин оч ҳам эмас. Ҳар йили бир келиб... – Умаржон кулди, – бизга ош қилиб беради. У ердаги халтапаловга қониқмас экан. Сизни қизиқтирган саволга мукамал тарзда жавоб бера олдими?

– Ҳа... лекин қоғозларнинг йўқолишида бир сир кўрмайсизми?

– Тасодиф бўлиши мумкин. Кимлардир «бу ҳасалгўй дўстларнинг иши, олишгану ёқиб юборишган», дейишди. Гувоҳ бўлмагандан кейин мавҳум гумон билан яшашнинг фойдаси йўқ. Мен лазерга қизиқиб кетганимдан кейин бу нохуш воқеани унутганман.

Умаржон бу ёлғонни гапирётганда Озодийга қарамасликка уринди. Зальцберг хорижга кетиш ҳаракатида юрганида Давлат хавфсизлиги қўмитаси вакили уни бир неча марта сўроққа чақирган эди. Сўнг эса бу илмий изланишга доир барча дафтари қоғозларни «атрофлича танишмоқ» учун олиб кетган, бу ҳақда лом-мим демаслик хусусида ундан тилхат ёздириб олган эди...

Умаржон нигоҳини яширишга уринган бўлса ҳам, Озодий ундаги ўзгаришни сезиб узрли оҳангда деди:

– Афсус, хўжа афандим, кераксиз қизиқишим ила, ярангизни янгилабман.

Умаржон унга ялт этиб қараб, сир бой бермаслик учун кулимсиради:

– «Яра» деганингиз нимаси?! Ҳеч қандай яра йўқ. Фақат ёшлик хотираси бор. Қани, марҳамат, қаҳва совимасин.

– Хўжа афандим, кеча оқшом доктор Жаҳонгир маҳалла хусусида ҳам ажиб гаплар айтдилар. Гарчи ташрифимдан мақсад чегарасида маҳалла билан танишмоқ режаси бўлмаса-да, қизиқиб қолдим.

– Қизиқишингиз қонингизда бор-да. Боболарингиз маҳалла-маҳалла бўлиб, аҳил жамоа бўлиб яшашган. Сиз яшаётган юртда бунақа афзаллик йўқ. Сиз оқшомга қадар, режангиз бўйича иш юритинг. Оқшомда бирга қайтамыз.

Иш вақти тугагач, улар ҳовлида учрашдилар. Жаҳонгир кўчага чиқиб машина тўхтатмоқчи эди, Умаржон «автобусда кетаверамиз», деб қайтарди.

Жаҳонгир қайсар отасининг бу қарорига қарши бўлса ҳам, индамай бўйсунди.

Маҳалла идораси гузарнинг тўрида жойлашган, ҳовлига чойхона сўрилари қўйилган эди. Идорага бир юмуш билан келганлар ошхўрлар ўтирган сўриларни оралаб ўтардилар. Бу хотин-халажни анча хомуш қиларди. Умаржон раисликка сайлангач, сўриларни олдириб ташламоқчи бўлди, лекин кўпни кўрган бир-икки қария «ўзингизга душман орттирманг, яхшиси, кўча томонга ҳашар йўли билан битта идора биноси қурдирамиз», дейишгач, аҳдидан қайтган эди. Бугун сўрининг иккитаси банд: бирида ҳар доимгидай «ҳожидан ота»лар қарта ўйнаб ўтиришибди. Яна бирида беш-олти йигит ош тадоригини кўряпти.

Умаржон ҳожидан оталарга қараб салом берди. Уларнинг иккитаси қартадан бош кўтариб, алик олди. Бошқалари ўйиндан узилгилари келмади. Уларнинг ўрнига ошхўр йигитлар саломлашдилар.

– Ҳа, бекорчилар, эрталабдан далада байрамми? – деди Умаржон ҳазил оҳангида.

– Унақа деманг, Умаржон ака, кеча йўлдан келдик. Бугун чарчоқбосди қилмасак, жа-а эзилиб кетдик-ку? – деди уларнинг бири.

– Қозоғистоннинг чўлидан ўтиб келишнинг ўзи бўладими? – деди иккинчиси дўстининг сўзларини қувватлаб.

– Ҳазиллашяпман, омадларингни берсин.

Идорага кириб ўтиришгач, Озодий дераза оша ҳовлига қараб сўради:

– Булар нима қиляптилар?

– Буларми?... Шу ерда палов пишириб ейишади.

– Бу ерда? Нима учун уйда эмас?

– Чойхонанинг палови бошқача бўлади, гашти ҳам.

– Демак... улар ҳар кун бу ердалар? Ажиб! Ёшлар илм олмоқ ўрнига ҳар кун ош ошаласалар? Ҳамма жойда шундайми?

Ёшлар тақдирини ўйлаганда Умаржонни қийнайдиган дард айнан шу эди. Озодийнинг саволи ўринли бўлса ҳам, «Тўппа-тўғри айтасиз!» дегиси келмай, гапни ҳазил оҳангига буриш билан қутулмоқчи бўлди:

– Аҳолининг ярмини ёшлар десак, ўн беш миллион йигит-қиз ҳозир китоб ўқиш билан банд. Фақат олтитаси шунақа такасалтанг.

Кинояни фаҳмлаган Озодий ўнгайсизланди:

– Мен ножўя саволга ўрин бердимми экан?

– Савол ножўя эмас. Лекин сиз яшайдиган мамлакатда такасалтанг ёшлар йўқми? Ҳамма бараварига вақтини илм олиш билан банд қиладими? Кечаси билан тунги ресторанларда умрини совураётган ёшларнингизга ҳеч кўзингиз тушмаганми? Нега бу ерда дам олаётган олтига йигитга қараб ажабланасиз? Булар катта автоларнинг ҳайдовчилари. Минг-минг чақирим йўл босиб келишиб, бугун-эрта дам олишади. Кейин яна йўлга тушишади. Топганларини тунги ресторанларда созуришмайди. Сизларнинг ҳисобингиз бўйича бир евродан ўртага ташласалар, ҳордиқ чиқаришларига кифоя.

Изоҳ Озодийга кифоя қилиб, бу хусусдаги қизиқишини бас қилди. Умаржон унга маҳалла ҳақида гапирди. Унинг сўзлари кеча Жаҳонгирдан эшитганларининг қайтариғи бўлди. Шу боис суҳбат узоққа чўзилмади. Умаржон дўстининг тўйига бориши керак эди, узр сўради. Жаҳонгир «Тўйга ҳам олиб борсакмикин?» деган эди, Умаржон унамади. «Миллий боққа олиб бориб томоша қилдир», деб хайрлашди.

Умаржон бир баҳона билан тўйга бормаслик йўлини қидирарди. Лекин маҳаллага оқсоқол бўлгач, бу ҳунари иш бермай қўйди. Хоҳласа-хоҳламаса, боришга мажбур эди. Айниқса, оқсоқоллигини иззат қилибми, тўйни очиб беришни сўраганларида қийналарди. «Мен физикман, гапга чечан эмасман», дейиши

узр ўрнига ўтмасди. Тўйма-тўй юравериб, аста-секин бу борада гапга чечан ҳам бўлиб олди. Бугунги тўй маҳалладан ташқарида, зиёфатни очиб бериш масъулияти йўқ эди. Лекин беш йил университетда бирга ўқиган дўстининг тўйида хизмат қилиш ҳам тақдирда бор экан. Тоғасининг суяши туфайли физика факультетига «илиниб» қолган бу дўсти беш йил давомида «илиниб» ўқиди. Мактабда физикадан дарс беришга етарли билим олди. Бир йил муаллимлик қилди ҳам. Кейин тижорат саройининг дарвозалари ланг очилгач, унда ўзига бир «саройча» тиклаб олди. Гарчи дипломига «мутахассислиги физик» деб ёзилган бўлса-да, «тадбиркор» деб эъзозлаша бошлашгач, бу иззат-икромлар булутида роҳатланиб, дунёда физика фани борлиги ёдидан кўтарилди. Лекин сабоқдошларини унутмади. Ўғлини уйлаш муносабати билан уларни яна йўқлаб, дастурхоннинг тўрига ўтқизди. Умаржон ярим соат, узоғи билан бир соат ўтириб кетарман, деган ўйда эди. Лекин дўсти келиб «курсдошлар номидан ўзинг табриклайсан», деб ишсиз боғлади.

Сўз берилгач, тўйга йиғилган хотинларнинг чувир-чувирлари остида табригини бошлади:

– Бу қутлуғ тўйга барчамиз яхши тилаклар билан келганмиз. Лекин барча баравар дуо қилгани билан ёшларнинг ўзида бахт саройини қуришга интилиш бўлмаса, бу муқаддас иморат қурилиши чала қолиши мумкин. Дунёда ҳамма нарсанинг формуласи мавжуд. Шунга ўхшаш, ҳаловатли, фариштали, бахтли оиланинг ҳам формуласи бор. Бу оддийгина формула, унга амал қилиш жуда осон, амал қилган ёшларнинг бошига бахт гуллари ёғилади. Бу формуланинг номи – бир гапдан қолиш! Ҳар бир оилада майда-чуйда гап бўлади. Келишмовчиликлар чиқади. Шу пайтда формула ишга тушса, эр ҳам, хотин ҳам битта гапдан қолса, тамом, барча масалалар осонлик би-

лан ҳал этилади. Табригимнинг охирида, ўзимнинг тажрибамдан келиб чиқиб, куёв боланинг қулоғига битта гап айтаман, Санжар, эшитяпсанми, мен жуда бахтли одамман. Ўттиз йилдан бери кеннайинг бир марта ҳам аразламаган. Бунинг сабаби: кеннайинг битта гапдан қолган пайтда, мен иккита гапдан қолганман. Учта гапдан қолган пайтларим ҳам бўлган. Бахтли бўлинглар.

Умаржон кулги ва қарсақлар остида микрофонни тўйбошловчига бериб, ташқарига йўналди. Тўйбошловчи миннатдорчилик билдиргач, унинг гапини давом эттирди:

– Раҳмат, Умаржон ака, менам худди сиз айтган формулага асосан яшайман. Менам тажрибамга асосланиб, ухахонларга маслаҳат бермоқчиман: хотинларни эҳтиром қилиб, ҳамиша елкаларингизда кўтариб юринглар, шунда тез орада сизларни овора қилиб ўтирмай, ўзлари бошингизга чиқиб олишади.

Ташқарига кула-кула чиққан Умаржонни тўй эгаси, дўсти Шониёз мамнун кутиб олди.

– Маҳаллага оқсоқол бўлганингдан бери анча сўзамол бўлиб қолдинг, кўз тегмасин. Авваллари гапингни физикадан бошлаб, математика билан тугатиб, бошимизни қотириб юборардинг.

– Маҳалла қайта тарбиялади, демоқчимисан? Кўпнинг ичида юргандан кейин шунақа бўлади-да. Тўйинг жуда чиройли бўляпти. Камтаргина, ширингина. Мен бошқача бўлар, деб, очиғи, оёғим тортмай келувдим.

– Катта тўйхонада миллион одам бўлади, девминдинг?

– Сен учун бу ҳам камтарона бўларди.

– Нима демоқчисан?

– Никоҳ тўйини Берлиндаги энг зўр ресторанда ўтқазиб, келинсаломни Париждаги ресторанда, чарларини Италияда, чақирдини Вашингтонда ўтқизи-

шингни кутган эдим, – деди Умаржон унга айёро-на боқиб. – Шунақа қилганингда, баҳонада дунёни кўриб олардик-да.

Ҳазил оҳангидаги бу гап Шониёзга ёқмай, қошларини чимирди:

– Тилинг заҳар сенинг. Мени пул тоииб, ақл топмайдиган нодон деб ўйлайсанми? Менга тўйнинг дабдабаси керакмас, боламнинг тўйдан кейинги бахти керак.

– Ҳазиллашдим, ошна. Гапинг тўғри: ҳар қанча кучансанг ҳам, тўйнинг дабдабаси икки-уч кунда учиб кетади. Ёшларнинг бошига қўнадиган бахт қушини сақлаб қолиш қийин.

– Нега чиқиб олдинг, ўтирмайсанми?

– Вазифамни бажардим. Ўйин-кулги ёшларга ярашади. Мен Зухурниқига бормоқчи эдим.

– Қайси Зухур?

– Математикада ўқиган Зухурни айтяпман, пахтага чиққаннимизда ашула айтиб гуллашиб юборарди-ку, эсингда йўқми?

– Э, ҳа... жингалаксоч болами?

– Ҳа, дуруст, эсингда экан.

– Тўйга олиб келмабсан-да, нега кеч бўлганда бормоқчисан?

– Бола пақирнинг белига шамол текканми ё умуртқасига туз йиғилганми, билмадим, ҳар ҳолда беланги бўлиб юролмай қолган. Бу ёқда болалари етилиб турибди. Ўғлини уйлантириш ҳаракати бор эди. Қизига совчи келаётганини эшитиб кирсам, «орзу ҳавасим бошқача эди» деб йиғлаб ўтирибди. «Дадил бўлавер, иккала тўйни баравар ўтқазамиз, маҳаллада саховатли одамлар бор», десам, бировдан ёрдам олмайман, деб қайсарлик қилади. Ҳозир бориб, яна гаплашаман.

Умаржон шундай деб кетишга шайланган эди, Шониёз биллагидан ушлаб тўхтатди:

– Шошмасанг-чи! Шунақа қийналиб қолган экан, маҳалладан саховатли одам қидирмай, ўзимга айта қолсанг бўлмасмиди? Бегона эмасман-ку?

– Ҳа, бегона эмассан... Бир одамнинг уйига дўсти қарз сўраб келибди. У одам дўсти сўраган пулни бериб, йиғлай бошлабди. Хотини «ким пул сўраса бера-верасизми, энди кетган пулингизга ачинманг», деса, у одам «Эй нодон хотин, мен пулга ачиниб йиғлаётганим йўқ, бу одам менинг яқин дўстим эди, унинг бу қолга тушганини билмай, ғафлатда қолибман, агар яхши дўст бўлганимда ўртоғимнинг оғир аҳволини билиб, пулни уйига ўзим олиб бориб беришим керак эди. У пул сўраётганида қанчалик қийналганини сен сезмадинг, мен сездим», деган экан.

– Мени ўшанга ўхшатыпсанми?

– Афсуски, сенам, менам ўша одамга ўхшаб дўстимиз учун куйина олмаймиз.

– Унақа дема. Сен бугунча Зухурникига бормай тур. Эртами-индинми, бирга борайлик. Ўғлининг тўйини мен кўтарай. Ўғлимниқидан битта ушоқ ҳам кам бўлмайди, шу тўйхонада ўтқазамиз. Қизининг сепини ҳам менга юклайвер. Яхшиликка атаб қўйганларим бор.

– Билмадим... кўнармикин...

– Кўндир... ёшлигимиз ҳурматини ўртага сол.

* * *

Озодийни олиб келгани кетган Жаҳонгир қўнғироқ қилиб, Паркентга боражакларини билдиргач, учовлари дастурхон атрофига ўтирдилар. Чойни ичиб бўлган Хусниев дафтарчасига нимадир ёзиб, гўлдираган овоз чиқарди. Умаржон дафтарчани олиб, «Сен ҳақиқат талаб қилиб, катталар билан олишаверма. «Ўйнашмагин арбоб билан» – мана бу ҳақиқат» деган ёзувни ўқигач, бош чайқади.

– Яна шу гапми? Сиз шуни мақол деб бошига

ҳақиқат қалпоғини иляпсизми? Йўқ! – Умаржон шундай деб қўлига қалам олди-да, ёзув устига сўроқ белгисини қўйди. Мақсуд эса бош чайқаб қўйиб, ёнига «аксиома!» деб ёзди. Умаржон ундов белгиси устига сўроқ белгиси қўйди-да гапини давом эттирди: – Асло! Асло! Хўп, шу мақол тўқилган пайтда балки ҳақиқат бўлгандир, боринг, ана сиз айтгандай аксиома ҳам бўлгандир. Лекин... у замон йўқ энди. Мана шу аксиома!

Кўча қўнғироғи чалиниб, ўша заҳоти эшик қия очилиб, Тўлавойнинг боши кўринди. Дераза ёнида турган Холида уни кўриб шошиб қолди.

– Адаси, бўлажак қудангиз.

– Қайси бири?

– Бўладигани ҳозирча битта-ку? Кеча кечки пайт телефон қилувди, тинчликмикин?

– Нима девди?

– «Ўғлингиз Германиядан қайтиб келибди. У ерда ишлаб қолмайдами?» деб сўровди.

– Шунақами? Кутилган ашула-ку? Нима дединг?

– Нима дердим... мени сўроқ қилавермай, чиқа қолинг.

– Чиқмасам ҳам кириб келяпти-ку, – Умаржон эринибгина ўрнидан туриб, чақирилмаган меҳмонга пешвоз чиқди. Айвон зинасида кутиб олди-да, «Келинг, келинг, Тўлавой, азизим, меҳрибоним. Қадамингизга ҳасанот», деган ясама лутф билан уни ичкарига бошлаб кирди.

Тўрдаги стулга ўрнашиб ўтириб олган Тўлавой икки кафтини кўтариб баланд овозда дуо қилгач, Мақсудга юзланди:

– Домла, саломатмисиз, Худо сизга шифо берсин. – Мақсуд кўз қараши билан миннатдорлик билдиргач, энди Умаржонга қараб давом этди: – Жаҳонгиржон эсон-омон келибдилар, кўриб қувондик.

– Сизни кўриб, биз ҳам қувондик. Гапнинг индал-лосига ўтаверинг, бўлажак қуда.

Мақсуд ҳам, Холида ҳам унга норози қиёфада қарашди. Тўлавоёнинг ташрифидан асл мақсади нима эканини англаб тургани учун ғашланган Умаржон бу қарашларга парво қилмай, меҳмонга тикилиб, жавоб кутди.

– Гапнинг индаллоси... йўқ. Аввал совчилар боришганда, Жаҳонгиржон катта олим, немислар унинг олимлигига қизиқиб чақиришган, уч ой университетда дарс ўтади, кейин ўша ерда доимий ишда қолади, дейишган эди. Кеча эшитсам, бутунлай қайтиб келибдилар. У ерда қолиб ишламас эканлар. Шу ростми-ёлғонми... деб...

– Рост. Ғирт рост! Совчилар алдашмаган, вазият ўзгариб қолди.

– Германияда ишламайдиларми?

– Йўқ, ўғлимнинг аксириши немисларга ёқмабди.

Бу кинояни эшитган Холида сесканиб кетди:

– Адаси!

– Хоним, газдаги чойнак эриб кетмасин, қаранг.

– Унақамасдир... гапга ҳам чопон кийдириб юборасиз-а! – деди Тўлавоё кулимсирашга уриниб. – Эшитишимча, сиз рухсат бермаганмишсиз.

– Бу гап ёлғон. Ўғлим нима қилишни ўзи билади. Уни халқ боқди, ўқитди. Энди хизматини қилиб бериши керак.

– Халққа ўша ерда туриб хизмат қилса бўлмайдими?

– Илмда унақаси бўлмайди.

– Бормасликлари узил-кесилми?

– Ҳа, узил-кесил! Мен мақсадингизни билиб турибман. Агар Германияга бориб ишлайдиган йигитни куёв қилиш ниятида бўлсангиз, ниятингизга етмабсиз. Агар қизингизни чет элда келин бўлиб яшашини истасангиз, сизга зўр бир таклифим бор: Англия қироличасининг малика Диана туғиб берган иккита набираси бор. Биттаси яқинда уйланди. Биттаси ҳали бўйдоқ. Ўшани куёв қила қолмайсизми?

Бу киноядан ташвишланган Холида Ҳусниевга нажот кўзи билан қаради. Киноя Мақсудга ҳам ёқмаган эди. Шу боис қошиқчани пиёлага уриб-уриб қўйиб, танбеҳ берган бўлди.

Умаржон бу танбеҳга парво қилмай, бўлажак қудага ҳужумини давом эттирди:

– Тўлавоёй, шу таклифни ўйлаб кўринг, маъқул келса, мана ўзим совчиликка бориб келай. Ажабланманг, инглизларда қиз томон совчи юборади. Шаҳзода куёв қўлдан чиқмасдан вақтни бой бермай, бора қолинг.

Бошқа гап-сўзга ўрин қолмаганини англаган Тўлавоёй аччиқланиб, шарт ўрнидан турди-да, хайрлашмай чиқиб кетди.

– Адаси, бу нима қилганингиз? – деди Холида йиғламсираб.

– Устоз, сиз айтинг, нотўғри қилдимми? – Умаржон устозидан тасдиқ ишорасини кутган эди. Лекин «ҳа, нотўғри қилдинг», деган ишорани кўриб бир нафас жимиб қолди, лекин бўш келгиси келмай, давом этди: – Тўғри қилдим. Бунақалар билан бошқача гаплашиб бўлмайди. «Фисқу фасод гапларга ишонманг, ёшлар бир-бирини ёқтирса бўлди, бир-икки йил шу ерда ишлаб турсин, Германияга бориш қочмас», дейишим керакмиди? Йўқ, меҳрибонларим, мен иккиюзламачилик қила олмайман, бу биринчидан, иккинчидан, қизини бозорга соладиганлар билан ҳеч қачон қуда бўлмайман.

– Сиз қуда танлайверсангиз, ўғлингиз сўққабош бўлиб қолаверади.

– Худо сақласин. Уйда вой-войлаб ўтиравермай, совчиликка юр, кўча тўла яхши қиз.

– Юряпман. Биттаси кўнгандай бўлувди. Маҳаллага суриштиргани келиб, Ҳуринисага учрабди. Нима дейиши маълум-ку унинг. Оқсоқоллигингизни топширмасангиз, душманларингиз кўпаяверади.

– Бу нима деганинг? Ҳуринисанг менга душман эканми? Ичингдаги гапнинг тўғриси айтиб қўя қол. Сенам ўғлингнинг четда ишлашини хоҳлайсан.

– Четда обрў-эътибор топса ёмонми?

– Менга қара: Тўлавоёга берган маслаҳатимнинг ярмисини сенга берайми: Америка президенти Барак Обаманинг иккита қизи бор экан. Совчиликка борсанг-чи? Ўғлинг ҳам обрў-эътиборда, ўзинг ҳам шоҳсупадасан.

Мақсуд қошиқча билан пиёлага зарда билан уриб-уриб қўйгач, Умаржон чегарадан чиққанини сезиб, «ишга кечикяпман», деган баҳонада хонасига кириб кетди.

***

Шошилаётгани рост эди. Бугунги ишни Паркентдаги Қуёш тажрибахонасида бажариши керак эди. Шогирдларини ҳам ўша ёққа жалб этган эди. Етиб борганидан то шомга қадар иш билан банд бўлиб, анча ҳориди. Чиқаверишда шу ерлик қишлоқ оқсоқолини кўриб чеҳраси ёришди. Ёши саксонга борса-да, юришлари, гапиришлари тетик, оппоқ соқоли нурли чеҳрасига янада файз берган бу оқсоқолни кўрган ҳар қандай одам у билан икки оғиз суҳбат қуришни исташи аниқ. Умаржон бу табаррук кишини биринчи кўрганидаёқ ёқтириб қолган эди. У билан қучоқлашиб кўришди-да, ичкарига таклиф этди, оқсоқол унамагач, қатор арчалар ёнидаги ўриндиқдан жой олдилар.

– Ўтган куни ҳам келган экансиз, чиқсам, кетиб қолибсиз. Идорангизга ҳам бордим, – деди Умаржон оқсоқол фотиҳа қилгач.

– Узр, домлажон, сизни овора қилибман-да. Бир пиёла чойингизни ичайин деб, йўл-йўлакай кирув-

дим. Бизнинг бекорчи вақтимиз кўп, сизни ҳам ўзимизга ўхшатамиз-да. Кечаги сафар бундан чиқиб Сўқоққа кетувдим. Бизнинг бир қизимиз Сўқоққа келин бўлиб тушган. Ҳафта-ўн кунда кўзининг ёшини оқизиб келаверади. Жиддийроқ аралашмасак, оила си бузилиб кетадиган.

– Ҳа... бу сиз билан бизнинг юрагимизни тилиб турган бир дард.

– Тўғри айтдингиз, ёмон дард. Суриштириб келсангиз, арзимаган гап билан оила бузилиб кетай деяпти. Қаранг, охирги араз: келин овқатга гўшт тўғрапти. Қайнота «кўп тўғраб юбордингиз», деб танбеҳ беради. Келин «ўғлингиз топиб келяптилар-ку?» дейди. Қайнотанинг атом бомба каби портлашига шу гап кифоя: «келиним тушмагур ўйламай гапириб юборди», дейиш йўқ. «Нима, эрим боқяпти, деб миннат қиляпсанми?!» Бомбани портлатган гап шу! Баъзи оилаларнинг ишларига аралашиб бошим тарс ёрилиб кетай дейди. Келинни кўндирсанг, эр «ажрашаман», деб туриб олади. Эрни кўндирсанг ё қайнота, ё қайнона «ўғлим бу хотинни қўяди, мен унга онаси ўпмаган қиз олиб берман», деб катта кетади. Қайнонанинг калта ўйлашига кўникиб қолганман, қайноталарга нима бўляпти? Домлажон, шаҳарда ҳам борми шунақа гап?

– Дока рўмол ҳамма жойда бор, – деди Умаржон кулимсираб.

– Дока рўмол дейсиз-у, қуриши қийин бўлиб кетди-ку бу дока рўмолнинг. Нега шунақа?

Ҳаётнинг ҳар турли ачиқ-чучугини татиб кўрган донишманд қариянинг бу саволига «сиздай одамни қийнаган бу жумбоқни мен қандай ечиб берайин?» демоқчи бўлди-ю, жавоби қўполроқ жаранглашини мулоҳаза қилиб, ўзгача оҳангда гапирди:

– Менам буни кўп ўйлайман. Хизматимдаги илмий муаммоларни ечишдан кўра, сизнинг саволингизга жавоб топишим қийинроқ.

– Лекин... жавоби бўлиши керак-ку? Этак қоқиб, чапак чалиб ўтиб кетавермаймиз-ку, дунёдан. Биздан кейин кимлар қолади?

– Сиз билан биз битта маҳалладаги дарддан ташвишдамиз. Атрофга қарасак, ташвиш чекаётганлар кўп. Бемор касалликни ўтқизиб юборса, даволаш қийин бўлади. Биз шу қийин аҳволдаги дўхтирга ўхшаймиз. Тарихдаги уруш ҳақида сўз очилса, фалон йили фалон куни, фалон соатда уруш бошланган, дейишадими? Ҳолбуки, урушга тайёргарлик анча йиллар олдин бошланган. Эр-хотиннинг уруши ҳам шундай. Икки ёшнинг турмуши бузилса, мен бунга асосий айбдор уларнинг ота-оналари дейман. Ота-оналар дабдабали тўйга обдон тайёргарлик кўради-ю, фарзандларини оила қуришга тайёрламайди. Оилани шоирлар бахт саройига ўхшатишадими? Яхши. Том маънодаги яшаш жойини ота-она қуриб, жиҳозлаб беради, мажозий саройни-чи? Фақат ва фақат ўзи қуриши керакми? Ҳа, баракалла. Бахт саройини қуриш бўйича мутлақо тушунчаси йўқ йигит-қиз қандай қуради? Лой чангалламаган одамга тўртга гишт бериб, тер, денг-чи?

– Бу гапингизда жон бор. Меҳнатга, одобга ўргатадиган ота-оналар роҳатда яшаштилар. Келин ҳовли-жойга, мол-қолга қараса, нон ёпса, сигир соғса... яна нима керак?

– Биз томонларда супур-сидирни билмайдиган келинпошшалар ҳам бор. Лекин супуришни билмаслик оиланинг бузилишига сабаб бўлмаслиги керак-да.

– Бош қотираман, десангиз, гап қайнаб чиқаверади. Домлажон, мен ҳасратга келганим йўқ, маслаҳатли гап бор. Вақтингизни олганим учун узр сўрайман.

– Бемалол, беҳижолат айтаверинг.

– Ҳов бирда тепа томонда қуриб қолган боғ борлигини айтган эдим.

– Ҳа, айтувдингиз.

– Асли ўша боғ ўрни қишлоғимизнинг ярми эди. Эсимда бор, шаҳардан чиқиб дам олиб кетишарди. Чўл ўзлаштиришга оилаларни кўчириш бошланганида, қишлоқнинг бу қисмида яшаш хатарли, тоғ кўчиши мумкин, деб баҳона қилишган. Одамларни кўчиришди, чўлни боғ қилишди-ю. бундаги боғ хароб бўлди. Ҳатто булоқ ҳам қуриб қолди. Тоғ кўчса, шунча йилдан бери кўчарди. Энди шу боғни асл ҳолига келтиришни маслаҳат қилганмиз.

– Яхши ният.

– Ният-ку, яхши. Ҳокимият ҳам маъқуллаб турибди. Лекин сув масаласи чатоқ. Ширинўрик қишлоғида ҳам шунақа муаммо бор эди, осон ҳал қилишди. Шу қишлоқда туғилиб ўсган бир йигит геолог экан, асбоб-ускуналарини олиб келиб, сув очиб берибди. Бизнинг қишлоқдан геолог чиқмаган... иккита машҳур шоиримиз бор, тўртта ашулачи ҳам бор-у, лекин улар бир челақ сув чиқариб беришолмайди. Суришгирсак, бизнинг бу дардимизни сиз осон тузатиб бера оларкансиз?

– Мен? Биз қуёш нурини ишга солиб темирни темирга улаб беришимиз мумкин. Лекин қудуқ қазийдиган ускунамиз йўқ.

– Буни биламиз. Лекин сизнинг маҳаллангизда геологларга гапи ўтадиган бир одам яшар экан.

– Ҳа, бор... Мақсадингизни тушундим. Ваъда-ку бермайман, чунки унинг имконияти менга аниқ эмас. Лекин ҳаракат қилиб кўраман.

– Имкониятини биз билдик, бор экан. Фақат битта қўнғироқ қилса бас экан. Биз яна бир маслаҳатни ўйлаёмиз. Худо хоҳласа, сув чиқариб олиб, боғни обод қилсак, кунботарда эски чойхонанинг ўрни бор. Ўшани сизнинг маҳаллангизга берамиз. Ўзинглар обод қилиб, дам олгани чиқаверасизлар. Илгари биродарлашган шаҳарлар бўларди, биз биродарлашган маҳалла бўламиз-да, нима дедингиз?

Оқсоқол шундай деб кафтини очди. Умаржон унинг бу таклифидан ҳузурланиб, худди ёш бола каби қўл ташлади.

***

Институт директори йўқлаганини билиб, хонасига ўтмай, қабулхона томон бурилди. Расмий мажлисларда ёки учрашувларда бир-бирига «Умаржон Исмамович», «Қобил Ҳакимович» деб сизлаб мурожаат қилувчи икки олим, ёлғиз қолишганда «Умар», «Қобил» деб сенсирашга ўтишар, баъзан талабалик йилларидагидек гаплаша кетардилар. Қобил хонасида ёлғиз бўлса, дўстини «Кел, Умар», деб қаршиларди. Бугун «Кел, Дон Кихот», деб айёрона кулимсиради.

– Ходимларингга лақаб қўйишни ўрганияпсанми? – деди Умаржон кўришмоқ учун қўл узатиб.

– Бу лақаб эмас, сендақаларни ҳамма ерда шу ном билан аташади.

– Мендақаларнинг қайси иши Дон Кихотнинг қайси нодонлигига ўхшаркан?

– Шамол тегирмонини ваҳший аждаҳо деб найза билан ҳужум қилишини айтяпман.

– Исбот?

– Ҳоким билан нимани талашяпсан? Сен уни қуруқ найза билан енгмоқчимисан?

– Ҳа... гап бу ёқдами? Сенга ҳам етиб келдими? Вазифанг мени инсофга чақиришми? Инсофга юрма-сам-чи? Ишдан ҳайдайсанми?

– Жизиллама! Ҳайронман, сенга керакми шу оқсоқоллик?

– Менга керакмас. Маҳаллага керак. Шунинг учун қўярда-қўймай сайлашди. Энди шу ҳурматларига яраша ишлашим керак. Чала ҳокимингнинг дағдағасини мен сариқ чақага ҳам олмайман.

– Эртага бутун ҳоким бўлиб қолса-чи? Барибир сенга кун бермайди.

– Ҳоким бўла олмайди.

– Нега ишонч билан айтяпсан?

– Пули етмайди.

– Умаржон! Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир, деган мақол бор!

– Хўп, адашдим. «Ақли етмайди», демоқчи эдим. Қарагин, «пул» ва «ақл» иккаласи уч ҳарфдан иборат, охирги ҳарфи «л». Лекин иккови икки оламнинг маъносини беради. Қизиқ-а?

– Сенда ақл етарли. Шунинг учун шамол тегирмони билан олишма.

– Мен олишайтганим йўқ, мансаб талашайтганим ҳам йўқ. Ҳозир десанг, ҳозир топширай шу оқсоқоллигини. Бу ишга нима мақсадда қўнганимни айтайми? Мен аслида шу маҳаллага маърифат олиб кирмоқчи эдим. Мен бир ҳолат билан чиқиша олмайман: жамиятда илм ақлининг мартабаси баланд дейишадди. Маҳаллада-чи? Академик тўй қилса, тўртта яқин қўшнисини чиқиб хизмат қилса қилади, бўлмаса йўқ. Мактабни аранг битирган, лекин пул топиш йўлини билган бой тўй қилса, ҳокимлар чой ташиб юришганини кўрмаганмисан?

– Хўп, маърифат олиб кирдингми маҳаллангга?

– Ҳозирча йўқ.

– Қачон олиб кирмоқчисан?

– Дастлабки илмий тадқиқотлар пучга чиқди, тўғри ечимни ҳозирча тополганим йўқ.

– Топишингга ишонасанми?

– Ишончим сўнган куни сен айтгандай, оқсоқолликни икки қўллаб топшираман.

– Сен барибир Дон Кихотсан. Ҳар тонг ош, кундузи эҳсону худойилар, чарлару бешик тўйларига кўниккан одамларнинг қулоғига маърифат кирармикан?

Қобил Умаржоннинг оғриқли жойидан тутди.

Бошқа ҳолатда бошқа киши билан суҳбатлашар бўлса, Умаржон «Э, нимасини айтасан, дўстим, менинг дардим ҳам шу», деган бўларди. Ҳозир дўсти олдида мағлуб бўлишни истамади. Буни сезган Қобил мавзунини бурди:

– Меҳмон билан танишдим, суҳбатлашдим.

– Хўш, фикринг қанақа?

– Фикримми? – Қобил Умаржонга синов назари билан тикилиб кулимсиради: – Бунақа докторлар ўзимизда ҳам етарли. Фақат биз уларга докторлик унвонини беришга шошилмаймиз.

– Баҳони оширвординг. Агар шу йигит бизнинг университет магистратурасига кириб ўқимоқчи бўлса-ю, мен ундан имтиҳон олсам...

– Энди сен жудаям пастга урвординг. Илм бор унда. Фақат бизни ҳайратга соладиган даражада эмас.

– Ҳа, ана энди ўзингга келдинг. Келиб овора бўлмагани ҳам яхши эди.

– Нима ҳам қилардик, икки томонлама келишув бор.

– Менга алам қиладигани шуки, у томондагилар бизларни ҳали ҳам ғоят қолоқ деб ўйлашади. Учинчи курсдалигимизда филология факультетидаги йигитлар билан Арнасойда пахта терган эдик. Бир шоир бола бор эди, Эломон деган, эсингдами?

– Эслолмаяпман, гаширавер-чи?

– Ўша айтувди, қирқ олтинчи йилда инглиз лорди бизларни «ёввойи қабила» деб атаган экан. Бу ҳақоратга чидолмаган шоиримиз жавоб ёзган экан. Эломон алам билан ўқиб берган эди. Шеър ёдлашга тоқатим бўлмаса ҳам, баъзи жойларини эслаб қолган эдим.

– Агар учинчи курсда бўлса... мен Арнасойга бормагандим, комсомол ишлари билан шаҳарда олиб қолишганди. Бу ҳақда энди эшитяпман. Ёдлаган бўлсанг, айт-чи.

– «Қадим ўзбек халқисан, асл Одам авлоди,
 Миср эҳромларидан тарихинг қарироқдир.
 Хоразмнинг ҳар гиштида – боболарнинг ижоди,
 Англо-саксонлардан анча юқорироқдир.
 Бизда логарифманинг мушкул муаммолари
 Қўлдаги бармоқлардай оддий қилинганда ҳал,
 «Олий ирқ» даъвогари Черчилнинг боболари,
 Ҳатто санай олмасди ўн бармоқни мукаммал!»¹

Умаржон «қойилмисан!» деган маънода дўстига қаради. Қобилга шеър таъсир қилди.

– Боплабди. Ким ёзган, ўша Эломонми?

– Кимлиги эсимда йўқ, балки ўшадир. Муҳими ҳақиқат ёзилган. Эсингдами, Туркияга талабалар жўнатиш ҳақида гап қўзғалганда мен ўғлимни рўйхатдан ўчиртириб ташлагандим. «Турклар келиб, физикани биздан ўргансин», дегандим. Ҳозир ҳам шу фикрда қатъийман. Бизга ўргатмоқчи бўлганларнинг биздан ўрганиши керак бўлган анча нарсалари бор. Мени афсуслантирадиган нарса – илм бойлигимиз худди тупроқ остига кўмилган уранга ўхшайди. Тўла очолсак эди, дунё атом қудратига тенг илмимизга тан берарди. Озодий сингари «доктор»лар бизнинг магистратурамизга келиб ўқирди. «Англия фани, Германия фани... тараққий этган» деймиз. Ким тараққий эттиряпти? Ўзининг фарзандларими? Дунё бўйлаб кезиб юриб қобилятли олимларни териб олишиб, энди керилишади. Ҳинд олимининг кашфиёти Ҳиндистонники эмас, нон бериб боқаётган Англияники! Жаҳонгирнинг тақдири ҳам шундай бўлиши керак эди.

– Бу масалада сенга тан бердим. Қойилман.

– Бу менинг қарорим эмас, ўғлим ўзининг ақли билан виждони буюрганини қилди.

¹ Фафур Фуломнинг «Шараф қўлёмаси» шеъридан.

– Демак, ақл бойлиги билан виждон қуввати тарбияси яхши олиб борилган бўлиб чиқади.

– Сен мени мақтайверма. Четга чиқиб ишлаш ҳақида гап кетса, менинг дардим қўзийди.

– Яна қанақа дард?

– Ҳозир жамиятда қанақа муаммо кўтарилса, албатта иқтисодга тақайдиган бўлишди. Ёшларнинг четга чиқиб ишлашга интилиши ҳам иқтисодимиздаги қийинчилик туфайли эмиш. Сен шунга ишонсанми? Фан қачондан бери чўнтакдаги пул билан баҳоланадиган бўлиб қолди? Тарихдаги қайси улуғ олим миллионер бўлган? Кеплерни эслагин: буюк кашфиёт соҳиби вафот этганида ундан иккита кўйлак, битта уринган плашч, бир неча мис тангалар қолган экан. Бу унинг иқтисодий «бойлиги». Илмий бойлиги-чи? Эллик еттита жадвал, нашр этилган йигирма еттита илмий ишлари, беҳисоб қўлёзмларини шогирдлари тўплаб, вафотидан сўнг йигирма иккита китоб нашр қилдирдиларми? Энг муҳими, у олимларнинг кейинги авлодларига сайёралар ҳаракатига доир учта қонунни қолдирди. Инсоният учун қай бири қадрли?

– Умаржон, сен бу гапларни менга айтяпсанми? Бу масалада ҳамфикрмиз, шекилли?

– Ҳамфикрмиз... Афсуски, ғайри фикрлар ҳам бор. Бошқа гапинг бўлмаса, мен ишимдан қолмай.

– Айтмоқчи, Жаҳонгир меҳмонни эртага Чорвоққа олиб бормоқчи. Пирамидада икки кун дам олиб кела қолишсин. Бирга бормаёсанми?

– Эртага якшанба, сенга ўхшаганларга дам. Менга эса иш, бир қоп ташвиш. Маҳаллада белгилаб қўйган тадбирим бор.

* * *

Умаржон институт директори билан суҳбатлашиб ўтирганида Жаҳонгир даҳлизда Озодий билан кетиб борарди. Рўпарада келаётган қизни кўриб, гапи оғзида қолди. Тўхташни ҳам, индамай ўтиб кетишни ҳам билмай, тараддудланди. Озодий ундаги ўзгаришни сезиб, ажабланди. Қиз билан йигит орасида қандайдир муносабат борлигини англаб, ўнғайсизланди. Қиз яқинлашиб салом бергач, алик олди-ю, тўхтамай, йўлида давом этди. Қиз ҳам ўтиб кетмоқчи эди, Жаҳонгир уни чақириб, тўхтатди.

– Шоҳиста... адам учун кечирим сўрайман. Сал оширворибдилар, – деди Жаҳонгир унга яқинлашиб.

– «Сал оширворибдилар»? Шу сал оширворишга кирадими? Деярли ҳайдаб чиқарибдилар-ку?

– Албатта, бу ёмон ҳолат... кечиринглар. Лекин... қўйилган масала...

– Нотўғрими? Кетаётганингизда менга бошқача гапирувдингиз? Адангиз масалани ўзгартириб юбордиларми? Сиз ота ўғилсиз, масаланинг бошқа ечимини еча олмайсизми?

– Шоҳиста... бу масалани оилага боғлаб бўлмайди.

– Нега?

– Демак... сиз ҳам?..

– Ҳа, сиз ота ўғли бўлсангиз, мен ота қизиман. Илтимос, энди бу ҳақда гаплашмайлик.

– Адашяпсиз.

– Олдин адашган эдим. Энди адашмайман. Мен Англия қироличасининг келини бўлмоқчиман. Нима, малика бўлишга ҳаққим йўқми? Биз бу ерда сиз билан фақат бирга ишлаймиз, орада ҳеч қандай гап-сўз бўлмаган, хайр. Чет эллик дўстингиз кутиб қолди, муштоқ бўлмасин.

Ҳазаб отига астойдил жойлашиб ўтириб олган Шоҳиста шундай дегач, жаҳл билан бурилиб кетди.

Жаҳонгир шашти паст бир аҳволда Озодийга яқинлашди.

– Ким у гўзал хоним, бўлажак келин эмасмилар?

– Афсуски йўқ... шунчаки кичик илмий ходим. Кичик бўлса ҳам, даъвоси баланд.

– Ажиб... бунга қай маънода тушунмак керак?

Жаҳонгир меҳмонни сирдан огоҳ қилгиси келмай гапни бурди:

– Гелиобатарейларнинг янги авлоди ҳақидаги ғояни қабул қилгиси келмайди.

Озодий гап тагида гап борлигини англамай, тўғри маънода тушунди:

– Ўзларининг янги ғоялари борми экан?

– Афсуски йўқ... узр, хато айтдим... бор, аммо ҳеч нарсага ярамайди. Хато ғоя.

* * *

Уйига яқинлашган Умаржон дарвоза яқинида турган йигитчани кўриб ажабланди.

– Ҳа, Ботиржон, кимни кутяпсан? – деди унинг саломига алик олгач.

– Сизни. Тест саволидаги битта масала ҳеч қанақасига чиқмаяпти. Холида опамга келувдим, барибир чиқмаяпти. Мақсуд амакимнинг мазалари бўлмаётган экан, Холида опам сизни кутишимни айтувдилар. Кеча ҳам келувдим, Паркентда қолган экансиз.

– Ҳа, шунақа бўлиб қолди, оғайни, қани уйга юрчи!

Умаржон уни ҳовлига бошлаб кириб ўриндиқдан жой кўрсатди.

– Ўқиш масаласини ҳал қилдингларми? Адангни енга олдингми? – деди кулиб.

– Йўқ, кимдир Турин университетини роса мақтаганга ўхшайди. Вестминистрни эшитгилари ҳам кел-

маяпти. Кеча амаким келиб, Сингапур университети-га кирсин, деб авраб кетдилар.

– Унда сен енгил қол. Биласанми, бу масалада биттагина формула бор, буни аксиома десак ҳам бўлади: қ а е р д а ўқиш унчалик муҳим эмас, муҳими қ а н д а й ўқиш! Қани, масалангни кўрсат-чи, – йигитча қўлидаги дафтар, қаламни олиб, саҳифадаги рақамларни синчиклаб текшира бошлади. – Умуман... бошланиши тўғри. Ҳатто ечими ҳам тўғри. Сен ҳайрон бўлма, бу масала ечимининг икки, ҳатто уч йўли бор. Учунчисини савол тузган азаматларнинг ўзлари ҳам билмасалар керак. Иккинчиси эса мана бу... – бўш саҳифага шошилганича формуларни ёза бошлади. – Тест саволларини тузганлар шу йўлни назарда тутган бўлсалар керак.

– Буни ҳам тўғри деяпсиз, имтиҳонда нотўғри, дейишса-чи?

– Албатта шундай хулосага келишади. Бунга ўхшаган чалабилимлик бошқа фанларда ҳам бор экан. Балки чалабилимлик эмас, эътиборсизликдир. Бу эътиборсизлик сенга ўхшаган болаларни қийнаб қўйиши мумкин, шуниси чатоқ. Лекин сен ташвишланма, баҳонинг пастроқ чиқса, бориб текшириш, баҳслашиш имкони бўлади. Ўзим «Тест маркази»га бирга бораман.

Умаржоннинг бу гапи Ботиржонни қониқтирмади, умидсизлик чоҳидан тортиб чиқара олмади. Маъюс аҳволда қоғоздаги рақамларга тикилиб тураверди. Умаржон буни сезиб унга далда бериш мақсадида мисолни узоқдан бошлади:

– Сен битта тенгламадаги хатоликдан куйиниб ўтирибсан. Ўқишга кириб олганингдан кейин ўзинг тарихдан ўрганасан. Фандаги хато ғоялар йиллар эмас, узоқ асрлар мобайнида яшаган. Эрамизнинг иккинчи асрида Александрияда яшаган Клавдий Птоломей Гиппархнинг илмий қарашларига асос-

ланиб, сайёраларнинг мураккаб ҳаракатларини осмон харитасига жойлаштирган. Ўша харитада Ер сайёраларнинг марказидан ўрин олган эди. Бу хато ғоя Европа фанида қарийб ўн тўрт аср ҳукмронлик қилди. Николай Кооперник харитани ўзгартирди – марказга Қуёшни қўйди. Ой сайёра эмас, Ер йўлдоши эканини аниқлади. Ўн тўрт аср ҳукмронлик қилган ғоянинг хатолигини исбот этиш учун қирқ йиллик умрини сарф этди. Унинг қандай ўлим топганини билсанг керак. Кооперник гелиоцентрик назарияни яратган бўлса-да, у ҳам хатога йўл қўйди: сайёралар ҳаракатини доира шаклида кўрсатди. Бу хатони Иоган Кеплер тузатди. У сайёраларнинг эллипс бўйича ҳаракат қилишини кашф этди. Бугун бу назарияларни сенга ўхшаган қобилиятли ёшлар бир неча кун ёки ой давомида ўрганиб, ўзлаштиришлари мумкин. Лекин бу ҳақиқатга олиб келувчи йўлнинг ғоят тиконли, машаққатли эканини ҳамма ҳам билвермайди. Фан йўлининг азобдан иборат эканини ҳис этган, бунга чидашга иродаси етадиган ёшлардан улуғ олимлар етишиб чиқади. Мен сени иродали бола деб ҳисоблайман. Қийинчилик олдида ҳеч қачон бошингни эгма.

– Қийинчилик адолатсизлик оқибатида юзага келган бўлса-чи?

– Барибир бош эгма, курашиб, енгишинг керак.

***

Умаржон институт директорининг Чорвоққа бориш ҳақидаги таклифини рад этиб, «Якшанба куни тадбирим бор», деганда шунчаки баҳона қилмаган эди. Шу кунга кўпчилик кутмаган ғалати тадбирни белгилаб қўйган эди. Эрталаб маҳаллага чиқиш учун отланаётганда Холиданинг қочиримли гапига жавобан:

– Сенам бирга юргин, икки қисмли ғалати шоу бўлади. Бўлажак қайнонасан, сенга ҳам нафи тегиб қолар, – деди.

Холида тўғри маънода айтилган таклифни киноя ўрнида қабул қилиб, юзини буриб олди.

Умаржоннинг «икки қисмли шоу» дегани бежиз эмасди. У ўйлай-ўйлай фариштасиз оилаларни ҳаловатли оилаларга айлантириш йўлини топгандай бўлган эди. Бунинг учун феъли чиқишмаётган эр-хотинларни мактаб залига тўплади. Унг томонга жувонларни, чап томонга эрларни ўтқизди. Нима учун чорланганларини билмаган эр-хотинлар «сен мен ҳақимда ёмон гап айтмаганмидинг?» деган маънода ўғринча қараб олишиб, маҳалла оқсоқолининг гап бошлашини бетоқат кутишарди. Умаржон эса таклиф қилинганларнинг ҳаммаси тўпланишини кутаётган эди. Жувон шивир-шивирларини, эрлар гўнғир-гўнғирларини бошлаган дамда улардан бири тоқатсизланиб ўрнидан турди:

– Умаржон ака, тезроқ бошлай қолинг, ошга гуруч солишим керак, улфатларнинг ичаклари чўзилиб кетади.

– Ҳамма шошса ҳам бугун сен шошмайсан. Сен билан алоҳида гаплашамиз. Биринчи хотинингни ёмон дединг, ишондик. Энди иккинчиси ҳам ёмон чиқди-ми?

– Унақа деганим йўқ. Эрталаб бесўроқ чўнтагимдан пул олибди. Шунга жаҳлим чиқиб қўлим сал тегиб кетибди.

– Пулни нимага олибди, онасига берганими ё сут олганими? Ярим кечада келиб чарчаганлар, уйғотмай деб пул олса ҳам ўғримми? Хотинингга раҳмат дегин сен, қўли сал тегиб кетгани учун эр неча йилга қамалади, биласанми?

Бу гапдан чўчиб тушган жувон ўрнидан туриб кетди:

– Умаржон ака, бўлди, уялтирманг, ярашиб олдик-ку?

– Ярашиб олганларинг яхши. Лекин менинг гапим тугагани йўқ. Хўп, йиғилишни бошладик, бўлмаса: қани, она қизларим, кимнинг эри ёмон, шу ерда ўрнидан туриб очиқ айтсин! – Жувонлар кутилмаган саволдан ажабланиб, ўзаро шивирлашишга тушдилар. Ҳеч ким жойидан жилмади. Умаржон бир оз кутди-да, кейинги саволни ўртага ташлади: – Яхши, кимнинг қайнонаси ёмон? – Яна ўша ҳолат такрорланди. Умаржон учинчи саволни берди: – Кимнинг қайнотаси ёмон?.. Ҳа, ёмони йўқми? – Умаржон бундай ҳолат юз беришини кутган, шунга яраша гапларини пишитиб олган эди. Шу боис, сукут сақламай, эрларга юзланди: – Кўрдиларингми, ҳамманг яхши экансан! Сўксаларинг ҳам яхшисанлар, урсаларинг ҳам. Раҳмат, она қизларим. Сукут ризолик аломати, а? Агар эрларинг яхши бўлса, энди улардан ҳеч кимга шикоят қилмайсанлар, қайноналарингнинг устидан мағзава ағдариб, оналарингга ҳасрат дастурхонини очмайсанлар. Уйларингга кулиб бориб, кулиб келасанлар. Хў-ўп... додахўжа эржонлар, энди сенлар айтларинг: қайси бирингнинг хотининг ёмон?

Жувонлар ўртага ташланган саволга жавобан шивирлашиб олишган бўлишса, эрлар ўша заҳоти норозиликларини баён қилдилар:

– Умаржон ака, шу ҳам гапми? Эркак одам ҳам хотинидан нолийдими?

– Ҳа, ана энди ўзларингга келдиларинг. Чойхоналарда ош устида нолийдиганни ким деймиз? Улар ҳам эркакми? Агар мард бўлсаларинг, ҳозир туриб «менинг хотиним ёмон», дейсанлар. Шу ернинг ўзида ажратиб қўя қоламиз. Демайсанларми? Ҳа, сенларга ҳам раҳмат. Биронтанг «хотиним ёмон» десанг, «ўзинг ёмонсан», деб исботлаб ҳам берардим. Хўп, энди менга ҳамманг айтларинг: ёмон хотин бўлмаса, ёмон эр

бўлмаса, ёмон қайнона бўлмаса, ёмон қайнота бўлмаса... нега маҳаллада қўйди-чиқди комиссияси ишлаб турибди? Бу йил нега иккита оила бузилди? Балки маҳалла оқсоқоли ёмондир? Уйларингга бориб, шуни бир ўйлаб кўрларинг.

Пешиндан сўнг «шоу»нинг иккинчи қисми қайнона ва қайноталар иштирокида бўлди. Эрталабки йиғилиш тартиби ва мазмунидан хабар топган қайноталар, айниқса қайноналар ўзлари томон танқид тоши отилгудай бўлса, жавоб қайтаришга шай бўлиб келишган эди. Умаржон буни ҳам ҳисобга олгани учун йиғилишни бошқа ўзанда олиб борди.

– Опахонлар, мен бир нарсага ҳеч-ҳеч тушуна олмаман: ўғилларингизга қизларни ўзингиз топасиз. Совчилика юра-юра чарчайсиз. Топганингизда қувонасиз. Ўғлингизга ёқмаса ҳам зўрлаб уйлантирасиз. Кейин эса ўзингиз норозиликларингизни бошлайсиз. Дийдиё қилаверасиз. Келинингизнинг ҳали бу иши ёқмайди, ҳали бу гапидан энсангиз қотади. Нега шунақа? Менимча, ўғлингизни келинингиздан қизғонсангиз керак...

– Астаффируллоҳ! – деб юборди бир хотин.

– Ўйлаб гапиряпсизми? – деди иккинчиси.

Сўнг хотинлар норозиликларини бараварига баён қила кетдилар. Умаржон уларни бир оз кузатиб турди-да, кейин қўлини кўтариб тинчитди:

– Бу менинг гапим эмас, шу соҳани узоқ кузатиб ўрганган руҳшунос олимларнинг хулосаси. Ҳар ҳолда қадимдан қолган мақолда бекорга «Қизил оёқ келиб, қизил юздан жудо қилди», дейилмаган.

– Ўша олимларингиз бекоргиналарни айтибди!

– Бу гапингизга мутлақо қўшиламан. Олимларнинг фикри кўпинча ҳаёт ҳақиқатига тўғри келмайди. Ўрганилган мингта оиладан биттасида шунақа ҳол кузатилиши мумкин. Лекин қолганларида-чи? Ахир сиз «ўғлим бир-икки йил яшаб, кейин ажрашиб

кетсин», демайсиз-ку? Ширин-ширин набиралар кўрганингизда қувонасиз, борингизни тўкиб бешик тўйи қилиб берасиз. Орадан кўп ўтмай эса, келинингиз кетиб қолиб, набираларингиздан тириклайин ажралиб қолганингизда юракларингиз эзилиб кетади-ку? Ана шу набираларингиз тақдири ҳаққи келинингизнинг айбларини кечирсангиз бўлади-ку? Ўйлаб қарасак, айблари ҳам ажралишга арзийдиган даҳшатли эмас: бирингиз «чала супуради», дейсиз, бирингиз «ювилган косаларни артмайди», дейсиз, бирингиз «уйга гап ташийди», дейсиз... Ҳа, булар айб. Лекин бу камчиликларни тарбия билан тузатса бўлади-ку? Невараларингизни тирик етим қилиб, кўз ёшларини оқизиб, келинни ҳайдаганингиз учун Худо сизга фариштадай келин берадими? Уйингизга алвасти кириб келса-чи?

Бу тахмин энди қайноталар томонни ҳам қўзитиб юборди. Улар ҳам хотинларнинг чувир-чувирига қўшилдилар.

– Худо сақласин!

– Тавба денг!

– Ҳа, шунақасидан асрасин. Лекин алвастига дарс берадиганлари ҳам учраб қолади, эҳтиёт бўлиш ҳам керак. Майли, мен гапни майдалаштирмай, мақсадга ўта қолай: муҳтарам қайнотажонлар, қайси бирларингизнинг келинларингиз ёмон? Ёмонлигини ҳозир шу ерда айтинг.

– Умаржон, қайнотанинг ҳасрат қилганини қаерда кўргансиз?

– Яраштириш комиссиясида бундан баттарларини эшитганмиз. Хўп, сизлар нолимайсизлар, биламан. Қайнотажонлар, қайси бирингизнинг келинингиз ёмон?

– Яхшими-ёмонми келин бизники, бунақа маза-бемаза сафсаталар билан бошларимизни оғритманг. Шундан бошқа гапингиз бўлмаса, биз кетдик!

Бир-икки хотин шарт ўрнидан турди. Қолганлари аста-аста уларга эргашди. Қайноталар «Маҳалла

оқсоқолининг яна гапи бормикин?» дегандай қараб ўтирдилар-да, сўнг улар ҳам жилдилар.

Умаржон бу икки йиғиннинг ижобий самара беришига амин эди. Лекин айрим хонадонларда «оқсоқол бизни назарда тутиб гапирди, келин чаққан бўлса керак?» деган гумонлар уйғонганини ҳисобга олмади.

***

Умаржон уйга қайтганида Холиданинг чехрасида паришонлик булутининг соясини илғагандай бўлди:

– Нега шаштинг паст, тинчликми? – деди.

– Амаки-дадам «сигирим туғса «оғиз» олиб келман», деб кетувдилар. Устозга дори-дармон ҳам олиб келмоқчи эдилар. Дараклари йўқ, телефонлари жавоб бермаяпти.

– Эртага ўғлингга ишдан жавоб олиб бераман, бориб кела қолади.

– Ўзингиз борсангиз-чи? Қишлоққа қачон борганингиз эсингиздами?

Бу танбеҳ таъсир қилиб, Умаржоннинг кўнгли оғриди. Ўзидан ўзи ранжиди. Хавотир уйғониб, ўрнидан туриб кетди. Ҳозирги кунда киракаш машиналар кўпайиб ярим тунда ҳам йўлга отланса бўлади. Ҳолбуки, кун асрга яқинлашган, бетўхтов отланса, хуфтонга қадар қишлоққа етиб боради. Эрталаб эса хизматга етиб келиш имкони ҳам мавжуд эди. Умаржон шуни ўйлаб, отлана бошлади.

– Яна қаёққа? – деди Холида ажабланиб.

– Ўзинг нима дединг? Қишлоққа бориб келаман.

Холида бугун йўлга чиқишни назарда тутмаган бўлса-да, уни қайтармади.

– Қуруқ борма, новвойдан саккизта патир олволинг, – деб тайинлади.

Умаржоннинг мўлжали тўғри чиқиб, муаззин хуф-

тон намозига азон чақираётган маҳалда қишлоққа кириб келди. Устозининг эшигига ҳеч маҳал қулф тушмаган. Эшик бегона мол-ҳол кириб кетмаслиги учун ўрнатилган, одамлар учун ҳамиша очиқ эди. Шу боис Умаржон тақиллатиб ўтирмай, «Олим ака!» деб чақириб, ҳовлига кирди. Айвондаги чироқ ёниқ, ичкари қоронғи эди. «Устоз масжидга чиққандирлар», деган хаёлда уйга кириб чироқни ёқди. Одатдагидек саришта уйга беихтиёр кўз югуртирган Умаржоннинг нигоҳи токчада сочилиб ётган тўрт-бешта минг сўмлик пулда тўхтади. Уй соҳиби рўзғор харажатлари учун ишлатадиган пулни шу ерга қўярди. Бошқаларга ўхшаб кўрпалар орасигами ё бошқа жойгами яширмасди. Бу ердан фақат бир марта пул ўғирланган... Ҳозир Умаржон шуни эслаб, юрагида бир дард уйғонди-ю, пойгакка чўқди.

* * *

Сталин ўлгандан кейин қамоқдан чиқиб келган Мирзаолимни, гарчи оқланган бўлса-да, қишлоқ мактабига ўқитувчи қилиб олишмади. Алгебра, физика муаллимига эҳтиёжлари бўлса ҳам собиқ «халқ душмани»дан чўчишди. Мирзаолим бундан оғринмади, ҳақ талашмади, шаҳарга тушиб, ёз бўйи мардикорлик қилди. Кеч кузда мактаб директори марҳаматини дариф тутмай, уни гўлаҳ лавозимига ишга олди. Мирзаолимнинг вазифаси ҳар куни тонгда мактабга келиб биринчи галда директор хонасидаги печга ўт қалаш, сўнг эса синфларни иситишдан иборат эди. Биров айтмаса ҳам, ҳовлидаги қорни кураб қўядиган, синган парталарни тузатадиган бўлди. Аёзли кунларнинг бирида рангпар бола титраб-қақшаб синфга кириб келди. Мирзаолим думалоқ чўян печга эндигина ўт қалаган эди. Бола печни иссиқ деб гумон қилиб,

қўлини тутди. Ёрилиб кетган қўллар иссиқ-совуқни ҳис қилмаётганини Мирзаолим сезди. Боланинг пешонасини ушлаб:

– Иссиғинг баланд-ку, бояқиш, нега келдинг? – деб қучоғига олиб иситмоқчи эди, бола чинқариб юборди. – Нима бўлди, қаеринг оғрияпти?

Бола инграб қорнини кўрсатди. Мирзаолим унинг қирқ ямоқ пахталигини, сўнг кир кўйлагини ечиб, киндиги атрофидаги иккита чипқонни кўрди.

– Отинг нима?

– Умар...

– Кимнинг ўғлисан?

– Исмат аканинг...

– Нуралининг неварасимисан? Ота-онанг кўрдими бу ярани?

Бола ночорлик билан бош ирғади. Боланинг бобоси болаликдаги дўсти эди. Урушда ҳалок бўлибди. Ўғли қишлоқда майхўрлик билан ном чиқазибди. Бадмаст одам боласининг ярасига малҳам излармиди?! Мирзаолим шундан изтиробга тушиб, болага ачинди. Авайлаганича кийимни кийдирди.

– Умаржон, сен исиниб тура тур. Мен ишларимни бажариб олай, кейин бизникига борамиз. Ярангни ўзим тузатаман. Икки-уч кунда отдай бўлиб кетасан.

Ўқувчилар йиғилиб дарс бошлангач, Мирзаолим директорга учраб, Умаржонни олиб кетаётганини билдирди.

– Чипқоннинг урғочиси бўлса, ҳамма ёғига тарқаб кетади, дўхтирга олиб борганингиз дуруст.

– Доктор яра пишишини кутмай, дарров кесади. Бунақа ярани даволайдиган эски табобатимизнинг яхши усуллари бор.

– Агар яра болалаб кетса, отасидан балогоа қола-сиз.

Мирзаолим директорнинг эътирозига парво қилмай, болани уйига олиб келди. Умаржонни танчага

ўтқазиб, ўзи қўлига теша олди-да, айвоннинг бир четини кавлади. Дўппидек чуқурча очгач, иккита пиёзни ташлаб, кўмди, сўнг устидан олов ёқди. Ҳозир ярани ғоят оғритадиган бир иш бошланишини қўрқув билан кутаётган Умаржон унинг ҳар бир ҳаракатини ҳадик билан кузатиб ўтирди. Мирзаолим боланинг қўрқувини сезиб, кулимсираб қўйди-да, танча чўғи устидаги чойнакни олди. Сўнг токчадаги халтачадан уч-тўрт қуриган баргни олиб, эзиб кукунга айлантиргач, чойнакка солиб, уч марта қайтарди. Кейин пиёлани тўлдириб қуйиб, Умаржонга тутди. Бола қайноғи ўлган доричойни афтини буриштирган ҳолда ичди. Айвонда ёниб турган олов ўчиб, чўғи ҳам сўна бошлаган пайтда Мирзаолим чиқиб, ўрани очди-да, иссиқда илвиллаб қолган пиёзларни олди. Ичкарига кириб, боланинг ярасини очди, пиёз қатламларини аста ажратиб уни яра устига оҳиста қўйди. Оғриқни кутган болага иссиқлик ёқиб, қўрқуви кўтарилди. Азоблари чекиниб, танчанинг иссиғи танасига ёйилгач, ухлаб қолди. Кўп ухламади, яра лўқиллаб оғриб, инграганича уйғонди.

– Лўқилляптими? Демак, йиринг тўплашни бошлабди, – деди Мирзаолим унинг пешонасини силаб. – Озгина чида. Йирингни тез йиғса, яра тез ёрилиб, бу азобдан бира тўла қутуласан.

Иккита яра тузала бошлагач, ёнида янгилари кўринди. Мирзаолим ўз боласига қарагандай қаради. Исмат майхўр эса боласининг кўринмай қолганидан ташвишга ҳам тушмади. Умаржон тузала бошлагач, дарслардан қолиб кетаётганини афсусланиб гапиргач, Мирзаолим муаллимлардан бир ҳафталик топшириқларни олиб келиб, уни ўзи ўқита бошлади. Ана шунда боланинг алгебра ва физикага бўлган қобилиятини кашф этди.

Бу кунлар ичи Умаржон отасидан кўрмаган меҳрни бу кишидан кўриб, унга боғланиб қолди. Уйига

боргиси келмади. Баҳорга чиқиб икки хонадоннинг боласига айланди. Ўз уйида одамийликка хос бўлмаган пасткашликларни кўриб руҳи эзилиб, баъзан саваланиб танаси азобланиб яшаса, Мирзаолимни келиб яйраб кетарди.

Бир куни эрталаб Исмат кечаги кайфи кучи билан Мирзаолимни келиб ундан пул талаб қилди:

– Ўғлимни малай қилиб ишлатяпсиз, пулини тўлаб қўйинг, – деди.

Ўғлига билим бераётган устоздан бу тарзда пул талаб қилиш нодонликнинг ўзи эди. Мирзаолим бу нодон билан гап талашини истамади.

– Агар ичишни ташласанг, ҳар ойда маошимнинг ярмини сенга бериб тураман, – деб гапни қисқа қилди.

– Ичаманми, ичмайманми, менинг ишим. Менга ақл ўргатадиган отам ўлиб кетган.

– Отанг сени калтаклаётганини кўриб қолсам, ёнингни олардим. Аслида қўшилишиб урсам бўларкан. Бу юришинг отангнинг руҳига иснод. Ошнамнинг руҳи ҳурмати, агар одам бўлмасанг, отанг ўрнига яхшилаб калтаклаб, эсингни киритиб қўяман.

Бу пўписани эшитган Исмат унга тикилганича масхараомуз килди:

– Шунақа кучлимисиз? Қамоқнинг ювиндиси зўр қилиб юбордимиз?!

Исмат гапини тугатишга улгурмади: Мирзаолим у томон бир қадам ташлади-ю, кучли бармоқлари билан ёқасига чанг солди. Исматнинг кўзлари олайиб, типирчилай бошлади. Мирзаолим уни судраб кўчага олиб чиққач, ёқасини бўшатди. Исмат жонҳолатда тисарилди. Кейин ўгирилиб, гандираклаганича узоқлаша бошлади. Сал нари бориб, ўтирилди-да, Мирзаолимни бўралаб сўка кетди.

Умаржон каптарга ишқибоз эди. Ўша куни мактабдан келиб қараса, отаси иккита каптарни икки қўлида чангаллаб, айвон зинасида ўтирибди.

– Дада, каптарларимни қўйиб юборинг, – деди у йиғламсираб.

– Агар бир сўм топиб келсанг, қўйиб юбораман. Олиб келмасанг, гижимлаб-гижимлаб ўлдириб, шўр-вага соламан.

Бир сўм топиш бола учун катта муаммо эди. Бу талабни эшитиб гангиб қолди.

– Қаёқдан тошаман? – деб йиғлаб юборди. Кейин каптарларни қутқариб олиш учун отасининг қўлларига ёпишди. Исмат уни тепиб юборди. Болдирида қаттиқ оғриқ турган бола чинқариб йиқилди. Исмат унга парво қилмади. Ўрнидан турди-да:

– Кимникида малайлик қилаётган бўлсанг, кунига бир сўмдан берсин, бўлмаса ҳамма каптарларингни қозонга ташлайман, – деган дағдаға билан уйга кириб кетди.

Умаржон бир оз инграб ётгач, ўрнидан турди-да, оқсоқлана-оқсоқлана кўчага чиқди. Мирзаолимнинг уйи унинг учун нажот қалъаси эди. Ўша томон юрди. Мирзаолим боланинг аҳволини кўриб, «Нима бўлди?» деб сўрамади. Шимини ечдириб, суякни аста силади.

– Суягинг лат емабди, этинг сал эзилибди, – деди-да, шўрпахта қилиб боғлаб қўйди. Сўнг қандайдир тахир суюқликни ичирди. Умаржон унинг ҳузурига бунинг учун келмаган эди. Мақсади – пул сўраш эди. Тили бормади.

– Сен ёта тур, мен гузарга чиқиб келай, – деб Мирзаолим уни ёлғиз қолдиргач, Умаржон токчага қаради. Иккита бир сўмлик яна аллақанча тангалар сочилиб ётибди. Бир сўмликка тегмади. Отаси олти-миш тийинлик мусалласни ҳам ичаверарди. Шунга ярашасини санаб олгач, устозининг қайтиб қолишидан қўрқиб, шошилганича уйдан чиқди. Оёғининг оғришига чидаб, тез юрди. Уйга кириб қараса, отаси тахмон яқинида чалқанча ётганича хуррак отяпти. Сал берида иккита каптарнинг ўлиги. Умаржон яқин

одамидан ажрагандай ҳўнграб юборди. Қўшларни авайлаб қўлига олди. Худди жон қайтармоқчи бўлгандай авайлаб силади. Кейин отасига нафрат билан қараб турди. Унинг устига ташлангиси, бет-кўзларини юмдалаб-юмдалаб ташлагиси келди. Лекин фарзандлик одоби уни бу ёмонликдан сақлади. Шарт бурилиб ҳовлига чиқди. Нима қилишини билмаганганга турди. Кейин нарвондан томга кўтарилди-да, каптархона эшигини очиб, қўшларнинг ҳаммасини учириб юборди.

Айрилиқ азоби юрагини эзиб, томда бир неча дақиқа ҳаракатсиз қотиб турди. Кейин пастга тушиб, кўчага чиқди. Сал олдин бу томон тез-тез юриб келган, оёқдаги оғриқни сезмаган эди. Энди оғир-оғир қадам босди, оёқ оғриғи авжига чиқди. Ҳовлига оқсоқлана-оқсоқлана кириб келган болани кўрган Мирзаолим:

– Уйда тинч ёт, девдим-ку, қаёққа санқиб чиқа қолдинг? – деб танбеҳ берди.

Умаржон бошини эгганича унга яқинлашиб, чўнтагидаги тангаларни чиқарди.

– Олган жойингга қўй, керак бўлса, сўраб олиш керак...

Мирзаолим бошқа гап айтмади. Агар «Ўғри!» деб уриб юборса, ҳеч бўлмаса бир тарсаки урса, Умаржонга енгилроқ бўларди...

***

Ҳозир Умаржон ўша воқеани эслаб, бир энтикди. Ташқарида шарпа сезилиб, ўгирилди. Ҳовлига кириб келаётган қўшнини кўриб, айвонга чиқди:

– Ассалому алайкум, Турсунхўжа ака, – деб қўш қўллаб кўришди.

– Сенмидинг? – деди қўшни саломга алиқ олиб,

кўришгач. – Масжидга кетаётганимда уй қоронғи эди, келишимда чироқ ёниб турибди. Қим экан, деб ҳайрон бўлдим.

– Айвондаги чироқ ёниқ экан, киравердим.

– Чироқни мен ёққанман, бугун пайшанба, чироқларни ёқиб қўйиш керак, жума оқшомида арвоҳлар келади.

– Олим акам қанилар, масжидда қолдиларми?

– Масжидда қолганини кўрганмидинг? Нима қилади қолиб?

– Бирга бориб келардинглар... шунга айтяпман-да.

– Бирга бориб келардим. Бир ҳафтадан буён ўзим бориб-келяпман.

– Олим акам қаердалар? – деди Умаржон хавотир билан.

– Эшитмадингми? – деди қўшни унга ажабланиб қараб.

– Нимани эшитаман?

– Оғажон балнисада. Худо бир асради. Дўхтирининг гапига қараганда пича оғир экан.

– Нима бўлди? Юракларими?

– Қанақа юрак? Оғажон мендан йигирма ёш катта бўлсалар ҳам, мендан бақувват эдилар. Бир палакат бўлди, эшитмабсан-да?

– Кимдан эшитаман, айтинг, нима бўлди?

– Ўтган ҳафта Тошкентдан бир автобус бола чиқиб, сой бўйидаги ялангликка чодир тикиб дам олди. Тўққизинчи синфни битирган болалар экан. Сал шўхликни ошириб юборишган эди, оғажон бориб дакки бердилар. Кейин икки кун меҳмон қилдилар. Болалар қайтадиган бўлишганда, автобусида жой бор экан, шаҳарга етиб олай, деб чиқдилар. Устозингга бир дори олиб бормоқчи эканлар. Хуллас, тепаликдан тушишда бурилиш бор-ку, ўша ерда шокур бола ухлаб қолганми ё автобуснинг тормози

ишламай қолганми, ишқилиб, мошин ағдарилиб, катта палакат бўлди. Ўлганлар ўлди. Тирикларини Тошкентга олиб кетишди. Оғажон ўзимизнинг балнисада қолдилар.

– Бир ҳафта бўлибди... Нега хабар бермадингиз?

Умаржоннинг аччиқлана бошлаганини сезган қўшни паст келишни истамай, шоп мўйловини бураб қўйди-да, овозини баландлатди:

– Сенгами? Қанақасига хабар бераман? Телпон номирангни билмасам, чўнтакка солиб юрадиган телпоним бўлмаса. Уйингга борайинми эди? Уйингни кўрсатиб қўйганмидинг?

– Турсунхўжа ака, Олим акам билан боргансиз-ку? Нега билмайсиз?

– Тўрт-беш йил олдин борган бўлсам боргандирман. Қанақасига топиб бораман? «Сўраб-сўраб Маккани топган эканлар», деб йўлга отланганимда оғажон қайтардилар, «ишлари кўп, овора қилма, яхшиман, эрта-индин туриб кетаман», дедилар. Хўп дейишдан бошқа иложим қолмади. Сен келмасанг ҳам, қаровсиз қолмадилар. Ўзим икки мартадан бориб турдим.

– Раҳмат, Турсунхўжа ака, раҳмат!

Умаржон шундай деб кўча эшиги томон юрган эди, қўшни тўхтатди.

– Ҳозир борма, шомдан кейин касал қўришнинг хосияти йўқ. Кун ботмай туриб бориб келганман, аҳволлари анча яхши. «Юз билан юзлашмай туриб дунёни ташлаб кетадиган аҳмоқ йўқ», деб ҳазиллашиб ётибдилар. Эрталабгача сабр қил. Юр, бизникига, йўл чарчоғини чиқариб ол.

Умаржон таклиф учун раҳмат айтиб, шу уйда қолишини айтгач, қўшни изига қайтди-да, дам ўтмай дастурхонга ўроғлиқ нон кўтариб кирди. Кейин набираси чойнакда чой, сопол косада шавла олиб чиқди. Қўшнининг хабари Умаржонни ташвиш тўрига ўраб ташлаган эди. Устозининг аҳволидан хавотири бир

томондан, бир ҳафта давомида хабарсиз қолганининг руҳий азоби иккинчи томондан исканжага олди. Беоқибатлиги учун ўзини лаънатлай бошлади. Шундай аҳволда томоғидан таом ўтармиди? Бир пиёла чойни аранг ичиш билан чекланди.

«Юз билан юзлашиш»га аҳд қилган одамнинг гаплари тетик бўлгани билан руҳи синиқ эканини Умаржон сизди. Мирзаолимнинг кўзларида илгариги чўғ йўқ, сўнгги умидлар томирига илиниб турган юрак қарашларидаги маъюсликни яшира олишга қодир эмасди. Алҳол, у «юз билан юзлашиш»га эмас, ажал билан юзланмоққа ҳозир эди.

Аввалига Турсунхўжа гапирди. Мирзаолим қўшнисининг бир боғдан, бир тоғдан олиб айтаётган гапларини кулимсираганича тинглаб ётди. Турсунхўжа «гапларим оғажонга ёқяпти», деб ўйлади. Лаблардаги кулимсирашнинг алдамчи эканини сезмади. Қўшнининг гапни гапга улаш учун озгина сукут қилганидан фойдаланган Мирзаолим унга миннатдорчилик билдирди:

– Турсунхўжа, сен қиёматли қўшнимсан. Умаржон юз ёшга кирган куним юбилей оши беришни ният қилиб қўйган. Мен сенга тўн атаганман. Сенинг рўзғор ташвишларинг етарли. Сен боравер. Умаржон билан бир оз отамлашай, агар дўхтирни кўндира олсак, шомга дўшпидек ош дамлаб қўясан.

– Оғажон, ош қочмас, ҳадеб дўхтир болани қийин-қистовга олавермай, яхшилаб тузалиб олинг. Умаржон, устозингнинг кўнглига қарама, дўхтир Тошканддан энг яхши дориларни олдириб келиб қараяпти. Яна бир ҳафта қимирламай ётишлари керак, деяпти.

– Дўхтиринг гапираверади, – деб эътироз билдирди Мирзаолим. – Энг яхши дорилар токчамдаги халталарда мени кутиб турибди. «Курорт»дан қайтганимдаги аҳволим эсингдами? Ўпкам илма-тешик

бўлиб кетганди, нафас олсам, Сибирнинг шамоллари чийиллаб чиқарди. Ўзимнинг туркана дориларим одам қилдими мени? Дўхтирларингга қаратганимда ўшандаёқ Шаҳидтепадаги ота-онамнинг ёнига жўнаворган бўлардим.

– Гап дориларда эмас, оғажон, ўзингиз биласиз-ку? Гап Худо берган умрда!

Яна бир-икки оғиз гаплашиш ниятида бўлган қўшнига Мирзаолим яна рўзғор ташвишларини эслатди. Турсунхўжа шоп мўйловини силаб қўйиб, ўрнидан турди.

У чиқиб кетгач, икковлари бир-бирларига тикилганларича жим қолдилар. Сукутни Мирзаолим бузди:

– Нега жимиб қолдинг? Ё... қулоғи оғир одам сингари мулзам бўлиб қолишдан чўчияпсанми? Ё овозим хаста чиқяптими?

– Қайси қулоғи оғир одамни айтяпсиз?

– Ҳали ҳам соддасан, а! – Мирзаолим шундай деб жилмайди. – Донишмандларнинг китобларини ўқимагансан, бу ҳикматни ҳам билмайсан, эшит:

Анчадан бери хаста ётган одамнинг бир кар маҳалладоши бор экан. Дўстлари унга «хаста биродарингни шу пайтгача ҳам йўқламабсан-а?» деб танбеҳ берибдилар. Бу гап қарга таъсир қилиб, дарҳол зиёратга отланибди. Йўлда бора туриб ўйланибди:

– Мен карман, у эса хаста – гоят паст овозда гапирди. Ҳеч нарсани эшитмасам, қандай гаплашаман?

Ўйлай-ўйлай «Беморнинг гапларини юзидаги ифодадан билиб оламан, – деб қарор қилибди. – Уйга киргач «Қандайсан?» деб сўрайман. У хазин табассум қилади, шу жилмайиши «яхшиман», дегани бўлади. Шунда мен «алҳамдулиллаҳ, жуда ҳам хурсандман», дейман. Кейин «нима ичиб, нима еяпсан?» деб сўрайман. Албатта «шўрва» ёки «сут» деб бирон таомнинг номини айтади. Шунда мен «ош бўлсин», деб дуо

қиламан-да, «қайси табиб қараяпти?» деб сўрайман. «Фалончи табиб», деб биронтасининг номини билдиради. Мен «У табибнинг ғоятда қўли енгил, яхши даволайди», деб кўнглини кўтараман», – деган тай-ёргарлик билан беморнинг уйига кириб борибди. Режаси бўйича «Қалайсиз, қўшнижон», – деб сўрабди. Бемор шукр ва сабр қилувчилардан эмас экан. Шу боис кар кутгандай «Худога шукр, яхшиман», дейиш ўрнига маҳзунлик билан:

– Касалим оғир, ўляпман, – дебди. Кар бу гапни эшитмаса-да, юзидаги хазин табассумдан ўзича хулоса чиқариб, аввалдан тузиб олган режасига мувофиқ суҳбатини давом эттирибди:

– Оҳ! Оҳ! Жуда хурсандман, Худога шукр!

Бемор бу одамнинг карлигини унутиб, гапидан газабланибди. «Бу одам душманам экан-да, билмай юрган эканман», деб ўйланибди. Кар эса давом этибди:

– Нима еб, нима ичяпсиз?

– Заҳар еб, заҳар ичяпман, – дебди бемор аччиқланиб.

– Ош бўлсин, – дебди кар. – Қайси табиб келиб турибди?

– Азроил келиб-кетяпти!

– Оҳ, оҳ! Унинг қўли жуда енгил-да, яхши даволайди.

Шундай деб ўзича беморнинг кўнглини кўтарган бўлиб, ўридан турибди. Унинг душман эканига қатъий ишонган бемор эса газаб ўтида қовурилиб қолаверибди.

Умаржон устозига қўшилиб кулган бўлди.

– Иккимиз куляпмиз-у, аслида айтганим латифа эмас. Ҳикмат! Дунёнинг энг зўр ҳикматларидан. Атрофимизни ўраб турган одамларнинг ярми хаста, ярми эса кар. Шунинг учун ҳам дунё ҳамиша нотинч.

– Карлик – касаллик, нодонлик эмас, – деди Умаржон.

– Жисмоний карлик шундай. Лекин бу ҳикматда маънавий карлик назарда тутиляпти. Бу оддий нодонлик эмас, фожиа! Сен илм одамисан. Кўп йиллардан бери илм одамлари билан юриб, илм олами ҳақида қандай хулосага келдинг? Илмнинг душмани нима экан, аниқлай олдингми?

– Бу икки карра иккидай гап: илмнинг душмани билимсизлик, жоҳиллик. Қисқаси, бу оддий аксиома!

– Ҳасад-чи? Жоҳилликни маънавий касаллик десак, унга ҳасад аралашса, даволаш мумкин бўладими? Минг йиллар давомида ҳасад илони қанчадан-қанча олимларни чақди, ҳасад туфайли улар подшоҳларнинг қаҳрига учрадилар, қувғинда сарсон юрдилар. Қанчалари хор бўлиб ўлдилар. Улар фақат ўзлари ўлмадилар, ўзлари билан буюк кашфиётларни қабрга олиб кетдилар. Агар илм олами ҳасаддан тоза бўлганида эди, бугун руслар билан америкаликларнинг кичкинагина орбитал станцияда олиб бораётган ишларидан фахрланмай, инсоният Альфа центаврга учган бўларди, – Мирзаолим енгил хўрсиниб, кафтини кўтариб қўйди: – Ке, иккимиз бу хастахонада биқиниб ўтириб, оламшумул масалаларни ҳал қилишга киришмай қўя қолайлик. Кечадан бери сени кўргим келаётган эди. Юрагимдан бир биотўлқин кўтарилиб, сенга етиб бориб безовта қилганга ўхшайди.

Умаржон «Мендан олдин келинингизнинг юраги безовта бўлди», дейиши лозим бўлгани ҳолда, ҳақиқатни айтишдан уялди, бош ирғаб, тасдиқ ишорасини қилиб қўя қолди. Мирзаолим эса ундан нигоҳини узмаган ҳолда давом этди:

– Сен яхши олим бўлдинг. Эҳтимоллик назарияси ёки нисбият назариясига доир формулаларни ёзиб, бир пасда тўртта дафтарни тўлдириб ташлай оласан. Лекин ҳаётда ҳам нисбийлик, эҳтимоллик тушунчалари бор. Бунинг аниқ формулалари йўқ,

сенам, менам буни эплай олмаймиз. Лекин умримиз шу тенгламаларни ечишга уриниш билан ўтади. Бу ерда бекор ётавериб калламга турли ўйлар келаверди. Оқибатда сенга бир алламбало эртак тўқиб қўйдим. Болалигингда сенга ота-онанг эртак айтишмаган. Кейин китоб ҳам ўқимагандирсан. Мен ўйлаб қўйган эртакнинг алламбалололиги шундаки, у фақат сен учун тўқилган. Бунақа илмий эртак дунёда йўқ. Эшит: берилган – беш дўст. Эртакнинг бош қаҳрамонини «Z» – «зет» деб белгилаймиз. Унинг уч дўсти содиқ – «У» – «игрик» деймиз. Биттаси хоин «X» – «икс». Вазифа – «икс»ни аниқлаш. Бу тенгламани ечишга киришишингдан олдин мен сенга битта ҳикмат, кейин битта ривоят айтиб бераман.

Бу ҳикматни кўп китобларда ёзишган, суҳбатларда гапиришади, балки эшитгандирсан: Луқмони Ҳаким йўлда бораётсалар бир уйдан нола эшитилибди. Кирсалар оғриқларга чидай олмаётган хаста одам дод дер эмиш. Табиблар келиб, «муолажадан наф йўқ, бир-икки кун ичида узилади», дейишибди экан. Луқмони Ҳаким беморнинг билак томирини ушлаб кўриб дебдиларким:

– Дардинга даво бор. Илон захри сенга шифо бергай.

– Илон захрини мен қайдан толай? Бир бедаво бўлсам... Мени шу аҳволда ташлаб кетаверасизми? Аллоҳ менинг зоримни эшитиб, Луқмони Ҳакимга рўбарў қилганида эди, у муҳтарам зот мени ташламас эдилар, – дебди хаста.

Луқмони Ҳаким бу нолани эшитгач «Зинҳор ташламасман», дебдилару илонзорга бориб ёшроқ бир илонни бўғзидан бўғиб тутибдилар. Шунда илон иттифоқо тилга кириб дебдики:

– Эй Инсон фарзанди, сен нечун мени бўғаетирсан? Аллоҳнинг менга берган жабрлари камми эди?

– Аллоҳ сенга қандай жабрлар қилди? – деб сўрабдилар Луқмони Ҳаким.

– Мени кўримсиз қилиб яратди, одамлар кўрсалар мендан қочадилар. Мени ертубан қилиб қўйди, судралиб юришга маҳкум этди. Энди сен мени бўғиб жонимни оларсанми? – дебди илон.

Луқмони Ҳаким дебдиларким:

– Шундай қилмасам, бир одам ҳаётдан кўз юмар.

– Ажаб! Бир одамни сақлаб қолмоқ учун мени ўлдирасанми? – дебди илон. – Ахир у ҳам Аллоҳнинг бир махлуқи, мен ҳам. Бир жонни сақлаб қолмоқ учун иқкинчисини маҳв этмоқ шартми? Эй Инсон боласи, сен айт: мен бировни чақсам, менинг заҳримни даф эта олармисан?

– Ҳа, – дебдилар Луқмони Ҳаким, – даф эта оларман.

– Унда менинг заҳрим кучли эмас экан, – дебди илон. – Дунёда шундай кучли заҳар борки, сен уни зинҳор даф эта олмассан.

– Қандай заҳар? Қора қуртникими? – деб сўрабдилар Луқмони Ҳаким.

– Э, йўқ, – дебди илон, – дунёда энг кучли заҳар – ОДАМНИНГ заҳри. Бунга даво йўқтур. Одам одамни чақса – албатта ўлим ҳақдир! Аллоҳ биз – илонларни тубан қилиб яратди. Аммо биз бир-биримизни чақмаймиз. Сиз – Одам болаларини юқори қилиб яратди, сиз бир-бирингизни чақиб ўлдирасиз. Сен жонини сақлаб қолмоқчи бўлаётган хастага менинг заҳрим даво эмас, янглишма. Уни ўзининг ишонган дўсти чаққан. Унинг заҳрига даво топа олмассан. Бунга ҳатто Луқмон ҳам даво топмагай. Қўй, ўлаверсин, азобларидан қутула қолсин...

Ўшанда ҳазрат Луқмони Ҳаким чорасиз қолган эканлар...

Мирзаолим гапдан тўхтаб, тамшанди. Кейин «Хастани ўзининг дўсти чаққан. Дўст чаққан маҳал-

да хастага даво йўқ»... деб чуқур уф тортди-да, шогирдинин кўз узмай давом этди:

– Тенгламани ечишингда шу ҳикмат сенга ёрдам беради. Энди замонавий бир ривоятни эшит: Худди бизнинг қишлоққа ўхшаган жойда бир бечора болача бор эди. Онаси вафот этгач, табиийки, отаси бошқага уйланди. Бу хотин ёқмай, бошқасини олди. Хотин олиб, хотин қўйиши ўз йўлига-ю, болага меҳри йўқ эди. Урарди, оч қўярди. Шунда бола шаҳарда етимхона борлигини, унда меҳрибон одамлар яхши боқиб, яхши кийинтиришларини эшитди-ю, уйдан қочди. У бола сенга ўхшаган сабрли эмасди, қочди. Сен отангининг зулмига чидаб яшайвердинг.

– Мени ҳимоя қиладиган меҳрибон одам бор эди.

– Сен гапимни бўлмайд эшит: хуллас, етимхонада яшади, ўқиди. Кейин катта ўқишхоналарда билим олиш учун Тошкентга келди. Шаҳарда биринчи кўриб ҳайрон бўлгани – ўзи тенги бир бола гул сотиб юрган экан. «Ие, гулни ҳам сотадиларми?» деб ажабланди. Кейин бир қўлида чойнак, иккинчисида алюмин кружка кўтариб сув сотаётган қизчани кўрди: «Воҳ, сувни ҳам сотадиларми?!» деб ҳайратланди. Эрлар билим юртида ўқиб юрганида унга алгебра ўқитувчисининг меҳри тушиб қолди. Лацис деган одам бу ёқларга подшоҳ замонида Латвиядан келиб қолган экан. Болакайни уйига олиб келиб, меҳмон қиладиган бўлди. Ёлғиз яшаркан, ўша болани асранди қилиб боқиб олди. Ўсмирликдан йигит ёшига ўтганда қирққокил бир қизни севиб қолди.

Ўша йиллари Эрлар билим юрти билан Қиз-жувонлар билим юрти ўртасида бирлашган ҳаваскорлик драмтўғараги ташкил этилган эди. «Z» деганимиз у йигитча бир неча дўстлари билан бирга тўғарақда иштирок этарди. Ўшанда жуссаси ўзига ўхшаган кичкинагина, кўзлари ўйнаб тургангина, ўзи оқишдан келгангина бир қизни севиб қолди. «Z»

ундан севги тўла кўзларини асло узолмас, ёнига бориб ишқ дафттарини очишга эса ҳеч ботинолмас эди. Қиз ҳам майлдор боқишлар ва жон олғувчи жилмайишлар билан йигитнинг севгисини ардоқлар, саҳнада ўйинга тушатуриб пинҳона ташлаган нигоҳлари билан унингсиз ҳам ёниб турган қалбини бешбаттар ёндирар эди. У ошиқликнинг кўзга кўринмас чайир иплари билан кун сайин маҳкамроқ боғланиб борарди. Қалби севгисини икки йил ўз бағрида пўпалаб ўстирди ва, ниҳоят, ёзги таътилда иқрорга келтирди. Йигит билан қизнинг севгиси, майли ҳаммага ошкор бўлди. Ана шунда, улар учун ҳеч кутилмаганда бу севгини, бу бахтни кўролмаган, уларни бир-бирларидан айиришга ҳаракат қилган кишилар ҳам пайдо бўлди.

Уларнинг севгисига қаратилган ҳужум замирида маҳаллийчилик чўғи мавжудлиги йигитни тамоман гангитиб ташлади. Миллатни хароблик ботқоғига айнан маҳаллийчилик ботиришини у устозларининг суҳбатлари орқали англаганди. Англагач, Билим юрти талабалари орасида айнан шундай хасталик борлигини билиб, юраги эзилди. Тошкентлик фарғоналикни, самарқандлик хоразмликни, термизлик бухороликни кўролмаслиги уни афсус булути билан ўраб турарди. Бугун билим олиб, эртага халқни жоҳиллик ва ғафлат уйқусидан уйғотиши лозим бўлган йигитларнинг бу аҳволи миллат келажагига қора парда тортаётгандай бўларди. Айнан шу хасталик билан оғриётган йигитларнинг ўзига ҳужум қилиб қолишларини эса ўйлаб кўрмаганди. Ҳа, шундай бўлган эди. Севгилари ошкор бўлгач, Яқуб деган йигит биринчи бўлиб бош кўтарди. Бир у эмас, яна кўпгина йигит бу қизга ошиқ эди. Лекин улар орасидан биргина шу Яқуб ҳужум қилишга журъат этди. У «Мен бу қизни севаман!» деб майдонга чиқмади, номардлиги ҳам айнан шунда эди. Атрофига ўзига ўхшаган йи-

гитчаларни тўплади-да: «Тошкентлик қизни келгинди олиб кетаверадими?» деган даъво билан чиқди. Бу шунчаки иўписа эмас, икки севишган қалбнинг ишқига очилган уруш эди. Улар аввалига йигитдан қайтариш учун қизга хилватда насиҳат қилиб кўрдилар. Қиз аҳдида қатъий тургач, йигит қора хатжилдларда мактублар ола бошлади. «Ўликлар» деб имзо чеккан мактуб эгалари қиздан дарҳол воз кечишини талаб қилар, кечмагани тақдирда ўзинигина эмас, қавм-қариндошлари ва уруғ-аймоқларини ҳам битта қўймай қириб ташлаяжакларини ваъда этар эди. Бу аянч, айни замонда кулинч воқеа тез орада Билим юрти деворларидан ташқарига ёпирилиб чиқиб, комсомолларнинг газетида ҳам эълон қилинди.

«Ўликлар» ўз номи билан ўлимга маҳкум эдилар, улар севишганларни бир-бирларидан айиролмадилар. Қизнинг ота-онаси йигитни келгинди, уй-жойсиз, асранди деганига, «Ўликлар» ҳар қадамда севгиларига тўсқин бўлганларига қарамай, икковлари бирга яшаб кетдилар. Улар ўзларини ғолиб ҳисоблаб, масрур эдилар. Бироқ... масъудлик узоқ давом этмади. Улар учун ҳеч кутилмаганда комсомол ташкилоти бу масалани муҳокамага қўйди ва «шунча шовшув кўтаргани учун» йигитни комсомолдан чиқарди. Шов-шувнинг асл сабабчиси, ишқ аҳлига суиқасд тайёрлаган «Ўликлар»нинг ташкилотчиси эса сувдан қуруқ чиқди.

Масаланинг бир ёқлама ҳал этилгани йигитни қаттиқ ранжитди. Комсомолдан чиқарилиши кўнглини оғритгани билан бу ҳолни фожиа деб билмади. Бу ондаги жаҳонининг қоронғилиги мажлисдаги адолатсизликдангина эмасди. У ғанимлар қўлининг баландлигидан эзиларди. Бундан бу ёғига қизнинг бадном бўлиши уни айниқса қийнарди. Ўйлай-ўйлай, қизнинг бахти-саодати ажралишда, деган қарорга келиб, унга кўнглини оғритувчи оғир гапларни

айтиб юборди. Ҳатто «Сени кўрарга кўзим йўқ!» деб бақирди. Қайси шайтоннинг измида эди ўшанда бу тил?! Юзлари ширмондай чиройли севгилисига шундай дейиши адолатсизик, инсофсизлик эканини била туриб айтди-я! Қиз бечора юм-юм йиғлаб, бир сўз ҳам демасдан уйига кетган эди. Аҳмоқлик булоғидан сув симирган ғурур яна ўз ишини қилди: йигитни ўрнидан туриш, севгилисини ушлаб қолишдан тийди. Йигит қизни икки кун кўрмади, ҳужрасидан чиқмади: одамларга кўринишдан уялди...

Мирзаолим айтиб бераётган ривоятдан ўзи хижолат бўлгандай, нигоҳини дераза томон оғдирди. Хотира денгизини тўлқинлантираётган шамол ёқимли эмас, бутун вужудига игналар санчиб ташловчи изғирин эди. У узоқ йиллар давомида шу изғиринни ҳис қилиб яшади. Сибирь ўрмонларининг совуғи, бўронига чидади. Аммо хотира изғиринига чидаш оғир эди. Айниқса, бошидан ўтганларни бировга айтмай, хотира қули бўлиб яшаш азоби забтига олганда инграб юборган пайтлари ҳам бўлган. Ҳозир ҳам шундай аҳволга тушди. Аммо Умаржоннинг олдида инграшдан ўзини тийишга куч топа олди. Аммо қалбида уйғонган фарёд икки томчи ёшга айланиб, кўзларини намлади. Мирзаолим титроқ овозда ривоятини давом эттирди:

– Ҳужрасига шом қиронғилиғи бостириб кира бошлаганда сурмаранг самога дераза орқали қараб қизга ғойибона бўзлади:

*Йироқлашдим, узоқлашдим бир неча кун сендан,
ҳол сўраб кўр мендан,
Нега мунча оғир келди бу йироқлик менга,
англатайин сенга!*

Мирзаолим болалик чоғидан то шу кунгача устозининг илмга доир кўплаб суҳбатларидан баҳраманд

бўлган, лекин унинг шеър ўқишини энди эшитиши эди. Мирзаолим ёшлигида адабиётдан узоқ бўлгани, Сибирда бир шоир билан дўстлашиб, унинг баъзи шеърларини ёдлаб олганини унга гапирмаган эди. Ҳозир негадир ўша шеърларнинг бири тилидан уча бошлади. Ҳолбуки, ўша дамда, севгилисидан айрилиб ўтирганида хаёлида бу сатрлар йўқ эди. Устозининг бу аҳволдан беҳабар Умаржон индамай тинглади:

*Чунки сенинг қаршингда мен айрилиқдан ўйламай,
кўзларингга тикилдим,
Ўзлигимга, борлигимга баҳо қўймай, санламай
ерга қадар эгилдим.
У кўзларинг тошқинида балиқ каби сузган мен,
айрилиқни ўйлайми?
Бошқа дунё, бошқа ўйдан боғланишни узган мен,
сенга қараб тўяйми?
Мана энди бир неча кун сендан йироқ қолдим-да,
қайгуларга кўмилдим.
Айрилиқда – қайгу ичра улушимни олдим-да,
кўзларингни хўп билдим!
Энди сенга кўнгил дардин буткул очиб берайми,
истайсанми сен шунни?
Истамасанг, қистамайман... олдин сени кўрайми,
сўнг айтайми мен уни?
Яхши... энди қанотимни ростлайин,
Учиб бориб олдин сени топайин,
сўнг дардимни очайин!..*

Охирги сатрлар дардли хўрсинишга уланди. Мирзаолим ютиниб қўйиб, сукут сақлади-да, сўнг ўзини зўрлаб, давом этди:

– Дардини очмоқ учун бормади... Боролмади... Қизнинг ўзи келди. Учинчи кун оқшом ғира-ширасида, эшиги аста тақиллади. Юраги қинидан чиқиб ке-

таёзди: бу уни икки кундан бери интизор қилган таниш тиқиллаш эди. Ўрнидан сапчиб туриб, эшикни очди: остонада юзи сўлғин, ўзи ғамгин, кўзлари қизарган, қўлида рўмолчага ўроғлиқ бир нарса билан қиз турар эди. Буюк шодлик билан ичкарига таклиф қилди. Кирди, аммо юзидаги сўлғинлик кетмади. Қовоқлари солиқ, даҳшатли бир қарор билан келгандек эди. Ўтирмади-ю, тик турганича гапирди:

– Мен... тушундим... мени кўрмасликка ҳаққингиз бор... мендан нафратланишга ҳаққисиз... чунки... шунчалар шарманда бўлишингизга менгина сабабчиман... энди бу доғимни ўз қоним билан ювиш, сизнинг ҳузурингизда жон беришга келдим! – деди-да, рўмолчаси ичидан темир дастаси ялтиллаб турган қора «браунинг» чиқарди.

Бу аҳд, бу ҳаракатдан йигит довдираб қолди. Бироқ, тезда ўзига келиб, қизнинг тўппончани ўқғалишини ҳам кутиб ўтирмай, кескин човут билан қўлидан тортиб олди. Сўнг энг ширин сўзлар билан юпатиб, ноҳақ хафа қилгани учун узр истади. Гап орасида «тўппончани қаердан олдингиз?» деб сўраганида қиз титроқ лаблари билан «поччамники», деб қўйди. Йигит қизил командирлардан бўлган бу одамни танирди. «Поччангизнинг тўппончасини қандай олдингиз?» деб сўрамади. Ўша кун бу сирни аниқлашга уриниб ҳам кўрмади. Узр-маъзурдан сўнг соғинч қалблар таскин топди. Тўппончадан ўқ отилмади... Лекин хоинлик замбараги ўқланаётганини улар билишмасди...

Мирзаолим гапиришга қийнала бошлаган эди. Икки марта чуқур-чуқур нафас олди. Сўнг стол устидаги чойнакка қаради. Умаржон шошганича пиёлага чой қуймоқчи эди, Мирзаолим «шундай бер», деди. Умаржон бир қўли билан унинг бошини кўтариб, чойнак жўмрагини лабига тутди. Мирзаолим совуқ чойни ютоқиб-ютоқиб симирди. Умаржон

унга дам бериш мақсадида суҳбатни давом эттирмақчи бўлди:

– Чин севгининг душмани кўп бўлади. Айниқса қиз гўзал бўлса, қийин. Битта гўзалнинг висолига етишиш учун подшоҳлар бир-бирлари билан урушишган. Гўзалга етишадиган битта подшоҳ-у, у томондан ҳам, бу томондан ҳам мингларча одамлар қурбон бўлишган. Инсониятнинг нодонлиги шунчалик.

– Бу бошқа масала, – деди Мирзаолим. – Мен айтган замонавий ривоятнинг давоми ҳам, хотимаси ҳам бўлакча. Ҳа, севги бор, гўзал қиз бор. Лекин қурбонлар йўқ, дейиш ҳам мумкин. Хуллас, улар оила кўрдилар. Лацис уйини асранди ўғлига берди. Ёигит Ўрта Осиё университетининг физикаси йўналишига, қиз биологиясига ўқишга кирдилар. Ёигит иккинчи курсдаёқ устозларининг назарига тушди. Тўртинчи курсга ўтганида ёзги таътилда Лациснинг тоби қочди. Асрандисига «Мени Москвага олиб бор, ўша ерда даволанаман», деди. Бордилар. Аслида даволаниш баҳона эди. Лацис асрандисини Москвадаги катта олимлар билан таништирди. Ёигит аспирантурада ўқишни бошлаганида унинг номзодлик иши қарийб тайёр бўлган эди. Баъзи илмий фаразлари ва бу фаразларни исботлашга қаратилган уринишлар Москвадаги олимларни, сен Капицани биласан, биринчи галда унинг диққатини тортди. Минг тўққиз юз ўттиз саккизинчи йилнинг ўн биринчи март куни «Z»нинг хонадони осмонда бирданига иккита саодат қуёши чарақлаб кетди. Москва унинг фаразларига юқори баҳо берди, бу илмий изланишларни энди Москвада катта илмий даврада давом эттириш деган гап эди. Иккинчиси, энг муҳими – у ўғил кўрди! Лекин бу иккала қуёш ҳам бир тунгина чарақлади. Тонгда сўнди: уни қамоққа олдилар. Нимагалигини ўзи ҳам билмайди. Яна икки дўсти ҳам қамалди.

Улар ҳам айбларини билмай ўлиб кетдилар. Учинчи дўст Москвада эди. Икки кундан кейин келди. Икки кун аввал келганида уни ҳам қамаб, йўқ қилиб юбордилар. Яна бир дўст «Х» бешикаст, омон қолди.

– У гўзалга ишқибоз бўлган «ўликлар»нинг бири эдими?

– Йўқ, қиз талашган «ўликлар» нодон эдилар. Буни ҳам «ўлик» десак бўлаверади. Чунки қалби ўлик эди. Аммо... гоят ақлли эди. Ақллилига қарамасдан янглишди, уринишларидан ўзи наф ололмади. У бир ўқ билан икки қуённи урмоқчи эди: биринчиси қобилиятли тенгдошларидан қутулиб, ўзига кенг йўл очмоқни ният қилганди. Иккинчиси ва энг асосийси: «Z»нинг ҳисоб-китоблари ёзилган дафтарларга эга чиқмоқчи эди. Лекин хомлик қилди. «Z» дафтарларини Капицага бериб юборган эди. Москвадан қайтган учинчи дўст аҳволни билган заҳоти «Z»нинг хотини билан ўглини туғруқхонадан олиб, қишлоғига элтиб қўйди. Уч йилгача умид билан кутишди. «Z»дан дарак бўлмагач, ўғилни ўз номига расмийлаштирди. Кейинроқ бориб, хотинни никоҳига олди. «Z» ўн етти йилдан кейин қамоқдан қайтди. Ўғли билан хотини бахтиёр эканликларини билиб, бу оилани бузишни истамади. Гулни ҳам, сувни ҳам сотиш мумкин бўлган шаҳарни тарк этиб, қишлоғида умр кечирди. У узоқ яшади. Шунчалик кўп яшади-ки... охири яшашдан ҳам чарчаб кетди. Хотини, дўсти вафот этди. Аммо ўғли тирик. Набираси ҳам бор. Лекин ўғлига ҳақиқатни айта олмайди. Жигаргўшаларини бағрига олиб, ўлимдан асраб қолган садоқатли дўсти хотирасига хиёнат қилгиси келмайди... Ривоятга яширинган масаланинг ечими оддий. «Х»нинг кимлигини аниқлашга сен уринмай қўявер. Унинг кимлигини «Z» билгани кифоя.

Мирзаолим шундай деб кўзларини юмди. Умаржон киприклар намланганини сизди. Аммо гапиришга

сўз тополмади. Каловланиб турганида у кўзларини очди:

– Бугун пайшанбами? Эртага жума... саййид-ул айём... Сен ҳозир уйингга қайтавер. Иложи бўлса, эрта пешинга қадар устозингни олиб кел. Кўргим келяпти...

Шундай деб яна кўзларини юмди.

– Москвадаги дўстингиз Нуриддин Ҳусниевмиди?

Мирзаолим қўққис берилган бу саволдан чўчиб тушди, кўзларини катта-катта очди.

– Мендан бошқа нарса сўрама... Уйингга бориб кел. Устозингнинг хориждаги ўғли билан учрашиб, уни илм йўлига қайтаришга уриниб кўр. Мақсудга тушунтир, ундан воз кечмасин, насихат қилиб, бағрига олсин. Ўғлининг палаги тоза, одам қаторига киряди барибир...

Шундай деб яна кўзларини юмди.

Умаржон бошқа ҳеч нимани сўрамади. Унга ҳаммаси ойдин эди.

Бу вужуддаги кичкинагина юрак шунчалар дардни қандай сиғдирди экан? Одам қалбиниғимлаб азоб берувчи дард оғирлигини ўлчаш мумкин бўлганда эди, бундай тарозининг бир палласига дунёдаги барча тоғлар қўйилса, барибир митти юрак дарди оғирроқ чиқарди. Агар шу дард тоғларга берилганда эди, тошлар парча-парча бўлиб кетармиди...

– Умаржон, болам, бор, Мақсудни олиб кел...

Аянчли ялиниш оҳангида айтилган илтимос Умаржонни ўрнидан туришга мажбур қилди. Мирзаолим билан хайрлашиб, ҳовлига чиқди-ю, суянчиқсиз ўриндиқда ўтирган Турсунхўжани кўриб ажабланди.

– Кетмадингизми? – деди унга яқинлашиб.

– Қаёққа бораман, эмизикли болам акиллаб ётибдими?! Ўтир. Сени уйингга жўнатдими? Шунақа бўлишини билувдим. Оғажон сени доим «зўр» олим, деб мақтайди. Қанақа олимлигингни билмайман-у,

лекин ғўр одамлигинг аниқ. Сен ота тарбиясини кўрмагансан-да. Ўша алкаш отангинг тарбияси нима бўларди.

– Турсунхўжа ака, ўлганларни ёмонлаш гуноҳ эмиш, – деди Умаржон бу нохуш суҳбатнинг давом этишини истамай.

– Мен ёмонладим нима-ю, ёмонламадим нима?! Уни Худонинг ўзи ёмонлаб бўлган. Олимликни сенга огажон қиёмига етказиб ўргатди. Одамликни четдан туриб ўргатиб бўлмайди. Қонда бўлиши керак. «Қон билан кирган жон билан чиқади», деб шуни айтдилар. Автобус ағанагандан бери бир нарсани кўп ўйлайман. Автобус йўл четида ағанаб ётибди. Тирик қолган болаларнинг қий-чуви оламни бузади. Ёрдамга шошиб бордик. Тирикларга ичирайлик, юзларига сепайлик, десак, атрофда сув йўқ. Ўтаётган мошинларга қўл кўтардик, кўпи ағанаб ётган автобусни кўрди-ю, лекин тўхтамади. Тўхтаганларидан «сувинглар борми?» деб сўрасак, «Йўғиди», деб афсусланиб кетаверишди. Шунда битта мошин тўхтади. Яшил номирасига қараганда хорижники, деб ўйладим. Ичидаги одамлар японми ё корейсми, биллолмадим. Тилини билмасам ҳам сув сўрадим. Улар чулдир-чулдир қилдилару, жўнавордилар. Лекин сал ўтмай, қайтиб келдилар. Ярим чақирим нарида бозорча бор эмасми, ўша ердан ўнтача ўрам сувларни олиб келиб ташлаб кетишди. Биз сув сўраганлар ҳам ўша бозорчадан ўтишган, лекин сув олиб қайтиб келишга фаросатлари етмаган. Бошларига оқ ҳожидўппини қўндирганлар ҳам бор эди, улар ҳам парвосиз кетаверишди. Тили бошқа, дини бошқа одамларнинг дили бир экан, бунга нима дейсан? Худо жонимни олиб, Мункар билан Накирга рўпара қилганида «Дининг нима?» деб сўраса, «Алҳамдулиллаҳ, мусулмонман», дейман. Фалокатни кўриб тўхтамаганлар ҳам, «сув йўқ», деб кетворганлар ҳам

ўлганида шундай жавоб беради. Ўша японларни ҳам саволга тутишса керак. Хўп, Худо қай бирига меҳрибонлик қиларкин? Мусулмонлик фақат пешонани саждага қўйишдами? Қайси бир йили ўрис монтерни ток урди. Бояқиш бир пасда кўмирга айланиб қолди. Оғажон «Зах ерга кўмилса, баданидан ток чиқиб кетади», девдилар, дўхтирлар имиллаб етиб келгунича икковлашиб ўра қазиб, бўғзигача кўмиб қўйдик. Дўхтирлар «ўлган» дейишгандан кейин ҳам тирилишга умид қилдик. Ўзимизнинг қабристонимизга қўйдик. Ўрисчасига кўмишга ўшанақа тобут бўлмаса, жанозасини ўқийдиган попи бўлмаса. Оғажон яна «зах ерда жон қайтиши эҳтимоли бор» дегач, лаҳад кавлатиб, мусулмончасига кўмдик. «Лаҳадга ҳаво кириб турсин, тирилиб қолса, овозини эшитайлик», деб сопол қувурдан мўри ҳам чиқариб қўйдик. Оғажон икковимиз икки кун навбатма-навбат ухламай пойладик. Бир-икки нодонлар «Нега кофирни мусулмоннинг мазорига кўмасанлар?!» деб дийдиё қилди. Аммо оғажон гап билан бошлаб ташлади: «Шу ер, шу тупроқ Худонинг мулкими ё сеникими? Урушда ўлганларни Европага кўмганларми ё қишлоққа олиб келганмисан? Сенам Худонинг бандасан, шу бола ҳам Худонинг бандаси. Сенам Одам алайҳиссаломдан тарқагансан, бу ҳам шундайми? Сен «кофир» деяётган йигит сен билан менинг ҳожатимни чиқараман, деб ўлдими?»

Турсунхўжа, чуқур хўрсиниб, икки кафти билан икки тиззасини уриб қўйди.

– Майли, ким нима экса, ўшани ўради. Сени «ғўр» деб туриб, гапни чалғитиб юбордим. Оғажон сени нега чиқариб юбордилар?

– Уйга бориб устозимни олиб келарканман. Кўргилари келганмиш...

– Шунақа десалар, шўппайиб чиқиб, уйингга ғўдайиб кетмоқчимисан?

– Астойдил илтимос қилдилар, йўқ деёлмайман-ку?

– Ўзинг боришинг шартми? Чўнтагингдаги телпонингни ол, ўғлингга, айт, олиб келади. Сен эса кетма... ёнидан жилма.

– Нега?

– Кўзлари билан бурнига диққат билан қарамадингми?

– Йўқ...

– Бугун кўзларидан нур қочибди. Бурун катаклар ҳам сал тепага тортилибди. Ишқилиб адашаётган бўлайин-у, лекин хабар келганга ўхшаб кўринди менга. Устозингни қачон олиб келишинг керак экан?

– Эртага пешинга яқин.

– Ҳа... – шундай деб сукут сақлади-да, ниманидир чамалаган бўлди, сўнг бир қарорга келиб, буйруқ оҳангида деди: – ўглингга телпон қил, бугун олиб келаверсин. Гапимга ишонмаётган бўлсанг, кириб дўхтир билан гаплаш, «аҳволлари яхши, хавотирли эмас», деса гапини қулоғингга олма.

Умаржон унинг айтганини қилиб врачга учрашди.

– Сиз... кимлари бўласиз? – деб сўради врач.

– Шогирдлари... ўғиллари қатори бўлиб қолган шогирдлариман. Кеч хабар топибман.

– Ўғиллари қатори бўлсангиз... тўғриси айтман: умид қиламиз... – врач шундай деб фикрини қандай ифода этишни ўйлаб жимиб қолди, кейин ўрганиб қолган русча иборани айтди: – стабильное, но крайне тяжёлое.

– Но шанс есть? – деб сўради Умаржон унга мослашиб.

– Шанс ближе к нулю.

– Унда уйга олиб кетайликми?

– Йўқ, бундай маслаҳат бермаган бўлардим. Надежда умирает последней.

Умаржон афтодаҳол равишда ҳовлига чиқди. Бир

оз ҳаракатсиз турди-да, сўнг телефонини чиқариб, Жаҳонгирга қўнғироқ қилди.

Пешинда Мирзаолимнинг томоғидан сув ҳам ўтмади. Турсунхўжа пахтани ҳўллаб, лабини артган эди, ҳиқичоқ бошланди. Мирзаолим кўзларини чирт юмиб олди. Қаттиқ уйқуга берилгандай енгил хуррак ота бошлади. Турсунхўжа унинг иягини силаб, пичирлаганича калима келтирди-да, куф-суфлаб қўйди. Кейин билган оятларини ўқиб дам сола бошлади. Хуррак тинди. Ҳиқичоқ ҳам босилди. Лекин кўзлар очилмади. Турсунхўжа кафтини унинг пешонасига қўйиб мурожаат қилди:

– Оғажон, мен Турсунхўжаман, танияпсизми? Мен сиздан кўп яхшиликлар кўрдим, сиздан мингдан минг розиман. Сиз ҳам мендан рози бўлинг. Кўнглингизни ранжитган пайтларим ҳам бўлгандир, оғажон, рози бўлинг. Энди мен бутун қишлоқ номидан гапирай: сиз ҳаммага яхшилик қилгансиз, қишлоқнинг катта-ю кичиги сиздан мингдан-минг рози. Сиз ҳам ҳаммамиздан рози бўлинг. Қишлоқчиликда кимдир кўнглингизни оғритгандир, улардан ҳам рози бўлинг. Биз ожиз бандалармиз, қўлимиздан нима ҳам келарди, бу дунёда Худо ҳамсоя қилди, Қиёматда ҳам Ўзи бизларни жаннатда қовуштирасин...

Кейинги гапларни айтаётганда Турсунхўжанинг овози пастлаб, титради. Овоздаги титроқ Умаржоннинг қалбига кўчди. Устозининг жон бераётганига ишонгиси келмади. Турсунхўжанинг рози-ризолик тилаши унга ҳукм каби эшитилди. У ҳам нимадир дейиши керак эди. Тили гапга айланмади.

– Сен ўғил қатори ўғил эдинг, – деди Турсунхўжа намланган кўзларини унга тикиб, – розилик сўра.

– Ота... – шундай деди-ю, йиғи томоғини ғип бўғди. Мирзаолим бир пайтлар «ота» дейишни тақиқлаган эди. Ҳозир бу сўз ўз-ўзидан тилига келди. «Устоз» ҳам, «Мирзаолим ака» ҳам деёлмади, юраги «Ота-

жон» дейишни истади. Бир ютиниб, бўғзидаги йиғини енгди-да, эшитиларли овозда «Отажон», деди. Мирзаолим сесканиб тушгандай кўзини бир очиб-юмди. Умаржон энгашиб бетини унинг қуруқшаган бетига қўйди-да розилик сўради. Устозининг сустлашаётган нафаси бетига урилиб, вужуди вайрон бўлиб кетди. Уни қучоқлаб олиб, Азроилнинг чангалидан ҳимоя қилмоқни истади, бечоралик алаmidан фарёд урмоқни истади. Агар бу дамда мўъжиза юз бериб, ўлим фариштаси кўзга кўринса-да, «Мен устозингга яна бир кун муҳлат бераман, аммо бунинг эвазига сенинг жонингни оламан», деса, ўйлаб ҳам ўтирмай ризо бўларди. Аммо қани ўша мўъжиза?!

Мирзаолим ингради, нимадир деб гудранди. Умаржон қаддини кўтарди. Турсунхўжа яна дам солиб, оёқларини ушлаб кўрди. Кейин пешонасига кафтини қўйди.

– Қийналяптилар... кимнидир кутяптилар... жуда-жуда кутяптилар...

Кимни кутаётгани Умаржонга маълум. У аста хонадан чиқиб, Жаҳонгирга телефон қилди. «Ада, етиб қолдик», деган жавобга қониқмай, «ҳайдовчига айт, тезроқ юрсин», деб тайинлади-да, бетоқатланиб ташқарига чиқди. Ярим соатга қолмай етиб келдилар. Мақсуд аравачасига ўтира туриб Умаржонга ҳам умид, ҳам хавотир кўзи билан боқди. Ҳали Жаҳонгир кутилмаганда келиб, «опоқ дадамнинг тоблари йўқмиш», деганидаёқ вазият оғир эканини сезиб, хавотирга тушган эди. Умаржоннинг қарашидаги хомушликни кўриб, «Кечикдими?» деган ўйда юраги қалқиб кетди.

Кечиқишмаган эди. Улар хонага кириб келишлари билан Турсунхўжа:

– Келдиларингми, етқизганига шукур, – деб Мирзаолим томон энгашиб, дона-дона қилиб гапирди: – Отажон, Умаржоннинг устози келдилар.

Мирзаолимнинг юзлари учди. Кўзларини очиб-юмди.

– Отлари Ҳусниддинмиди? – деб сўради Турсунхўжа Умаржондан.

– Отлари Мақсуд. Мақсуд Ҳусниев.

Турсунхўжа яна Мирзаолим томон энгашди:

– Мақсуджон Ҳусниев деган устози келди...

Бу сафар Мирзаолим кўзларини катта-катта очди, нигоҳи хона бўйлаб кезиб, Мақсудни қидирди. Излаганини кўргач, қотиб қолди. Юзида мулойим жилмайиш зоҳир бўлди. Кейин худди нимадандир хижолат бўлгандай кўзларини аста юмди. Лаблари қаттиқ қимтилди. Турсунхўжа калима келтира туриб, тиззасидаги пешонабоғни олди-да, унинг жағини боғлаб қўйди...

Умаржон ўғил, Жаҳонгир набира ўрнида бел боғладилар. Ҳусниев дафтарчасига «менинг ҳам белимни боғла», деб ёзди. Умаржон унга «Сиз ҳаммасини биласизми?» деган маънода ажабланиб қаради. Ҳусниев яхши одамнинг хотираси олдида бел боғлаб туришни истаган эди, Умаржонга буни тушунтириб ўтиришга фурсати йўқ эди.

Жума намозидан сўнг жаноза ўқилди. Жаҳонгир Ҳусниев ўтирган аравагани кавланган қабрдан бериди, шийпон соясида қолдирмоқчи эди, у ишора билан яқинроқ олиб боришни билдирди. Майит лаҳадга қўйилгач, гўрков тутган кетмон юзига у ҳам Жаҳонгир олиб берган бир сиқим тупроқни ташлади...

Қабристондан қайтишаётганда Турсунхўжа Умаржоннинг елкасини силаган бўлиб деди:

– Худо сенга устоздан берган экан. Мақсуд устозинг қанақа олимлигини билмайман-у, аммо яхши одам экан. Лекин ўғлингга соядек илашиб юрган меҳмонингга тушуна олмаяпман. Уни ўзбек дединг, ҳеч қовушмаяпти-ку?

Озодий бу томонда айрилиқ ташвишига гувоҳ бў-

лишини тасаввур этмаган, Жаҳонгир «устозни тоғ ҳавосига олиб чиқиб сайр қилдириб келаман», дегани учун эргашиб келаверган эди. Бундаги воқеаларни аввалига ажабланиб кузатди. Жаноза маросимига тўпланган тумонат одамни кўриб, ҳайратланди. Қабристондан қайтгандан сўнг ҳам одамларнинг тарқалишмай мотамсаро аҳволда ўтиришларини таажжубланиб, «булар ростдан ҳам марҳумга бегона одамларми?» деб сўраб олди.

– Қоғозлардаги ҳужжатлар бўйича бегона, аммо юраклари бир-бирига боғланган, – деди Умаржон.

Кечки салқинда Мақсуд Ҳусниев билан Озодийни кузатдилар. Умаржон ўғли билан қолди. Уч кунгача лозим маросимларни адо этиб турди.

Озодийнинг сафари охирлаган эди, тўртинчи куни ота-бола шаҳарга қайтиб, тўғри меҳмонхонага бордилар. Умаржон Озодий билан меҳмонхона ҳовлисида хайрлашди. Меҳмон уни бағрига босиб хайрлашди.

– Сиз билан Берлин симпозиумида дийдор кўришмак умиди ила кетажакман.

– Ишқилиб биздан ранжимадингизми? Олий даражада лутф кўрғаза олмадик.

– Асло, асло, хўжа афандим, менинг бошим кўкларга етмишди. Жаноза намозига гувоҳ бўлганимдин сўнг бурая қайтиб кўп фикр қилдим-ки, Қуёш физикаси ҳам, лазер ҳам, гелиобатарейлари ҳам бу алоҳида масала экан. Илмга хос бўлмиш бу каби янгиликларни бошқа жойларда ҳам учратмоғимиз аниқдир. Мен бунда улардан-да муҳимроқ нарсани кашф этдим-ким, сизлар «меҳр-оқибат» демиш экансизлар. Мен эсам, аждодларга тақлидан «Шамсул меҳр» дегим келди. Сўзамол эмасман, бу меҳр-оқибат бундан-да гўзал сифатга лойиқ. Сабабки, биз ердан туриб Қуёшнинг ҳароратини ўлчаб бера оламиз. Аммо Қуёшни уялтира оладиган меҳр-оқибатнинг ҳароратини ўлчашга ҳеч ким қо-

дир эмасдир. Бу – аксиома! Хўжа афандим, дастлабки суҳбатимизда фикримиз айри туюлиб эди, аммо бунда юриб-кўриб, хорижда истиқоматда бўлмиш ватандошларнинг кўп нарсадан мосуво эканликларини англадим. Ватан соғинчи билан ўтган аждодларимизнинг нолаю фиғонлари бежиз эмас экан. Ул фиғонларни қалбим ила ҳис этдим. Мен сизлардан қуёш физикасига оид илмий маълумотларни олиб кетяпман. Уни илм аҳли орасида тарқатажакман. Афсусим шуки, бундаги одамзоднинг энг буюк кашфиёти – ўзаро меҳр-оқибатини олиб бориб тарқата олмасман. Бу ҳам аксиома!

Озодий шундай деб бош эгди-да, маҳзун жилмайиш билан хайрлашди.

* * *

Умаржон меҳмонни кузатгач, тўғри уйга келди. Ҳусниев билан кўришиб, унинг елкаларини силади. Лекин кўзларига қарашга журъат қилолмади. Мирзаолим унга қалбини темир тирноқлар каби қийнайдиган жумбоқни айтиб кетган эди. Ўзи бу сирни узоқ йиллар сақлади. Умаржон ҳам сир сифатида қалби кемтигида сақласинми ё устозига «Мирзаолим ака сизнинг отангиз эдилар», деб бу оғир юкдан оппа-осон қутулсинми? Ўзига қутулар... лекин бу юкни устози кўтара олармикин?

Пешинда овқатланиб ўтиришганда ҳам устози томон қарамасликка уринди. Эрининг маъюслигини айрилиқ ўтидан деб билган Холида унга ортиқча гап айтмай ўтирди. Уй телефони жиринглагач, истамайгина гўшакни кўтарди. Кейин «маҳалладан», деб узатди.

– Ҳали келмадилар, деб қўя қолмайсанми?

– Котибангиз тўртинчи марта қилиши.

– Ҳа, Муҳайёхон, тинчликми? – деди Умаржон саломга алик олгач.

– Сизни ҳоким сўраяпти. Тез борар экансиз.

– «Чала ҳоким» денг?

– Йўқ, чинакам ҳоким.

– Қанақасига? Ҳоким янги бўлдими?

– Янгимас, ўша кишини кеча сайлашибди.

– Сайлашибдими ё тайинлашибдими?

– Бунисини билмайман. Боришингиз шарт экан.

Умаржон гўшакни жойига қўйиб, чуқур нафас олди-да, сохта жилмайиш билан Холидага қаради:

– Суюнчи беринг, хоним, эрингиз озодликка чиқадиган бўлибди. Ҳоким чақирибди. Учиб бораман. Қўлимга оппоқ қоғоз бериб, «ариза ёзинг», дейди. Қувонч ила ёзиб бериб, оилам қучоғига қайтаман!

– Бошқача бўлиши ҳам мумкин, – деди Холида унга ўйчан қараб.

– У чала ҳокимлик пайтида мени қиймалаб ташлашга тайёр эди.

– Энди сизни бўшатмайди.

– Нимага?

– Нимагалигини ўйлаб кўринг.

– Физика муаллимасининг фалсафаси билан ўйлаб кўрайинми ё...

– Оддий одам фалсафаси билан ўйлаб, хулоса чиқаринг.

Эр-хотин гаплашаётган пайтда Ҳусниев дафтарчасига нимадир ёзиб, Умаржонни чақирди. Умаржон ёзувни ўқиб кулиб юборди:

– Устоз, энг зўр фалсафа шу! Энди ижозатингиз билан шу саҳифани йиртиб оламан. Менга керак бўлиб қолади.

Ҳоким Умаржонни қадрдонлардай кутиб олди. Бир пиёла чой қўйиб узатди.

– Устозингизни бериб қўйибсиз, бандачилик, ташкилий ишлар билан бўлиб кўнгил сўрагани боролма-

дик, узр. Мана, оғир вазифани елкага олишга тўғри келди. Халқ сайлайман деб тургандан кейин нима ҳам қила олардик. Энди сизга ўхшаган эътиборли устозлар ёрдамида бу вазифаларни бажарамизда-а? Маҳаллангизни «Обод маҳалла» республика кўригида ғолиб чиқиши учун ҳаракат қилишимиз керак.

– «Обод маҳалла» кўригида қатнашиш учун маҳаллани аввал обод қилиш керак.

– Шуни айтяпман-да...

– «Мимино» деган кинода бир армани грузинга «Сенга бир ақлли гап айтай, аммо сен хафа бўлма», деганидек, мен ҳам сизга бир ақлли таклиф айтай, малол олманг: гап яна ўша чала боғча қурилиши ҳақида.

– Келинг, шуни эсламай турайлик.

– Сиз диққат қилинг: агар бу ўринда кўпроқ ишлайман, кейин яна тепароққа кўтариламан, десангиз, ишни шу қурилишдан бошланг. Биринчи галда, бу жойга даъвогар бўлаётган бойвачча танишингизни ўзингиз четлаштиринг. Шаҳар ҳокимиятидан боғча қурилишини кейинги йил режасига киритишни талаб қилинг. Қаттиқ талаб қилинг. Худди юрак-юракдан халққа хизмат қилиш аҳдида тургандай кўрсатинг ўзингизни.

– Бу осон битадиган иш эмас.

– Дунёда осон битадиган иш борми ўзи? Мени нимага йўқлаганингизни тахминан билиб турибман. Келинг, бошқаларга сир бўлиб қоладиган бир шартнома тузайлик.

– Қанақа шартнома?

– Сиз боғча қурилиши масаласини ижобий ҳал қилинишига эришасиз. Бунинг эвазига мен кейинги йилда бўладиган оқсоқоллар сайловида номзодимни кўрсатмайман.

– Сиз доим масалани мураккаблаштиришга уринасиз.

– Бу мураккаб масала эмас. Муҳокама этмаймиз, чунки ечими кўнгилга ёқимли.

Умаржон шундай деб ўрнидан турди-да, кўкрак чўнтагидаги қоғозни ҳокимга узатди:

– Устозим ҳикматлар ёзишга қизиқиб қолганлар. Бугун эрталаб ёзибдилар. Мен ёдлаб олдим. Сизга бериб кета қолай. Бу шунчаки ҳикмат эмас, бу аксиома!

Умаржон шундай деб айёрона кўз қисиб қўйди-да, чиқиб кетди. Гапларидан гаши келган ҳоким унинг изидан қараб турди-да, сўнг икки буклоғлиқ қоғоз парчасини очиб ўқиди, сўнг қоғозни ғижимлаб унинг ортидан отди-да, ғудраниб қўйди.

Қоғозга: «Отдан тушса ҳам, тушмас эмиш эгардан, барибир лаҳадга қўйилади эгарсиз», деб ёзилган эди...

Вассалом

ХАЗОНРЕЗГИ

*Чарчади юрак,
ақл-чи... толди,
Манзилга етишга озгина қолди...*

Ҳаловат истаган юрак тўхтади.

Турмуш ташвишлари билан банд юрак ҳаловат билан жимгина хайрлашди.

Эм игнасига дори тортаётган ҳамшира қариянинг қотиб қолган қорачиғини кўрди-ю, бармоқлари титраб кетди. Оғир-оғир нафас олаётган беморнинг бирданига жимиб қолиши вужудида қўрқув титроғини уйғотди. Ўқишни битириб, шифохонада ишлай бошлаганига ярим йилдан ошган бўлса-да, ўлимга биринчи марта дуч келиши эди. Қишлоқ шифохонасида оғирлашиб қолган беморни яқинлари «ўлса ҳам уйда хотиржам ўлсин, дўхтирлар қорнини ёриб кўрмасин», деб олиб кетгувчи эди. Бу қарияни эса беҳуш ҳолда олиб келишди. Врач қон босимини ўлчади, юракни эшитиб кўрди, кардиограмма тасмасига тикилиб қарай-қарай бош чайқаб қўйгач, қандай дорилар берилишини тайинлади-ю, чиқиб кетди. Ҳамшира дастлабки дориларни эм игнасида билакка юборгач, ярим соатча танаффус қилиб, энди томчи дори юборишга киришмоқчи эди. Қариянинг оқара бошлаган юзига қараб қўрқуви баттар ошди, нима қиларини билмай «Ойдин опа!» деб қичқириб юборди.

Дераза томондаги каравотда ётган беморнинг томирига дори юбораётган ўрта ёшлардаги ҳамшира чўчиб, ўгирилди. Ҳамшира «ўлди» демоқчи бўлди-ю, титроқ лабларидан бу сўз учмади. Жон тарк этган танага тикилганича довдираб тураверди. Ўрта ёшли ҳамшира игнани томирдан суғуриб, беморнинг билганини букди-да, бу томон ўта туриб, «Анвар акангни чақир, тез чақир!» деб буюрди. Қўрқувдаги қиз чиқиб

кетгач, қариянинг бўйин томирига бармоғини қўйди. Кейин шошқич равишда кўкрагига кафтини қўйиб, куч билан босди.

Даҳлизга отилиб чиққан ҳамшира йўлда бир қарияни бехос туртиб юборди. Унинг «хай-хай қизим, кўзингга қарасанг-чи» деган танбеҳига қулоқ солмай, узр сўрашни ҳам унутиб, югуриб кетди.

***

Шифохонадаги бу воқеа юз берган пайтда дўстининг тақдиридан беҳабар Мамасоли чошгоҳ нафл намозини ўқиб бўлиб, мутолаага тутинган эди. Дадасининг хайрли ният билан қўйган исмини ҳали ҳеч ким тўлиқ айтмаган, «Муҳаммад Мусо»ни «Матмуса», «Муҳаммад Аминни»ни «Мадамин», «Муҳаммад Раҳим»ни «Марайим» дейишни одат қилган қишлоқ аҳли «Мамасоли» деб чақирганда у ажабланмас ҳам, кўнгли оғримас ҳам эди. Болаликдан бирга катта бўлган улфатларининг янада қисқартириб, «Соли» дейишларига ҳам кўникиб кетган.

Мамасоли қўлидаги китоб сатрларига кўз югуртирди-ю, иккинчи саҳифага ўтмай, чуқур хўрсинди. Сўнг «астаффируллоҳ» деб пичирлаб қўйиб, нигоҳини яна ўша сатрларга қадади. Бу сафар кўзларига ёш қуйилиб, ҳарфлар кўринмай қолди. Тили истиғфор билан банд бўлди. Чуқур-чуқур нафас олди. Бўйнига ташлаб олган оқ рўмолининг учи билан кўзларини артиб, ўйга толди. Лекин хаёл булутида узоқ уча олмади, юрагини серхатар титроқ босиб, яна китоб саҳифасига қаради. Энди пичирлаб ўқиди: «Боқий Зот фонийларга бахт ато этди. Ўлимни муттақийлар учун нажот ва учрашув ваъдалашилган манзил қилди. Қабр эса бадбахтлар учун зиндон, то яхшилик ёмонликдан ажраладиган жазо кунигача тор ҳибсхона бўлди... Ўлим —

қисмати, қабр – қароргоҳи, тупроқ – тўшаги, Мункар ва Накир – суҳбатдоши, қурт-қумурсқалар – улфати, ер ости – хосхонаси, маҳшаргоҳ – ваъдалашган жойи, жаннат ё дўзах – сўнгги манзили бўлган ҳар бир кишининг фикру-зикри – ўлим, тадбиру тадориги ҳам ўлим учун бўлиши табиий. Унинг бутун диққат-эътибори ўлимга қаратилган, қўрқинч ва қувончи ҳам ўлимдан, у ўлимга мунтазир. У нафсини ўликлар қаторида санаб, ўзини қабрда кўради. Чунки келувчи нарса доимо яқин, келмайдигани эса узоқдир. Расулуллоҳ, соллаллоҳу алайҳи васаллам, дедилар: «Нафсини тергайдиган ва ўлимдан кейинги ишларни ўйлаб амал қиладиган киши асл зийракдир»...¹

У китобни хонтахта устига қўйиб, бошини эгганича ҳаракатсиз туриб қолди.

Китобдаги сатрларни ўқиб, ўлим эсига тушиб кетди-ю, юраги қўрқув тўрига ўралди, дейиш ёлғон бўлур эди. Аввали шуки, эсга тушиши учун олдин унутиш керак. У муқобилида ўлим борлигини ҳеч маҳал унутмаган. Урушда қуёнжораклик қилиб хандаққа пусиб олган йигитларни кўрганида: «Пешонангга ўлим ёзилмаган бўлса, устингдан танк босиб ўтса-да ўлмайсан, умринг калта бўлса, Азроил пусиб ётган жойингдан ҳам топиб олади. Ўлимдан қўрққанинг билан ундан қутулолмайсан. Шунинг учун қўрқмай ўлган афзал», дерди. Қайси бир китобда «Одам совуқ лаҳадда ётишини тасаввур қилса, қўрқувдан тилига қадар терлаб кетади», деган гапни ўқиб, «яхши одам қўрқмайди, кўп гуноҳ қилган осийнинг аҳволи шунанча бўлиши мумкин», деб қўйган эди.

Тўғри, унда ҳам қўрқув бор, лекин лаҳадда ёлғиз ётиш қўрқуви эмас.

¹ Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратларининг “Иҳйоу улуמיד-дин” (“Дин илмларини жонлантириш”) асарларидан Абдурашид Зоҳид таржимаси.

Волга дарёсидан то Элбага қадар бўлган қонли жанггоҳни пиёда босиб ўтган одамнинг ҳозирми ё эрта-индинми ўлиб қолишидан қўрқиши мантиқсиз ҳамда ишонарсиз бир ҳолатдир. Ўликни қўрган-да даҳшат дўлига учраб лабига учуқ тошадиганлар ҳам бор. Мамасоли ундайлардан ҳам эмас. Урушдаги ўликларни ҳисобга олмаганда ҳам, қайтганидан кейин қанча яқинларининг жағини ўзи боғлади. Қишлоқда ўлик ювувчи қолмагани учун ғассоллик қилган вақтлари ҳам бўлди. Бу хизматни вақтинча деб ўйлаган эди, ўғли вояга етгунига қадар савоб ишдан бўйин товламади. Хотини бир-икки хонадонга совчиликка борганида «ўлик ювучи билан қуда бўламизми?» дегандай гап қилишибди. «Ҳар бирингни бугун бўлмаса эртага кимдир поклаб, охирги сафарингга кузатиб қўйиши керак. Бугун мен билан қуда бўлишдан ор қилиясан. Эртага ишинг тушиб қолса уялмайсанми?» – деб танбеҳ бермоқчи бўлди-ю, қилган ишлари миннат бўлиб, савоблари учиб кетишидан қўрқди. У ғассоллиги учун ҳақ олмасди. Бу хизматдан тирикчилигини яхшилаб олишни орзу қилган бир киши топилиб қолди-ю, «бахтимдан ўргилай», деб ўзини четга олди. Шунда ҳам яқинларини ўзи ювиб, ўзи кафанлашдан бўйин товламади. Билагида ҳали қувват бор эди, лекин тенгқурларини ювиш чоғида кафти қалтираётганини сизди.

Улфатдаги дўстларининг бирин-сирин кетиши унга яқин келажак хабари эди...

Лекин бу хабарлар уни талвасага сололмас, ташвиши бўлак эди.

Мамасоли билиб-билмай қилган гуноҳлари учун маҳшаргоҳда уялиб қолишдан қўрқади. Кўп тавба қилади. Лекин Раҳмли зот бу гуноҳларни не қадар кечирганини билолмайди. Ота-онасига яхши хизмат қила олмади. Йигит ёшига етганда урушга кетди. Ота-она дуоси билан кетиб эди, уйига етим ўғил

бўлиб қайтди: ота-онасининг қуруқшаган лабларига бир томчидан сув томизиш, қабрларига бир кафт тупроқ ташлаш унга насиб этмади. Буни айб деб билмаса ҳам, кўнгил ғашлиги ҳалигача кўтарилмайди. Устозининг кулфатга учрашида гуноҳи борлиги эса аниқ. Отаси ҳарф танимаса-да, олимларга ихлоси баланд эди. Ўғли шўро мактабида ўқиши баробарида дин илмини олишини ҳам истарди. Афсуски, дин илми ҳеч қаерда ўқитилмасди. Қишлоқда илмли бир киши бор эди. Бироқ болаларни ўқитмасди, советнинг қонунига кўра қамалиб кетиши мумкин эди. Отанинг қайта-қайта илтимослари таъсир қилдими ё илмни қизганиш гуноҳлигидан қўрқдими, ҳар ҳолда у киши Мамасолига Қуръон илмини ўргата бошлади. Бир куни мактаб мудирини Мамасолини чақириб ғоят хушмуомалалик билан гапга солди: «Сен мактабимиз фахрисан, катта ўқишларда ўқийсан, катта олим бўласан. Қуръонни ҳам ёдлаётган эмишсан, бу ҳам жуда яхши. Менга битта кичкина сура ўқиб бер-чи?» деди. Мамасоли бу ширин сўзга учиб, кичик эмас, «Таборақ»нинг ярмини ўқиб бериб, яна «олқиш» олди. Бола бечора мудирнинг сотқин эканини қаёқдан ҳам билсин? Устози уни тонг палласи, ҳали қишлоқ уйғонмай туриб ўқитарди. Эртаси субҳи содиқда унинг уйига борганида ҳибсга олиб кетишайтганини кўрди. Кўрди-ю, бу кулфатда ўзининг ҳам ҳиссаси борлигини англаб, чинқириб юборди. Устози унга бир қаради ўшанда. Кўзларида нафрат йўқ эди, худди «сенда айб йўқ, ўзингни қийнама, бу Аллоҳнинг синови», дегандай мулойим боқди. Бу қараш хотирасига муҳрланиб қолган. Лекин ўзини ҳануз кечира олмайди. Дийдор Қиёматга қолган экан, ўша учрашув палласини қўрқув билан кутади...

Дунёга муккасидан кетган киши ўлимни эсламас экан. Эслаган тақдирда ҳам бойлиги қолиб кетаётганига афсус қилиб, бунга ўлим сабабчи бўляпти, де-

ган бемаъни хаёл билан жон берар экан. Мамасоли шундайлар сафида бўлмагани учун шукрлар қилади. Ўзини тавба йўлига кирганлар сафида кўриб, ўлимни унутмайди. Шунданмикин, қалби қўрқинчу истиффорга, айна дамда вужуди хушуъ ва хузуъга лиммо-лим тўлади. Тўғри, баъзан ўлим қўққис келиб, тавбалари охирига етмай, охират озуғининг ғамланмай қолишидан чўчийди. Лекин тавба йўлидаги одамлар қаторида бўлгани сабабли ўлимдан қочмайди. Балки ўзининг қусур ва нуқсонлари сабаб Аллоҳнинг дийдорига етиш каби буюк неъматни бой бериб қўйишдан хавфсирайди. Гўё у суюклиси рози бўладиган учрашувга тайёрланиш билан машғул бўлиб, висолга кечикишдан чўчиётган кишига ўхшайди. Висолга кечикишдан қўрқиш эса висолни хоҳламаслик эмас...

Мамасоли бир он ҳаракатсиз ўтиргач, яна пичирлаганича истиффор айта-айта ўрнидан туриб, уй этагидаги бир учи қайрилиб қўйилган жойнамоз устига борди-да, нафл намозига ният қилиб қўл боғлади. Биринчи ракаатнинг зам сурасини ўқиб, рукуъга борган пайтда темир дарвозанинг эшиги тарақлаб очилиб, бир бола бор овози билан: «Мамасоли тоға! Мамасоли тоға!» деб чақирди. Унга жавобан кампирнинг «Бунча бақирмасанг, тоғангда гапинг борми?» дегани эшитилди. «Пўлатжон тоға қаттиқ оғриб қолибдилар, баннисага олиб кетишибди, шуни айтиб қўйишга келдим».

Саждага бош қўйган Мамасоли буни эшитиб қаддини кўтарди-да, намози чала бўлса-да, салом бериб ўрнидан тургач, кулранг чакмонини шоша-пиша кийиб ташқарига шошилди. Айтиши керак хабарини айтган шошқалоқ бола унинг чиқишини кутмай, кетиб бўлган эди. Кўчага чиққан Мамасоли у ёқ, бу ёққа қараб турди-да, кейин ошнасининг уйи томон юрди. Пўлатнинг эшиги ташқаридан қулфланмаган.

ичкаридан тамбаланмаган эди. Уй соҳиби унинг етмиш йиллик дўсти бўлса-да, ҳовлига индамай кириб боришдан ўзини тиярди. Хавотирга тушган юраги безовта бўлаёганига қарамай, бу сафар ҳам одатига хилоф қилмади – эшикни қия очиб «Пўлатжон, ҳов Пўлатжон!» деб чақирди. Бир неча нафас кутди, жавоб бўлмагач, эшикни тақиллатди. Яна сабр қилди. Бирон дақиқа ўтгач, жавоб бу ҳовлидан эмас, қўшни томондан бўлди. Қўшни аёл шошқалоқ хабарчи боланинг гапини тасдиқлади, холос, қандай воқеа юз берганини батафсил тушунтира олмади.

Бу қишлоқ туманнинг чекка ҳудудига жойлашгани сабабли, яна тўрт катта қишлоққа хизмат қилувчи шифохона қурилган эди. Аввалига «касали оғирроқ бўлса туман марказига олиб кетишдимикин», деб хаёл қилди. Кейин «яқин жой турганда касални толиқтириб узоққа олиб боришармиди», деган тўхтамга келиб, қадамини тезлатди. «Бирон йўловчи машина келиб қолармикин», деган умидда дамо дам ортига қараб кетаверди.

Мамасоли умиди ушалмай, шифохона томон шошиб бораётган пайтда унинг уч дўсти манзилга етиб бўлишган эди. Воқеадан илгарироқ хабардор бўлган Мирҳосил қўшни кўчада яшовчи Турғун билан Обидни чақиргач, тракторчи жиянини ишга солган, тракторнинг тиркашаравасида уч ошна шифохонага тезда етиб келишган эди. Турғуннинг «Учаламиз бостириб кириб ваҳима қилмайлик, Боз кириб секи-ин разведка қилиб чиқсин», деган таклифи маъқул келиб, шифохона биқинидаги чойхонада ажрашдилар. Улфатлар орасида исми айтилмай, хотин олиб, хотин қўявергани учун «Боз» лақаби билан шарафланган Обид гапни кўпайтирмай, шифохона томон шошилди. Ичкарига кириб суриштираман, деган чоғида реанимация хонасидан отилиб чиққан ҳамшира шу одамга урилиб кетган эди.

Чойхона сари бораётган икки ошнанинг тик қадди, дадил юришига қараганда «қария» деб атамоқ инсофсизлик бўлар. Айниқса, Мирҳосилнинг кенг елкалари, жарангдор овози, бургутникидек нигоҳи қариликни ҳали-бери яқинига келтирмайдигандай эди. Қирра бурнининг икки ёнида болалиқдан хотира – иккитадан чечак изини астойдил тикилиб қарагандагина кўриш мумкин бўлса-да, ошналари орасида «Чўтир» деган лақабни ортмоқлаб юради. Аслида бу лақаб бобосидан мерос қолган. Чечак изи бўлмаганида ҳам шу лақабга кўнишдан ўзга чораси йўқ эди. Чунки бу атрофда яшайдиганларнинг барчасида лақаб бор. Бирон одам ҳақида сўз кетиб, «шунинг ақли йўқ», деса ҳеч ким ажабланмайди, лекин «лақаби йўқ», деса ишонилмайди. Дарров ота-боболарининг тарихи титкилана бошланади ва қайси бир бўғинда тўхтаб қолган лақаб топиб, меросхўрга берилади. Мирҳосилга нисбатан бўйи пастроқ, гавдаси тўлароқ Турғунга «Буқоқ» деган лақаб шу тарзда инъом этилган. Айтишларича, қайси бир бобосининг буқоғи узун соқолининг ортидан ҳам кўриниб турар экан. Турғунга бу лақаб малол келмади. Ҳар ҳолда қишлоқда «Хўкиз», «Туя», «Макиён» деган лақаблар бор, шуларга рўпара қилмаганлари учун ҳам лом-мим демаган, ҳозир ҳам индамайди. Аслида лақаб қўйишдан мақсад кимнидир хорлаш эмас, балки улфатлар учрашганда аския пайровига бир баҳона. Агар лақаб кишининг жисмоний камчилигини масхаралаш мақсадида тўқилганида Турғунга «Буқоқ» дейилмас эди. Урушдан кейин аввал панжасида, сўнг бўйнида пайдо бўлган оқ доғларга ишора қилинарди. Бу ҳолда лақаб ҳазил доирасидан чиқиб, ҳақорат даражасига кўтарилиб қолардики, атроф қишлоқларда бунга сира йўл қўйилмайди. Агар оқ доғларга ишора қилинса, Турғуннинг ўзигина эмас, ошналари ҳам мушт билан жавоб беришдан қайтишмаган бўлишарди.

Мирҳосил Турғунни чойхона ҳовлисига бошлаб киргач, барглари олтиндай сарғайган мажнунтол остидаги сўрига омонат ўтириб, «Кела қол, Боз чиққунча сал нафасни ростлаб турайлик», деди. Сўрига тўшалган эски шолчанинг титилиб кетганига парво қилмай, омонат ўтирдилар. Қишлоқлардаги чойхоналарда ҳеч ким сўрига гилам тўшашни талаб қилмайди. Эски палос, ёғи чиқиб кетган кўрпачаларда ўтириш ҳеч кимга малол келмайди.

– Булар ҳали ҳам курашиб ётишган экан, – деди Мирҳосил чойхона айвони пештоқидаги шиорга имо қилиб. Турғун шиордаги «1995 йил мўл ҳосили учун курашайлик!» деган сўзларни ўқиб, мийиғида кулганича:

– Булар отасининг белида ҳам курашган, онасининг қорнида ҳам курашган. Курашга сира тўйишмайди, – деб минғирлаб қўйди.

– Чой-пой чақирайми?

– Чойинг нимаси? Боз чиқсин, шунга қараб бир нима қилармиз.

Ичкарида ювилган пиёлаларни ҳафсала билан артаётган чойхоначи кутилмаган меҳмонларни кўриб, гашланди. Аввалига «у ёқ-бу ёққа қараб чиқиб кетишар» деган умидда қараб турди. Эшонгузарлик Жасур қиморбоз бу кунни банд қилиб қўйган, «ҳатто пашша ҳам учиб кирмасин», деб тайинлаган эди. Икки қариянинг кириб, бемалол ўтириб олиши уни пича гангитди. Кейин «чой ичгилари келса, хизматларини тезроқ қилай, тезроқ кета қолишсин», деган ўйда ташқарига чиқиб, улар томон илдам юрди.

– Келсинлар, тақсирларим, келсинлар, – деб ярим таъзим билан яқинлашиб, қироат билан салом берди.

– Нега «тақсир»лаб қолдинг, мачитнинг имомига ўхшаймизми? – деди Мирҳосил алик олиб.

– Устоз шунақа ўргатганлар. «Чойхонангга кириб келган отахонларнинг мартабаси улуғ бўлади, уларга фақат «тақсир» деб мурожаат қил», деганлар. Тақ-

сир, ичкарига марҳамат қиладиларми ё бошқа сўрига жой тўшайинми? – деди у қариялар билан қўшқўллаб кўришгач.

– Ичкаринг нимаси, бизларни димлаб барака топмоқчимисан? – деди Мирҳосил норози оҳангда.

– Ҳа, энди куз ҳавоси-да, – деди чойхоначи.

– Нима бало бўлди, самоворхонангнинг ранги ўчиб кетибди?

– Гапларига тушунмадим, тақсирим?

Турғун дўстининг гапини изоҳлади:

– Самоворхонангда одам йўқ, барака қочдим. деяпти тоғанг.

– Бу ёқдан қишнинг нафаси келиб турибди, сезон ўлди-да, тақсир...

Чойхоначининг бу гапи қарияларга малол келди. Турғун қошларини чимирди, Мирҳосил эса бобиллаб берди:

– Энанг музхонада туққанми сени, гапингнинг совуқлигини қара!

– Ия, қандай совуқ гап қилдим, тақсир? – деб ажабланди чойхоначи.

– «Сезон ўлди» деганинг иссиқ гапми? Бу томон касалхона бўлса, қанча одам «Ҳақ!» деб ўлолмай ётган жойда ўлимни эслаб нима қиласан? «Ошхўрликнинг мавсуми ўтди» деб қўёвурмайсанми?

– Энди бизлар бир оми одам-да, гап билмаймиз.

Чойхоначи шундай деб изига қайтди-да, бир оздан сўнг тоза шолча билан кўрпача олиб чиқиб ён томондаги сўрига тўшади.

– Бу ёққа ўтсинлар, тақсирларим, ҳозир чой дамлайман, – деб яна ичкарига кириб кетди.

Икки қария эринибгина ўрnidан туриб бу сўрига яқинлашди. Мирҳосил калишини ечгач, тепага чиқиб, чордана қуриб олди. Турғуннинг сўри четида оёқларини осилтириб ўтиришига қараб туриб, Мирҳосил шумлик билан тегишди:

– Ҳа, белдан олдим, туққан хотинга ўхшаб қолибсан?

– Сен, Чўтир, гапингга озгина туз сепвор. Самоварчига ақл ўргатасан-у, ўзинг нима деб валақлаётганингни билмайсан. Белоғриқнинг туққан хотинга нима дахли бор?

– Сирканг сув кўтармайдиган бўлиб қолибди, сен Буқоқнинг. Адойи тамом бўлибсан. Ўтиришингни қара.

– Сен ҳадеб бировларга қарайвермасдан ўзингга ҳам бир-икки кўз ташлаб қўйгин. Энди сену мен олма билан ўрик бўлармидик. Самоварчига ўхшатиб айтадиган бўлсам, бизди сезон ҳам ўляпти, ошнам.

– Гапларингни оловга қўйиб, сал иситиб олсанг бўлармиди, а? Бунақа совуқ гапларни қайси халадийнадан оласан?

– Совуқми, иссиқми... умрдан барака кетиб бўлди, – Турғун шундай деб эгилди-да, ердан сарғайган баргни олиб, дўстига узатди: – Ма, ушла.

Мирҳосил беихтиёр қўл узатиб, баргни олди, кейин ажабланганича сўради:

– Нима қиламан?

– Олгин-да, узилиб тушган жойига қайтариб қўй. – деди Турғун маънодор оҳангда.

– Вей, эсларинг жойидами?!

Мирҳосил шундай деб баргни силтаб ташлади. Турғун эса бошини эгганича, худди ўзига ўзи гапираётгандай деди:

– Ҳа... қўёлмайсан... Ҳеч ким қўёлмайди. Бу барг эмас, УМР! Узилдим... Тамом...

Турғун шундай деб хўрсинди. Унинг бу ҳазин кайфияти дўстига ёқмади. Ўтирган жойида бир қимирлаб олиб, жеркиб берди:

– Менга қара, Худо хайрингни берсин, донолик қилмагин шу топда. Юракларни сиқмагин.

Турғун унинг танбеҳига парво ҳам қилмади. Қўли-

даги баргдан кўз узмаган ҳолда аввалги ҳазинликда давом этди:

– Сен бунни хазон деб ўйлаяпсанми? Бир сен эмас, ҳамма шундай ўйлайди. Лекин бу шунчаки хазон эмас... балки... ўлим даракчисидир? Ўлим кимни олиб кетади? Ичкарида жон талвасасида ётган одамними ё... балки сенидир?

– Ҳой, буқоқларнинг совуғи дейман, бас қил дейман, донолик қилавурма. Ўладиган бўлсанг ўзинг ўлавур. Ҳар ҳолда мендан беш ойлик каттароқсан. Мен ҳали бери кетадиган аҳмоқ эмасман. Уқдингми?

– Хўп... Гапинг рост, мен адашибман. Худо билади, балки хабар менга келгандир?.. – Турғун шундай деб ошнасининг тутай бошлаган ғазаб ўтини ўчиргандай бўлди.

Чойхоначи гуллари ўчиб кетган қора патнисда чойнак, новвот олиб чиқиб, хонтахтага қўйгач, чойни қайтарди. Дўстига гапириб барака тополмаслигига фаҳми етган Мирҳосил заҳрини чойхоначига сочиш баробарида бир ўқ билан икки қуённи урмоқни маъқул кўрди:

– Ҳой ўғил бола, новвотингга қаҳат келганми? Бунча кам олиб чиқдинг? Бунинг тишимнинг қавагида йўқ бўлиб кетади-ку? Манави тоғанг нимани шимади? Юрганда оёқларининг қалтирашини кўрсанг-чи?

«Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» йўриғида айтилган бу пичинг сўзлар довулини Турғун худди ўзидай кўринишда дўстига қарата сочди:

– Самоварчи ука, тоғанг яқингинада сенга нима деди? «Музхонада туғилганмисан?» дедими? Ўзидан сўра-чи, энаси қаерда туққан экан. Ўзи айтмаса, менгина айтайми? Бу тоғанг шимолий муз океанининг нақ киндигида туғилган. Ишонмасанг, башарасига қарагин-а, онаси чўтир қилиб туғмаган, туғилганида бип-бинойи бўлган. Аммо туғил-

гани заҳоти афтини моржлар тимдалаб-тимдалаб ташлашган.

Чойхоначига бу гап таъсир қилиб, хохолаб кулиб юборди. Мирҳосил худди ўрnidан туриб ошнаси-га чанг солмоқчи бўлгандай, жойида бир қимирлаб олди. Чанг солишга қасд қилгани рост, лекин тирноқлари билан эмас, тили билан чанг солмаса хумори босилмас даражага етган эди. Икки ошна эсларини таниганларидан бери бирга, ҳатто урушда ҳам битта бўлинмада хизмат қилиб эт билан тирноқдай ажралмас бўлиб кетишган. Шунга қарамай, «гап келганда отангни аяма», деган насиҳатни иккови ҳам байроқ қилиб олгани сабабли Турғун гап отганида Мирҳосилнинг жимгина кетганини ҳали бу атрофда биров кўрган эмас. Ҳозир ҳам шундай вазият юзага келди. Бу ерга нима учун келганларини унутишди. Мирҳосил ошнасининг гапига жавобан аввалига асабий тарзда томоқ қиргач, чойхоначи кулгидан шарт тўхтади.

– Гапнинг иссиғини шу тоғандан оловрасан, – Мирҳосил маънодор оҳангда гап бошлаб, қошларини учириб, буқоқ кўринмаса ҳам, Турғуннинг томоғига ишора қилди. – Кўряпсанми, хумдони ўзи билан-да бунинг.

– Эсимга тушди, тақсир, қойилман, – деди чойхоначи кулиб.

– Нима тушди?

– Бизлар бола эканимизда тўйларда юрардинглар лапар айтишиб, аскиялар айтишиб. Кўпини ёдлаб олган эдим. Сиз бошлардингиз: «Охират бозорига юк боғлаган карвон, буқоқ, олти минг фиштни пиширган бетутун хумдон буқоқ...» деганингизда оламни қийқириқ босиб кетарди.

– Ҳа, ҳа, шундай бўлган, – деди Мирҳосил кибр билан яйраб. – Эсингдан айланай сенинг.

Ғашланиш навбати энди Турғунга ўтди. Тиззасига

ўнг кафти билан шарт уриб, чойхоначига бургут қараш қилди:

– Мен-чи? Мен мум тишлаб ўтирармидим?

Чойхоначи икки ўт орасига тушиб қолганини англаб, салгина довдиради-ю, кейин ўзини қўлга олиб, қувноқ оҳангда давом этди:

– Оҳ, оҳ тақсирим, сиз ҳам жуда-а олардингиз-да! Сира қўймасдингиз, ушлаган жойингизни узибла олардингиз: «Ариларнинг уясини «бет бу», деб алдар чўтир, худди чекичлаб чекилган патир, деб жаврар чўтир», деганингиз ҳали ҳам эсимда.

– Ҳе, эсинг қурсин сенинг! Қани, менинг жавобимни айт-чи? – деди Мирҳосил унинг гапини шарт узиб.

– Тақсирим, мен эси паст одамга ўхшаяпманми? Жавобингизни айтайми? «Елкасига хуржун осган, хуржунида опқовоқ, ҳар бири чорак етилган миришкор деҳқон буқоқ...» Шунақа ажойиб тўйлар бўларди-да. Тонготар жилмай ўтирардик.

Икки ошнанинг ўртасида узоқроқ қолса бирон бир балого йўлиқиши мумкинлигини англаган чойхоначи хотирасини яқунлаб, кетмоқчи бўлиб ўтирилган эди, Турғуннинг: «Тўхта, гапни чала сўйиб ташлаб кетма. Охирига етказиб қўй энди», деган амри янграб, тўхтади.

– Ағи эсимда йўқ, тақсир.

Шу айёрлиги билан қутулиб кетмоқчи эди, Турғун «Айтасан!» деб бўш келмади.

– Қўй, болани қийнама, эси пастлиги кўриниб турибди-ку? – деди Мирҳосил муғомбирлик билан. – Отам замонидаги гапларни қаёқданам ёдида тутуди. Дурдона гаплар мияда қолади, шалай-балай гаплар ўчибла кетади.

– Сен тек тур-чи, – деди Турғун дўстини жеркиб, кейин чойхоначига тикилди: – Эсингда йўқми? Қани, ўйлаб кўр-чи? Мен бошлаб берайми: «Бу кеча қайларда қолдинг, бетларинг итнинг изи»... Хўш?

Чойхоначи Мирҳосилга хавотир билан бир қараб олиб, Турғунга очиқ чеҳра билан юзланди-да, давом этди: «Панжарагулчин юзингдан айладингми, ор чўтир?»

Бу жавобдан қувонган Турғун «Оҳ-оҳ!» деганича иккала кафти билан тиззасига шапатилади:

– Гапнинг хўрози шунақа бўлади. Эсинг баракали экан, сен боланинг.

Чойхоначига бу мақтов маъқул келиб ийиб кетди:

– Яна бир ашулангиз бўларди: «Тоғда қуён отибман ияги йўқ, жонон кўйлак кийибди, жияги йўқ»...

– Ҳой «эсли бола», бўлди қил. Жа-а мияларни ачитибла ташладинг. Бор, новвотингдан олиб чиқ. Беланги тоғанга қувват бўлсин.

– Шошираверма, айтадиганини айтиб олсин.

– Эшитгинг келаётган бўлса, уйингда би-ир паловхонтўрани дамлаб чақирасан. Эртамаданга довур ликобча чертиб ашула қилиб беради, сен буқоғингни селкиллашиб ўйинга тушиб берасан. Хўп базми жамшид қилишасанлар.

Турғун жавобга ҳозирланди-ю, кўзи Обидга тушиб, гапи оғзида қолди. Сўрига яқинлашаётган ошнасининг шашти пастлигини сезган Мирҳосил ўрнидан туриб кетди. Турғун жойидан жилгунича, у пастга тушиб, Обидга пешвоз чиқди:

– Ҳа, шу ерда эканми?

Обид чойхоначининг саломига руҳсиз равишда бош ирғаб алик олгач, дўстига тикилиб қолди. Унинг бу аҳволдан хавотирланган Турғун Мирҳосил билан кўз уриштириб олгач, уни саволга тутди:

– Шу ерда эканми, кириб чиқоврамизми?

Обид жавоб бермай, сўрига келиб, омонат ўтирди. Бу аҳволдан ғашланган Мирҳосил унинг елкасидан ушлади:

– Боз... Обид, Обид дейман, нега машқинг паст?

– Касали... оғирроқ эканми?

– Касалими?.. – Обид хўрсинди-ю, бошини эгган ҳолда паст овозда жавоб берди: – Бу оғайнимизни ҳам Худо бизга кўп кўрди. Пулатдан... ажраб қолиб-миз.

Кутилмаган шумхабарни эшитиб Турғун бир оз карахт ҳолига тушди, сўнг юзига фотиҳа тортди. Мирҳосил эса ишонқирамай, Обиднинг иккала елкасини чангаллаб олиб уни бир-икки силтади:

– Ким айтди сенга? Ўзинг кўрдингми? Ўз кўзинг билан кўрдингми? – Обид бош чайқаб «йўқ» ишорасини қилгач, уни яна силтади: – Сен, ношуд бола, фамилиясини тўғри айтдингми? «Тоҳиров» деддингми ё «Тоиров» деддингми? Сен, пайтавафаҳм ҳамиша адаштириб юрасан.

– Тақсирим адашганга ўхшайдилар, – деди чойхоначи вазиятни юмшатиш мақсадида. – Бугун бу касалхонада ҳеч ким ўлмади. Ўлса биз ҳам эшитардик.

Аламини кимдан олишни билмаётган Обид бу гапни эшитиб унга бақриб берди:

– Сен кимсан ўзинг? Главврачмисан ё самоварчимисан? Бор, ишингни қиловор сен!

Гапга ножўя аралашганини фаҳмлаган чойхоначи бошини эгганича ўтирилди.

– Бу болага сапчима. Тўғри гапиряпти, – деди Мирҳосил Обидни қўйиб юбориб. – Главврачнингдан олдин хабар шу самоворхонага чиқади. Сен хомсан, бола. Ҳамма ишларинг хом. Ўйлаб кўр-чи, Берлинга довур ўт кечиб борган одам индамайгина ўлиб кетоврадими? Э, йўқ. Сенга ишонган мен – аҳмоқ! Ўзим кириб чиқаман. Қайси жойда экан?

– Ўликларни тирилтирадиган бўлимда экан, – деди Обид тўнғиллаб.

– А? Нима деддинг?

– Нега анграясан? Эшигига шундай деб ёзиб қўйибди. Ишонмасанг, бор ўзинг қара.

– Гапингнинг тузи йўқ: ўликларни тирилтирадиган бўлимда одам ўларканми? – деди Турғун ошнасининг елкасига енгил туртиб.

Ҳозиргина гапга аралашгани учун пушаймон бўлган чойхоначи изоҳ беришдан ўзини тия олмади:

– Тақсирим «реанимация» бўлимини айтяптилар шекилли. Ҳозир шунақа ёзадиган бўлишган. – Шундай деб Обидга қаради-да, киноя билан қўшимча қилди: – Главврач бўлмасам ҳам шунақа гапларни сал-пал биламан.

Чойхоначи яна ортиқча гапириб юбориб, исканжага тушиб қолмаслик учун тез-тез юриб кетди. Мирҳосил шифохона томон бурилган эди, Турғун унинг йўлини тўсди:

– Тўхта, сен борма. То топгунингча ўликнинг тили қотади. Боз, бор, ўзинг кириб чиқ. Ўлик бўлса ҳам, тирик бўлса ҳам ўз кўзинг билан кўриб чиқ.

– Ҳаммамиз бирга кироврамиз унда, – деди Мирҳосил ўжарлик билан.

– Ҳовлиқма. Ичкарида пода бўлиб юрмайлик.

Обид бир оз ҳаракатсиз равишда ўтирди-да, кейин оғриниб ўрнидан турди. Ошналарига норози нигоҳини бир-бир қадагач, изига қайтди.

– Гапингнинг совуқлигини қара: тили қотиб қолармиш! – деди Мирҳосил алам нишини Турғунга санчиб.

– Гапимга осилаверма, мен «ўлган бўлса», дедим.

– Нега ўлади? Сендан сўраяпман: нега ўлади? Кеча тушпа-тузук ўтирган одам-а?

– Ҳа, энди иссиқ жон-да. Пов этади – чиқади, кетади. Сен билан маслаҳатлашиб ўтирармиди?

– Агар Пўлат ҳам ўладиган бўлса, дунёингга қойил қолмайман, ошна. Ўтишга-ку, ҳаммамиз ҳам бирин-сирин ўтамиз-а, омма икки ойнинг ичида улфатдан икки кишини кетма-кет олиб кетиши инсофданмас. Агар жон оладиганларда ҳам план бўлса,

ана, дунё деганингда хунасаи даргоҳлар тиқилиб ётибди, олсин битта-битта тери-иб.

– Гапларингга туз сепиб гапиргин. Биз киммиз? Биз бир соллотмиз, биздан сўраб ўтирармиди? Кетдик, деса бўлди, бир парча сурпга ўраламизу ёғоч отга миниб «чу!» деймиз, вассалом. Бир зумда Мункар билан Накирнинг саволларига рўпара бўламиз-да, ошнам.

– Ўзинг рўпара бўлавур. Мен бориб қолсам, омма уларингдан олдин ўзимла савол бериб ташлайман: дунёга нима учун ёмонларни қалаштириб ташладиларинг, дейман. Аввал дунёни ёмонлардан тозаламайсанларми, яхшилар тўрт-беш кун яйраб яшаб олмайдиларми, дейман. Одам ўлиб бўлганидан кейин сиқувга олишларинг нимаси, тириклигида суд қил, ёмон бўлса жонини олавур, яхши бўлса умрига қўшиб бер. Сотволдининг нима ёмонлиги бор эди? Ўзини-ку, эна-отаси тилаб-тилаб олган эди. Ўзи ўн беш йил тиланиб биттагина ўғил кўрдими?

– Қўй, энди ошна, гап деб ҳар нарсани гапиравурма. Худонинг иродаси-да. Тақдири шу экан.

– Сен тақдир дейсан, ирода дейсан. Мен ҳам тақдир дейман. Худога қарши чиқмайман. Омма шу тақдир деганига тушунмайман-да. Хўп, Худо беришга берди. Ўзигайла шукур. Бунақа қайтариб олишига сира-сира тушунмайман.

– «Отамлатсанг отамлатгин – бўтамлатмагин» деганлари шу-да. Бу ҳам Худонинг бир имтиҳони экан.

Турғуннинг бу гапи овунтира олмади. Унинг юраги хотира туманига танҳо ҳолида шўнғиб, ғавғони бошлаган эди. Агар юрак китоб каби бўлсайди, унинг саҳифаларидан кўп-кўп титроқ сатрларни ўқиш мумкин эди... Ҳаёт оқими мангу: унинг ўйинлари ғоят ажабтовур, баъзан эса бешафқат: висоллар ва айриликлар, қувонч-кулгу ва қайғу бир-биридан нафрат-

ланмай, қўшилиб, сел каби бостириб келаверади, суриб келаверади... келаверади...

– Ичим ёниб кетяпти, Турғун. Ўлганимда ичимни ёриб кўрсанг, тамоман кўмирга айланиб кетгандирман. Ҳамма яқинларимнинг ўлганлари бир бўлди-ю, Сотволдининг кетворгани бир бўлди. Хўп, шунинг жони керак экан, урушда ола қолмайсанми? Шунча куйдирасанми бечорани? Ўғлининг жони керак экан, нима қилардинг шу болани унга бериб? Тирноққа зор бўлиб ўтавермайдими? Яна иккита набира бергани нима эди? Аффонга олиб бориб жонини олиш учун берибмиди? Ўликларини темир тобутларга солиш учун берибмиди? Ҳаммаларини ўз қўли билан қўйди-я! Ҳеч бўлмаса хотини туриб турса бўлмасмиди? Сотволдимизни ҳеч бўлмаса икки-уч кун ётқизиб, биз билан хайр-хўшлашгандан кейин жони олинса бўлмасмиди? Уйқусида ҳам оладими жонни?

– Сен билан мен билиб ўтирибмизми, балки бу Худонинг синовидир?

– Ол-а! Синайдиган бўлса фақат Сотволдини синайдими? Барибир қойил эмасман.

Ҳаво очиқ, беғубор, осмон табассум қилар, аммо буларнинг кўнгилларини қора булут қоплаб олган эди. Чойхоначи шумшайиб ўтирган икки қарияга далда бериш мақсадида ҳовлига чиқиб, сўрига яқинлашди-да, чойнакни ушлаб кўриб, уларга савол назари билан қаради:

– Ие, совибди-ку? Янгилайинми?

– Керакмас, ҳозир кўнгилга чой ҳам сиғмай қолди, – деди Мирҳосил қўл силтаб.

– Кўнгилни кенг қиловринг, тақсир. Бир ашуларинг бўларди...

– Вей, ашула-пашулангни йиғиштир, бор, самоварингга қара.

Чойхоначи уларга яқинлашганига пушаймон еб, ўтирилди:

– Самоваримга гап йўқ. Худди ўзларига ўхшаб қайнаб турибди...

Мирҳосил минғирлаб айтилган гапни яхши англамай, ошнасига қаради:

– Бир нима дедими? Димоғига қурт тушадиган сортдан эканми, а?

– Ке, қўй, ўзича бир нима деб минғирлади.

– Турғун, берироқ кел, сенга бир гапни айтиб қўяй: қўққис мен ҳам уйқумда жўнаворсам, сен билиб ол, мени Сотволдининг ёнига қўйдирасан. Мен унга кўп оғир ҳазиллар қилганман. Бечора кулиб тураверарди. Энди ўзим армондаман.

– Гапинг тўғри. Баъзан қуюпқондан чиқиб кетардинг. Бир марта аскиянинг орасида эркаклигига писанда қилувдинг. Ёмон бўлганиди ўшанда. Болага тиланиб-тиланиб юрган вақтлари эди. Бошини эгибла қолганиди. Бошқа одам бўлганида каллангни шартта узибла ташлаган бўларди. У бечора индамаган.

– Эсимда... Шунинг учун ҳам ўғил кўрганида суюнчига гилам берганман-ку?

– Гап билан жонини суғуриб олган эдинг, дилнинг ярасига гиламинг малҳам бўлармиди?

– Армоним ҳам шу-да. Уч-тўрт кун касал бўлиб ётганида ҳам розилик сўраб қолардим. Турғун, Сотволди билан ошначилигимиз қаттиқ эди, рози бўлиб кетгандир, а?

– Буни Худо билади.

– Энди армон ейди мени. Манов ерим куядиган бўлиб қолди, – Мирҳосил шундай деб кўкрагига енгил муштлади. – Агар ёнига қўйдирмасанг, у ёқда ҳам тинчимайман, ошна.

Уч-тўрт дақиқа олдин бир-бирини киноя найзаларига илиб отаётган икки ошна энди армон кемасида дардқаш бўлиб ўтирганида ҳамширанинг билагидан ушлаб келаётган Обид кўринди. Йиғламсираётган

ҳамшира худди боғча қизалоғидай унга тобелик билан бўйсуниб келарди. Обид сўрига яқинлашиб тўхтагач, қизни олдинга ўтказиб, қарияларга рўпара қилди:

– Қани, ўзинг айт буларга. Мир Минович, кўнглинг тўғри сезибди. Қара-я, Пулат ўлмаган экан, тирик экан!

– Ҳа, шунақа! Биттанг ўлди, дединг. Яна биттанг тили қотмасин, дединг, ҳе пайтавафаҳмлар! Нима, қизча адашибдими?

– Адашса ҳам гўрга эди. Айт ўзинг энди!

Қариялар орасига тушиб довдираб қолган ҳамшира баралла йиғлаб юбормаслик учун пастки лабини тишлаб, мўлтиллаганича тураверди. Кейин кимдандир нажот истаб атрофга аланглаб олди. Шошилиб келаётган докторни кўриб, кўзларида умид учқунлари чарақлади. Сўрига яқинлашган доктор қарияларга салом бериб кўришгач, Обидга юзланди:

– Тоға, қўйинг, қийнаманг қизимизни. У адашмаган. Беморнинг юраги чиндан ҳам тўхтаган эди.

– Нега тўхтайди, сен ўзинг кимсан? – деди Турғун унга қовоқ уюб қараб.

– Мен даволовчи врачман. Тоҳировнинг юраклари...

– Сен бола гапни чайнама, айт: ошнам тирикми? – деди Мирҳосил унинг гапини узиб.

– Худога шукр, тириклар.

Бу гап жонларига ҳаловат берди. Кўнгиллари эшигидан мўъжиза мўралаб, табассум қилди, дилларини шод-масъуд этди.

– Ҳа, бу гапинг эркакчасига бўлди. Пулат ўладиган боламас-да, ўзи, – деди Мирҳосил. – Кеча оқшом биллалашиб чой ичганмиз. Ўладиган бўлса ҳам менга айтиб кетарди. Биз у билан биласанми, Берлинга довур билла борганмиз.

Дўстининг ҳаётлигидан кўнгли хотиржам бўлган Обид ҳазилнинг ўрни келганидан фойдаланди:

– Немиска хотинлар билан тоzza улфатчилик қилишган бу тоғаларинг, – деди Обид.

– Ҳой! – Турғун «тилингни тий» деган маънода ҳамширани имлаб кўрсатди: – Уят-а...

– Бир ҳазил келиб қолди-да, ҳазил бу.

– Ҳазилинг қурсин сенинг. Қўйвор қизимни, юрагини чиқариб юборай дебсан-ку? – Мирҳосил ошнасига қуруқ пўписа қилиб, кейин ҳамширага қаради: – Қизим, сен бунақа совуқ гаплардан аҳтиёт бўлгин, хўшми? Яхши гап бўлса дарров суюнчи ол. Ёмонини ичингга ютовур. Сиқилиб кетсанг ҳам ютовур.

Обиднинг қўлидан бўшаган қиз «хўп бўлади» дегандай бош ирғаб қўйиб, тез-тез юрганича булардан узоқлашди. Ичкаридан чиқиб келган чойхоначи унинг изидан қараб турди-да, сўнг докторга яқинлашиб, сўрашди:

– Дўхтиржон, иш тугадими дейман?

– Ҳа, энди борайлик.

Бу гапни эшитиб ошналар бир-бирларига савол назари билан қараб олишди.

– Қаёққа борасан? – деб сўради Мирҳосил ажабланиб.

– Уйга-да. Иш вақтимиз тугади.

– Дўхтирмисан ўзинг? Менинг ошнам сенинг касалингми? – деди Мирҳосил унга норози нигоҳини қадаб.

– Ҳа.

– Бутунлай тузалдимми?

– Йўқ ҳали.

Доктор бу саволлардан мақсад нима эканини англамай, жим турган икки қарияга қараб олди. Мирҳосил эса саволлар ҳужумини давом эттирди:

– Тузалмаган бўлса, уни ташлаб қаёққа борасан?

– Қарайдиган навбатчи врач бор.

– Э, йўқ, дўхтирвой, сен тудавой-судавой гапларингни йиғиштир, навбатчи-павбатчи деганингни

мен билмайман. Қани, дарров изингга қайт-чи! Ошнам тузалмагунича бир қадам нари-бери силжимайсан. Менам силжимайман, буларам силжишмайди. Ошнамни тузатиб берасан, кейин биллаллашиб кетамиз.

Бу талаб докторга ғалати туюлиб, «ошналарингизни инсофга чақириб қўйсангиз-чи» деган маънода нажот кўзи билан қаради. Турғунга ҳам, Обидга ҳам дўстларининг талаби маъқул келаётган эди. Булардан ёрдам кутишдан умидини узган доктор ўзини ҳимоя қилишга ўтди:

– Тоға, нима деяпсиз, бир кунда бўладиган иш эмас бу.

– Бир кун бўлмаса икки кундир. Урушда қуршовга тушиб қолганимда тўққиз кун бағримни қорга бериб кутганман. Билиб қўй бола, керак бўлса бир йил ўтирамиз. Бизнинг бошқа қиладиган ишимиз йўқ. Пўлатнинг кимлигини биласанми? Билмайсан. У бизнинг жўрабошимиз! Яхшиликча қайтовур жойингга, ҳа!

– Ука, қайтовринг, – деди Турғун мулойимлик билан. – Бунга йўқ десангиз балоларга қоласиз. Гитлерни ҳам шунинг ёлғиз ўзи бориб инига тиқиб келган. Бунинг кимлигини билмайсиз.

– Бошқалар билмаса ҳам мен биламан, – деди доктор кулимсираб.

– Кимнинг ўғлисан? Мени қайдан биласан?

– Ўтган йили шаҳардаги шифохонада ётувдингиз-ку?

– Ётган бўлсам нима?

– Бир ҳафта даволаниб кейин ётган каравотингизни олиб кетганингиздан хабарим бор.

– Олиб кетганман. Тўғри қилганман. Ўғлим келиб «отамни касалхоналарингга ётқизаман», деса шерикларинг «жой йўқ» дейишдими? Кейин ўғлим пул бериб жойлаштирдими мени? Пул бергани шу жойни

сотиб олгани бўладими? Билмасанг билиб ол! Мен сотиб олган нарсани ташлаб кетадиган аҳмақ эмасман. Турғун, эсингдами, ўша ерда бир ҳафта ётибман-а! Ҳали унақа касал топишади, ҳали бунақасини топишади. Э, ўликда ҳам бунақа кўп касал бўлмайди. Ўғлимга «жувоб тегди, мошин олиб кел», дедим. Каравотни орттирдиму жўнавордим. Омма булар орқамдан йиғлаб боришди. Каравотлари испискада тураркан.

– Ҳа, бу ҳазилингиз анча гап-сўз бўлган эди.

– Ҳазил дедингми? – Мирҳосил қошларини чимириб бош чайқади. – Сенларга ҳазил бўлиб туюлдимми? Балки сен чалароқ эшитгандирсан. Бир бошдан айтиб берайинми?

– Қўйсанг-чи, эски пахталарни титиб нима қиласан? Бошингдан ўтгани бу дўхтир боламизга тегишли эмас.

– Сен тек тур. Ўша ишимни ҳамма дўхтир билиб, шунга қараб тўн бичиши керак. Дўхтир болам, менга яхшилаб қара-чи, касалим борга ўхшайдими?

Доктор «Мақсадингизга тушунмадим», дегандай елка қисиб қўйди. Мирҳосил бунга қаноат қилмади, унга «сиз соппа-соғсиз» деган аниқ гап керак эди, шу боис саволини такрорлади-да, бу сафар хоҳлаган жавобини олгач, мамнун равишда давом этди:

– Ҳа, мен ўшанда ҳам соппа-соғ эдим, ҳозир ҳам отдекман! Шу ёшга киргунимга қадар дўхтир деганига ишим тушмаган. Шу қиш икки марта аксирган эдим, катта ўғлим тушмагурнинг меҳри жўшиб: «ота, сиз ҳам бошқаларга ўхшаб ёти-иб бир даволанинг», деди. «Касалхонага ётмасам одам қаторидан чиқаман шекилли, болаларим яна «отасини касалхонага ётқиза олмаяпти экан», деган маломатга қолишмасин», деб, кўна қолувдим. «Йўлланма» деган матоҳни олишдаги сарсонгарчиликни билибманми? Боз, сен биласанми, сарсонгарчилик нималигини?

– Сендан бошқа ҳамма билади. Сарсонгарчилик – чиқим қилиш дегани. Чиқимсиз мушук ҳам офтобга чиқмайдиган бўлиб қолганини билмайдиган одам уйида туршак шимиб, наъматакнинг қайнатмасини ичиб ўтиравергани дуруст-да.

– Нақ топиб айтдинг. Лекин каттам ўжар-да, ўша чиқимдан қочмай олиб келди йўлланмасини. Мен ҳам одам қаторига қўшилиб, касалхонасига ётдим. Дўхтурлар бирин-сирин кириб, ҳурматимни жойига қўйиб: «Нима касалингиз бор?» – деб сўрашди. Мен нодон «нима касалим борлигини ўзинг топмайсанми?» – деб ўтирмай, «кампиримни соғинишдан бошқа касалим йўқ», – дебман. Шу-шу дўхтир зоти менга йўламай қўйди. Менам «Бу дўхтирларда кампирни соғиниш касалига дори йўқ экан-да?» – деб ётавердим. Кейин зийраклик билан кузатиб қарасам-ки, дўхтирлар кириб, қуюқ салом беришганда, мен лақмалик қилиб, қуруқ алик олган эканман. Билсам-ки, тузалишни истаган касал дўхтирнинг саломига бошқача алик олиши зарур экан. Астойдил дуо қилиш, юракдан чиқариб раҳмат айтиш ҳисобга ўтмас экан. Раҳмат деганлари чўнтакдан чиқиши шарт экан.

– Мир, қўй энди жуда-а оширвординг, укамизни хижолат қилма, – деди Турғун уни аста туртиб.

– Сен аралашмай тур. Мен кўрганимни айтаман. Бу дўхтир укам у ерда йўқ эди. Демак, гуноҳи ҳам йўқ. Аслида дўхтирларга даъвоим ҳам йўқ. Уларнинг билгани билган. Агар бозорга бориб: «Мирҳосил тоғамиз менга бир тонна раҳмат айтдилар, дейишса, биров бир мисқол гўшт берармиди?» Мен анқов ҳам, зиқна ҳам эмасман. Ақлим кирганидан кейин раҳматни чўнтакдан чиқариб айтувдим, дорининг хилма-хилини ёзиб беришди-ю, омма «бунақа дори касалхонамизда йўқ, ўғлингизга айтинг, топиб келсин», дейишди. Барака топгурлар, касалхонанинг шундай

биқинида дорихона очиб қўйишган экан, ўғлим қидириб, сарсон бўлмади.

– Айтганинг эсимда, – деди Обид. – Дорининг нархи гўрковнинг нархи билан бир хил экан. Омма дорининг эм бўлишига ишонч йўқ, гўрковники ишончлироқ, сувабла ташлайди.

– Худди шунақа! – деди Мирҳосил кўрсаткич бармоғини кўтариб. – Яна барака топишсин, илгарилари касалхонага ётган одамни йигирма тўрт кун даволашарди. Ҳозир икки ҳафтада миҳдай қилиб юборишяпти. Шуниси ҳам дуруст. Йигирма тўрт кун ётган одам раҳмат айтавериб, охири ўлимлигига асраб юрганини ҳам шу ерга ташлаб кетармиди... Хуллас, ортимдан катталари ҳай-ҳайлаб қолишдим... «Касалхонангга ётқишида ўғлимга «Битта койка фалон сўм», – деган экансанлар. – Ўша пулни тўлаганман. Энди шу койканг меники бўлади», – дедим. Кейин ҳисоб-китобни бошладим: «бармоқдан қон олишга ҳамширангга шунча раҳмат пули, томирдан қон олишга мунча, думбага игна санчишига яна бунча, клизма деган палакати бор экан, унга ҳам шунча, ҳожатхонангга кўп тўламай деб икки кунда бир кирадиган бўлиб қолдим... яхшиям касалхонангда ўлиб бермадим, жағимни боғлашга пулим етмаса, оғзимни ланг очиб, чиқиб кетаверардим. Янаям барака топларинг, кампирларга бир қараб олиш текин экан, кўзларим роса мазза қилди», дедим, оғзини очганича бақа бўлиб қолди ҳаммаси.

– Боплагансан. Бу дўхтирларнинг қўлига тушган соғ одам ҳам тирик чиқмайди, – деди Обид ошнасини қувватлаб. – Ўрдак балчиқни титгандай титаверишади ичингни. Тапқаридан касал топишолмаса, ичингнинг авра-астарини ағдариб ташлашади. Бурноғи йили қовуғимдан касал топишибди. Нима эмиш – қовуғимни тешиб ичак улаб қўйишармиш. Э, менга қараларинг, дедим, мен яна тўртта хотинни гуллатадиган йигитман, дедим.

Турғун қарасаки, ошналари «ўтлаб» кетадиган. Шу боис жеркиб берди:

– Бўлди, суюлмаларинг. Аччиқ ичакдек чўздиларинг, омма. Дўхтир болам, сиз буларнинг гапларига қараманг, боровринг.

Ҳимоячи топилиб, осон қутилганидан қувонган доктор кетмоқчи эди, Мирҳосил тўхтатди:

– Ҳа, қаёққа? Изингга қайт, бола! Мен битта гапирадиган сортиданман. Жойингга қайтгину, ошнамни тузатгин. Ҳа, орқа томондан уриб кетма, ҳар соатда бориб текшираман-а?

– Борақол дўхтиржон, – деди Обид «иложсизсан» деган маънода кўз қисиб қўйиб. – Гитлер ҳам бу одамнинг гаини икки қилганмас.

– Дўхтир болам, ё Тошкандан дўхтир чақиртирайликми? – деди Турғун.

– Кераги йўқ, ўзи қараб, тузатади, – деди Мирҳосил бош чайқаб. – Тошкандаги дўхтиринг ҳам шу бола ўқиган мактабда ўқиган. Боровур, дўхтир бола.

Доктор изига қайтмоқчи бўлганида Мирҳосил уни тўхтатди:

– Тўхта-чи, бола, менам сен билан бориб ошнамни бир кўриб чиқай.

Бу илтимосдан кейин доктор қатъий оҳангга ўтди:

– Мумкин эмас.

– Нимага мумкин эмас?

– Реанимация бўлимига ҳеч ким киритилмайди.

– Хўп, кирмасам кирмадим. Сен эшикни қиялаб очиб турасан. Мен секингина мўралайман. Ошнам билан кўз-кўзга тушса тезроқ тузалади. «Меҳр – кўзда» деган гапни эшитганмисан?

– Мумкин бўлмаган ишни мендан сўраманг. Шу ерда эканингизни жўрабошингизга айтиб қўяман. Кўнгиллари кўтарилади. Ҳозир у кишини безовта қилсангиз, ўзларига қийин қилиб қўясиз.

– Мени кўрса безовта бўлмайди.

– Ке, қўй, дўхтирга осилавермагин, – деди Турғун ўртага тушиб. – Сиз боровринг ўғлим.

Доктор сал нари кетгач, Мирҳосил Турғунга ола қаради:

– Сен бир нарса дейишдан олдин гапингни чўққа қўйиб дам-пам едириб олгин. Ҳеч замонда деҳқон одамга Тошкандан дўхтир келарканми? Идорада ўтирадиганлардан бўлганида ҳазилакамига аксириб юборса ҳам Тошкандан ўнтаси учиб келарди. У ёқнинг дўхтирлари арига ўхшайди, фақат ширага ёпишади. Нима дединг, Боз?

– Гапнинг тўнини бичиб қўя қолдинг. Сен гапираётганингда мен кампиримни қучоқлагандай яйраб кетаман, – Обид шундай деб ўзининг гапидан ўзи яйраб кулди.

– Дўхтирлар билан шунақа авжда гаплашмасанг бўлмайди. Сотволдини ҳам шунақа қаттиқ туриб кўрсатганимизда бекорга ўлиб кетмаган бўларди. Оғзимизга пашша қўниб кетса ҳам лаллайиб ўтирадиган лавашанг бўлқопмиз.

– Энди ўзингдан кетдинг, Чўтир. Энди бу гапинг шалтоқ хотиннинг йиртиқ лозимига ўхшаб кетди, – деди Обид норози қиёфада бош чайқаб. – Сотволдига дўхтир эмас, Сотволдига хотин керак эди. Неча марта айтдим, уйлантириб қўяйин, деб. Эркакнинг хотини ўлдими, жанозасини ўқиб, кўмиб қайтаётганида йўл-йўлакай уйланиб келиши керак. Эркак бир нафас ҳам хотинсиз яшамасин.

– Сотволдини сарқитингга уйлантирмоқчимидинг? – деди Турғун уни жеркиб.

– Рисолни айтяпсанми? Нега сарқит бўларкан?

– Еттинчими саккизинчими хотин сарқит бўлмай нима бўларди?

– Саноқдан адашма, Буқоқ, Рисол бешинчиси эди. Омма «сарқит» дея кўрма! Хотинларимнинг ичида жонони шу эди. Худонинг қудратини қара-я, тишим

оғриганида битта ўпса, оғриқ таққа тўхтарди. Ўпиши шунақа шифобахш эди. Кайфда уч талоқ қилиб қўйганман. Бўлмаса шунақа хотинни қўйиб бўларканми?

– Вей, сал пастроқ туш. Бунақа эртакларни мишиқи болларга айтсанг ишонишади, – деди Мирҳосил энсаси қотиб. – Сен эркак бўлиб биронта хотинингни ўзингча талоқ қилмагансан. Ҳаммаси сени ташлаб кетган. Оғзингдан чиқадагон носнинг сассифига ит ҳам чидамайди.

Бу гапдан малолланган Обид унга жавоб бериш ўрнига ёвқараш қилиб, белбоғидан носқовоқ чиқарди-да, намоишкорона чекди. Кейин кафтини шимига артиб, кўкрагини кериб қўйди:

– Носди эркакнинг хўр-рози чекади, гапнинг ҳам шалтағини чиқариб юбординг. Эркакнинг хўр-рози хотинга тўймайди. Сенларам юрибсанлар-да, эркакман деб!

– Кўп хотин олганингни билмаган одам сени эркак ҳам демайди, – деб пичинг қилди Мирҳосил.

– Сенинг кўзларинг ёмон, Боз, – деди Турғун ошнасини қувватлаб. – Кўчада сени кўрган кампирлар ҳуркадиган бўп қолишибди. Туновинда ҳаптобусда қайинсинглимга тикилиб, еб ташлай дебсан.

– Сенам гапнинг шилталарини чиқарворасан-да! Қайинсинглингнинг ёши нечада? Тўқсондан ошди-ми?

– Винтларинг анча бўшаб қоптими, Боз? Қайинсингил ҳеч замонда поччадан катта бўладими? Хотиним етмиш иккига кирди. Синглиси етмишга бормагандир.

– Ҳа, ана! Олтмиш тўққиз ярим бўла қолсин. Аканг қарағай олтмиш бирга кирганига ҳам кўнмайди, билиб қўй. Етмиш иккига кирган битта кампирга тикилиб ўтирадиган лавашанглар бошқа.

– Ҳа, қойилман, эркак дегани шунақа бўлса-да!

Агар ҳақиқий «боз» бўлсанг, энди ўн саккизга кирганига уйлан. Ўладиган дунёда бир яйраб ол. Ёш хотиннинг қўлида ўладиган бўлсанг ҳам мазза қилиб ўласан.

– Олса ҳам онаси ўлиб кетган қизни олсин. Сотволдига ўргатган гапи эсингдами?

– Ўргатган бўлсам гапнинг нақ ўғил боласини ўргатганман. Аввал боши ўзи йиғлаб қолган менга. Қайнонасида грамм ақл бўлмаса нима қилсин? Ақлли қайнона қизиникига келиб беш кун ҳам ётиб оладими? Сотволди ҳали етмишдан ошмаганди ўшанда. Юбилей қилувдик-ку, эсларингдами? Хотини ҳам аҳмақ-да, онам келиб қолибди, деб онаси билан ётоврибди-да. Ақли бўлса, эр турганида онаси билан бирга ётади? Менга-ку барибир, биттаси онаси билан ётса, биттаси ўзимга қолади. Сотволдига қийин-да, шунинг учун йиғлаб берди. Гапнинг хўр-розини ўргатдим: «Ёлғиз ётиб ўлибди қолсам, жағим очилиб қолса – иснод сизга тегади», деган экан, кампиршо дарровла хайр-маъзурни насиё қилиб жўнаворибди.

– Пешонасида барибир ёлғиз ўлиш бор экан. Жағини аранг жойига келтирдим.

– Ҳа, ошнамга жавр бўлди... – Мирҳосил шундай деб алам билан хўрсинди.

Унга жавобан Обид ўзининг ҳам армонда эканини билдириш учун уф тортди:

– Биттагина хотинга қаноат қилиб нима кўрди бу дунёда?

Турғун Обидни бир жеркиб тинчитиб қўймоқчи эди, чойхона ҳовлисига кириб келаётган Рихсига кўзи тушиб, гапи оғзида қолди.

– Ие, Рихси, шу ердаминг? – деди уни қаршилаб.

Рихси уларга тик қарамай сўрашди-да, синиқ овозда жавоб берди:

– Ҳа, ичкарига қўйишувди, ёнларида эдим, – Рих-

си тикилган кўзларга қарашдан ўнғайсизланиб, бошини эгди.

– Анча тузукми энди? – деб сўради Мирҳосил.

– Ҳа, ўзларига келдилар.

Бу жавобдан сўнг қайғунинг изтиробли шарпаси аригандай бўлиб, юраклар хотиржам ура бошлаши керак эди. Лекин ўнғайсизланган Рихсининг кўзини ерга қадаганича жавоб беришини улар бошқача тушуниб, хавотирлари ошди: умид саробини ханда эмас, ясама илжайишга банд лабдан ахтарсинларми?

– Гапиряптими? – деди Обид ҳовлиқиб.

– Сал қийналяптилару, гапларига тушунса бўлади, – Рихси шундай деб ўзини зўрлаб жилмайди.

Рихсининг лип этган табассуми ишончли ҳаловатни баён қила олмади. Аксинча, кўзидан оққан бир томчи ёш умиднинг дарз кета бошланганидан дарак эди. Турғун ҳам, Мирҳосил ҳам буни сезса-да, умид кемасида маҳкам туришга интилиб, юракларидаги хавотирни ошкор этмадилар. Қани эди умид ҳаёт умонини лабига қадар лиммо-лим тўлдира олса?

– Худога шукр, гапирган бўлса – тузалибди-да, – деди Турғун хотиржамроқ оҳангда.

– Тузалмаганига қўямизми! – Мирҳосил беморни биттагина гапи билан оёққа турғизиб қўйган мард одам оҳангида гапириб, кўкрагини кўтарди. Бошқа пайт бўлганда бу олифтагарчилиги учун Турғундан бир чимдим қалампирли гап эшитарди. Мавриди бўлмагани учун Турғун ошнасига қия қараб олди-ю, яна Рихсига юзланди:

– Ўзи нима бўлди? Кеча туппа-тузук эди-ку?

– Билмасам, саждага бош қўйдилару ёнларига шундайгина йиқилдилар. Ваҳимага ўралашиб қолдим. Кетиб қолдиларми, деб қўрқдим.

– Қаёққа кетади? Индамай жўнаворадиган боламас у, – деди Обид аёлга далда бериш мақсадида. – Рихси, сен хафа бўлмагин-у, ошнам шу ердан чиққа-

нидан кейин суюнчисига битта хотин олиб бераман. Узоқ яшашнинг сирини билиш керак-да! Менинг бобом бир юз йигирма учга кирганлар. Ўн саккизта хотин олганлар. Менинг отам ўн биринчи хотиндан. Отам туғилганларида бобом саксон учда бўлганлар. Битта хотин билан ўтаётган мановларнинг тўқсонга боришларига кўзим етмайди. Сен хўп деявур, эрингни бир юз элликка киритиб бермасам – бетимга тупурасан.

– Тўхта, шу ерда отдан туш, – Турғун жеркиши камлик қилиб, Обиднинг енгидан ушлаб торгди-да, яна Рихсига қараб давом этди: – Ошнамнинг бунақа касали йўқ эди-ку, қўни-қўшнилари у-бу деб аччиғини чиқаришдими? Ёнларингда сув талашадиган хумпар бор эди, ўша яна ғалва қилдими?

– Йўқ, у тинч эди. Ўртоғингизга газитдаги гап ёқмади шекилли?

– Қанақа газит?

– Ўқимадиларингми?

– Газит ўқимай қўйганимга анча бўлган.

– Кеча оқшом почтачи газит ташлаб кетувди. Ўқидилару ғижимлаб қўйдилар. Бир сўкиндилар. Кейин самоворхонага чиқиб кетдилар. Газитни қарасам, «Бобомнинг қотили ким?» деган гап ёзилган экан. Сиз биласиз, калтаариқлик Собит алкаш дегани бўларди, – Рихси шундай деб Мирҳосилга қараб олди. – Сизларга озгина жамоатлиги бориди шекилли? Апининг шаҳарда турадиган ўғли ёзибди.

Мирҳосилга бу гап таъна каби туюлиб, худди ўзи айбдордай томоқ қириб қўйди. Бундан фойдаланган Обид гапга қўшилди:

– Э, бўлди, танийман уни. Бурнининг тагига соч қўйган паканагина қўнғиз башара болами? Турқи халадийнадан ҳам совуқроқ бир бола эди.

– Нима деб ёзибди? – Мирҳосил энди тўнг овозда сўради.

– Қирқинчи йилда бобоси қамалиб, кейин Сибирда ўлиб кетган экан. Миллатпарвар киши бўлган экан. Ўртоғингиз... қулоқ қилдирган эканлар?

– Вой, хунаса! Шунақа деб ёзибдими? – Мирҳосил газаб билан сўкингиси келди-ю, аёлнинг олдида ўзини тутишга мажбур бўлди. Турғун эса ажабланиб деди:

– Қирқинчи йилда «қулоқ» деган нарса йўғиди-ку?

– Нимага ҳайрон бўласан? – деди Обид. – Ёзган бола Собит алкашнинг ўғлими? Собит алкашдан эсли бола туғилами ҳеч замонда?

– Собит алкашнинг отаси... оти нима эди?

– Урайим ўғри.

– Ҳа, ўша. Савдода ишлаб, дўконни каламушдай кемириб ташлагани учун қамалувди. Ома, тўғри, Пўлат уни бир дўппословди. Мен ажратиб олмаганимда ўлдирибلا қўярди ўшанда, – Турғун Мирҳосилга қараб изоҳ берди: – Сен армияда эдинг. Энам қайтиш қилганда кафанликка берган сурпдан салкам бир метрини уриб қопти-да. Пўлат билиб қолиб тоzza чангини чиқазворди.

– У хунасанing бобоси миллатпарвар эмас, пулпарвар эди. Пул бераман, деса хотинини бировга қўшиб қўйишдан ҳам тоймайдиган сортидан эди. Ҳа, эсизгина-я! Собит алкаш тирик бўлганида шу ёзадиган ўғлини ўзинing кўзи олдида ким ошди савдосига қўйиб юборардим. Кейин юрарди майда қадам бўли-иб.

– Ҳа, майли, бўлар иш бўпти. Ошнам тузалаверсин-чи. Ўша болани Тошкандан олиб келиб қўллари-ни чопмасам юрган эканман, – Мирҳосил «айтганим шунчаки бир гап эмас, қасам!» деган маънода жағини кафти билан силаб қўйди.

Бу онда ташқарида от пишқириб, ҳаммалари ўша томон қарашди. От аравадан тушган Мамасоли чойхона томон қарамай, шифохонага ўтиб кетмоқчи эди, Обид ҳай-ҳайлаб чақирди-да:

– Ҳа, сўфи, мурид овлаб юрувдингми? Бунча ховлиқиб қолдинг? – деб пешвоз чиқди.

– Ошна, хабарни эшитиб, шошиб келовурдик, югурдакни жўнатувдим, яхши уйда экансан, – деди Турғун узр оҳангида. Мамасоли ошналари билан тезгина сўрашиб, Рихсига хавотир билан юзланди:

– Тинчликми?

Аёл аста бош ирғаб қўйиш билан чекланди, Мамасоли бундан қониқмай, аёлга қараш ножоиз эканини унутиб, бесамар тикилди. Коинотнинг муқаддас сирини билиб олиш иложсиз бўлганидек, қайғу пардаси ортидаги қорачиқларда қалбнинг ловиллаган яширин олови алангасини кўриш мумкин эмасди. Рихси унинг тикилишидан ўнғайсизланиб, «ўзингиз айта қолинг», дегандай Мирҳосилга нажот нигоҳи билан қараб олди. Мирҳосил жавобни ҳаяллатмади:

– Тинчлик. Пулатнинг сал тоби қочибди.

– Худо шифосини берсин.

Бу ерда узоқ туриб қолишдан хижолат бўлган Рихси Турғунга қараб олди-да «Мен бора қолай», деб изн сўради.

– Ҳа, сен ёнидағ жилма. Дўхтир болага ҳам таъинлаб қўйдик. Яхши қарамайдиган бўлса, дарров бизга чиқиб айт. Биз бу ердан жилмаймиз.

– Вой, сизлар боровринглар, анча тузуклар.

– Биз билан ишинг бўлмасин, – деди Мирҳосил буйруқ оҳангида. – Биз бир яйилишиб ўтирамыз. Ошнам бир касал бўлганда ўтирсак ўтиришибмиз-да. Сен боравур.

Чойнак кўтариб чиққан чойхоначи Рихсини савол назари билан кузатганича сўрига яқинлашди.

– Тақсир, чойни янгилайин?

– Ҳа, энди ичсак бўлади, – Мирҳосил шундай деб жойига чиқиб ўтирди. Унинг мулойимлашиб қолганидан кўнгли хотиржамлашган чойхоначи чойни қайтара туриб, унга жилмайиб қаради:

– Тақсир, ҳали гап чал чала қовди, тўйда айтадиган битта ашулангиз бўларди. Тўйхона қийқириқ бўлиб кетарди:

*Тогда қуён отибман – ияги йўқ,
Жонон кўйлак кийибди – жияги йўқ.
Жияги йўқ жойларидан қўлим солсам –
Билқиллайди қўш анори – суяги йўқ.
До-оде суяги йўқ...*

– Суюлма, мен бунақанги ашула айтмаганман, – деди Мирҳосил муғомбирлик билан қовоқ уюб. – Айтган бўлса манов тоғанг айтгандир. Бунақа суюқ нарса шундан чиқади.

– Эшитяпсанми? – деди Турғун Обидни енгил туртиб. – Сен айтгин, суюқ гаплар кимдан чиқарди?

– Э, шунинг гапига парво қилиб ўтирибсанми? Бунинг гапи нима-ю, лўли хотиннинг ямоқ лозими нима! – Обид шундай деб қўл силтаб қўйди-да, чойхоначига юзланди. – Менга қара, эркакнинг хўр-рози, бир йиғилишиб қолибмиз, сен ўчоққа дарров ўт қала. Мен ўзим эркаклар ейдиган паловхонтўрани дамлай. Тоғаларинг кампирларини би-ир хурсанд қилишсин.

– Ўтти-ку, ёқвораман. Омма гўшт-ёғ йўқ-да?

– Нега йўқ бўлади? Самоворхонами бу ё хотинларнинг ҳаммомими?

– Энди... кузда одам сийрак... қўй сўйсақ...

– Бўпти, сен қозон осовур. Анави шайтонарава сеникими? – Обид айвон устинига суяб қўйилган велосипедга ишора қилди-да, сўнг Мамасолига қаради: – Ўзим гузарга чиқиб келаман. Сўфи, Чўтирни дуо қилиб бир ош ейлик а?

– Сен нега мени дуога рўпара қиляпсан? Эркак бўладиган бўлсанг чиқимини ўзинг кўтар. Бўлмаса тўкма қиловур.

– Агар менинг ўғлим солиқда ишлайдиган бўлса, кунига беш маҳал ош дамлаб берарман.

– Ўғлимни ўртага солма, унинг қозони бўлак. Ана, сўфининг бўйнига ил. Худойиларда оладиган тугунларининг учига тугилган пуллари сасиб қолмасин.

– Сўфига осилма, ҳозир сенга ўхшаган нокаслар пул тугмай қўйишган, – деди Турғун.

– Шунақами, Боз? – Мирҳосил шундай деб қошларини учириб, Турғунга имлаб қўйди: – Бировларнинг ўғли коррупцияда ишлайди шекилли, а?

– Омма бу гапинг кампирнинг лунжидаги новвотдай ширин бўлди. Ҳозирги ош сендан, нонушталик бундан.

Бу гапни эшитиб Мамасоли ажабланди:

– Ие, ётиб қолмоқчимисанлар ҳали?

– Ошнаميزнинг касали сал жиддийроққа ўхшайди. Ўтирмасак бўлмайди, – деди Турғун. – Ҳарна далда.

– «Улфати чор – анда маза бор». Мен кетдим. Уйларингга одам жўнатиб айттириб қўяман. Бугун кампирларингга дам. «Эртаманан белди бақувват қилиб келишади», дейман. Сўфи, Чўтирнинг сазаси ўлмасин, сен ҳам савобдан қуруқ қолма, чўнтакди бир қоқ.

– Нега?

– Ол, олавер, сенинг пулинг қўшилмаса томоқдан овқат ўтмайди.

Мамасоли чўнтагидан пул чиқариб, санай бошлаши билан Обид шумлик қилиб ҳаммасини тортиб олди.

– Санайвурма, пулнинг баракаси учади. Сенинг пулларинг табаррук, бунга «оби зам-зам» оламиз. Буқоқ, оқидан бўлсинми ё қизилиданми?

Бу гапни эшитган Мамасоли ғашланиб, пулини қайтариб олиш учун қўлини чўзди.

– Пулни ол, ҳаром қилма.

– Жойингга ўтир. Сенинг пулингга ичилса ҳаром

бўлмайди, – деди Мирҳосил уни этагидан тортиб. – «Ҳаром, ҳаром», дейсан, биз шу арақди кучи билан пошистти инига жойлаб келганмиз.

– Фошистни қанақасига инига кирғизганингни билмайман, мен бошқа фронтда эдим. Лекин ичволиб дўшилларингга қусиб юрганларингни биламан. Буқоқ, сеникидамиди? Кўзлари ғилай бўлволиб, хотинини танимай, а? Ўзининг хотинига гап отиб, «шу хотин менга ёқиб қолди, олиб берасанлар», деб йиғлаганлари эсингдами?

– Ўзининг уйида маст бўлволиб «етимман» деб йиғлаганлари ҳам бор. Биз кетамиз, десак, «уйимга олиб бориб қўйларинг», деб ялинганлари ҳам бор. Омма ичволиб ўповардинг-а. Одамди бетини яловриб шилибла ташлардинг. Ит ҳам бунчалик яламас.

– Гаининг роса хўр-розини айтдинг. Бу кўпроқ Сўфини яларди. Бу тавияни Сотволди бечора опичиб обориб қўярди уйига.

– Майли, бўлди, отам замонидан қолган гапларни кавламаларинг.

– Ие, кавлашни бошлаб қўйиб, бизга ақл ўргатяптими? – деди Обид Турғунга қараб.

– Ёшликда ичгани учун тавба қилса, Худо кечирворади, лекин эндигиси... уят. Сенларни ҳозир ичишдан қайтармасам, менам гуноҳга қоламан. Ичволиб, мени ғийбат қилсаларинг, гуноҳларим сенларга ўтади.

– Сўфи, сенинг гуноҳларинг ҳам бизларга табаррук. Қил кўприкдан ўтаётганимизда сеникени рўпара қилиб ўтоврамиз. Ўзимизники заиасда туворради. Омма бу пулларингга рози бўлгин.

– У дунё, бу дунё розимасман.

– Ма, ол, нокас! – Обид чангалидаги пулни ўртага ташлади. – Хотининг уч марта кетиб қолганида уч марта ўртага тушган мен аҳмоқ. Қирқ саккизинчи йилда қайнотангни ийдириб, кўндираман, деб икки

марта ўзимнинг пулимга ароқ сотиб олганман. Менам ўшанга розимасман.

– Вей, тентак, пулини нега қайтардинг, ол! – Турғун шундай деб пулларга қўл чўзди.

– Тегма, рози бўлмаса олмайман. Бунинг бир нарсаи бор. Сталин ўлган йили қалин қор ёққанди. Сенлар йўғидиларинг. Сотволди икковимиз буни алдаб Сожи сатангникига олиб борувдик. Ичмай тоzza куйдиргани камлик қилиб, ярим кечада бизни ташлаб кетворибди, номард. Бир гап ёқмай, сатанг қайдаб чиқаргани эсимда. Уйларимизни тополмай, маҳаллани айланавериб, охири тобутхонага кириб ётибмиз-а! Ўшанда совуқ нафас қилган-да бу. Сотволди шунинг учун кетворди. Бўлмаса ўладиган бола эмасди. Хотин олишга кўндирувдим.

– Бўлди қил, минг йиллик гапни лағмондек чўзаверасанми? Пулни олсанг олавер, нима қилсанг қил. Қийматда жавобини ўзинг берасан.

Чойхоначи худди отни эгарлаб шайлагандай, велосипедни олиб келиб, жинғироғини чалиб қўйди. Обид ташлаган пулини тезгина йиғиб олиб, чўнтакка урди.

– Самоворхонани тузук юрғизсанг, шайтонарава минмай, мошинда керилиб юрардинг, – деди велосипедни етаклаб. – Америкадаги чойхоначилар қанақа мошинларда юришади, биласанми?

– Билмайман, тақсир.

– Шунинг учун ҳам кунинг шу шалоқ шайтонаравага қолган. Умринг шу билан ўтади, сен ношуднинг.

Чойхоначи: «Ундай деманг, тақсир, бизнинг кунимиз ҳам туғиб қолар», деганича уни кузатиб қўйди.

Мирҳосил пиёлага чой қуйиб Мамасолига узатди:

– Пулингга ачинма, сўфи, пул – қўлнинг кири. Ўзинг икки гапнинг бирида «бойликка муккаларингдан кетмаларинг», деб насиҳат қиласан-ку?

– Худо мени кечирсин. Сенларга қўшилган одам-

нинг охирати куяди. Куймаганига қўймайсанлар, – Мамасоли пиёлани олди-ю, бир ҳўплади.

– Кемага тушганнинг жони бир, ошна, – деди Мирҳосил муғомбирлик билан кўз қисиб. Турғун эса гапни илиб кетди:

– Сен болани онанг аслида инсофсиз қилиб туққан. Болалигингда ҳам бизларга хиёнат қилиб турардинг. Шоюсуф гуваланинг боғи эсингдами? Чўтир, биз боққа тушганимизда бу нима қиларди, а? Иштонини ҳўл қилиб, шумшайиб ўтирармиди?

– Қўрқоқ эди, бола пақир. Қуён ҳам бунга қараганда юраклироқдир.

– Бекор айтибсан. Қўрқмасдим, ҳаромдан ҳазар қилардим.

– Ол-а, ўшанда ҳаром-ҳалолнинг фарқига борармидинг?

– Ҳа, ҳаромдан ҳазар қиларди. Шунинг учун биз олиб чиққан нашватиларни беркитиб ерди.

– Туриб-туриб ҳайрон қоламан: ҳаммамизнинг боғларимизда мевалар сероб эди. Омма Гуваланинг боғига тушишга ишқибоз эдик, а? – Мирҳосил шундай деб жойида қимирлаб олди. – Бошқаларнинг боғига қараб ҳам қўймасдик.

– Гувала раҳматли бошқалардан бахилроқ эди. Боғини қаттиқ қўриқлар эди-да. Ўйлаб кўргин, фақат шунинг боғи пахса девор билан ўралганди. Киргани тош отиб қуварди. Бизларга мана шуниси қизиқ эди-да. Бошқалар индашмасди. Индамаган жойга кириб-чиқишнинг нима қизиғи бор? Омма Гувала ҳам астойдил уришмасди. Эсингдами, Сотволди раҳматлини ушлаб олгани. Тозза калтак ейди, десак, Гувала тушмагур Сотволдининг иштонини ечиб олиб, ўзини қўйвориб ўтирибди. Энди ўйлаб қарасам, ўша пайтда одамларнинг назарлари тўқ экан. Назари тўқ бўлгани учун ҳам қаҳатчилик йилларида қишлоқ қирилиб кетмади.

– Ҳа... шундай одамлар ўтиб кетишди-я... Сўфи, шуларни ўйлагин сен. У дунёга борганингда болалигингдаги қилиқларни қилиб юрмагин.

– Қанақа қилиқ?

– «Мен намоз ўқиганман», деб панага ўтиб олиб, бизларнинг дўзахга тушишимизни томоша қилиб ўтирмагин, демоқчиман.

– Томоша қилиб бўпти. Биз қайга кирсак, бу ҳам ўша ерга киради.

– Бу гапинг тўғри. Сен – қариб қуйилмаганларни инсофга келтиролмаганим учун ҳам Қиёматда жавоб бераман.

– Ҳай Сўфижон, инсоф дедингизми? Инсофга келмайдиганлар бизларми? – Мирҳосил пичинг оҳангида шундай деб қошларини чимирди. – Худойи ошларида уйнинг тўрини бермайдиган Карим каззобингнинг инсофи бор-да, а? Агар сутга сув қўшадиганни инсофли десанг, майли, бизларни инсофсиз деявер. Омма билиб қўй: биз шу ёшга кириб, бировнинг бир тишлам нонига хиёнат қилмадик. Тўғри, ароқ ичдик, омма етимнинг ҳақини емадик. Бировларни ургандирмиз, сўккандирмиз, омма ёмонлиги учун қилдик бу ишларни. Намоз ўқиб туриб ҳаромдан ҳазар қилмайдиган Карим каззобинг агар жаннатга кирса, мен кирмадим ўша жаннатингга. Сен айтаётган шу инсофсиз ошналарим билан дўзахингга исиниб ўтирганим маъқул. Сенам боравур каззобингнинг кетидан.

Ярим ҳазил, ярим чин оҳангида айтилаётган гапларни эшитиб, Мамасоли бошини эгди. Ошнларининг феъли ҳам, тили ҳам унга маълум. Кўп ножоиз қилиқларига кўникиб ҳам кетган. Лекин ўлим хабари дарвозани қоқиб турганида ҳам бундай гапларни гапираверишларига чидаши қийин бўлиб қолган. Қайириб-қайириб ташлаган вақтлари ҳам уларнинг феълида ўзгариш бўлмади. «Бир тоғнинг ўрнидан кўчиб кетганини эшитсангиз ишонингиз, аммо бир

одамнинг хулқи бошқа бўлди, деб эшитсангиз, инонмангиз» дейилганда менинг ошналаримга ўхшаганлар назарда тутилибдими экан?» Шу фикр хаёлига урилгандаёқ вужуди зириллаб кетган эди. Айтса, ишонмасликлари мумкин, бомдоддан кейин «Ёсин»ни ўқиган пайтда бўйинларидан то иякларигача ҳалқа-кишан солинганлар ҳақидаги оятни тилга олганида юраги безовта бўла бошлайди... «уларнинг бошлари юқори бўлиб гўдаиб қолган, ерга эгилмайдилар... уларнинг олдиларида ҳам, орқаларида ҳам парда-тўсиқ яратдик. Бас, улар ҳеч нарсани кўрмайдилар...» Бу тоифа қўрқитилса ҳам, қўрқитилмаса ҳам барибир – иймонга келмайди... Бу калиманинг ошналарига ҳам тааллуқли эканини ўйлашнинг ўзиёқ унинг жонини олгандай бўлади. Кўп марталаб огоҳлантираётган бўлса-да, барибир ўзини айбдор ҳисоблайди. У ўзининг эмас, ошналарининг дўзахга тушишидан қўрқади. Бир валиуллоҳ Худога ёлбориб, «Агар гуноҳларим кўп бўлса-ю, дўзахга тушсам, Сендан биргина ўтинчим бор, эй Танграм, мени шундай баҳайбат гавда билан дўзахга туширгин-ки, дўзахинг менинг вужудим билан тўлиб, бошқаларга жой қолмасин», деган экан. Мамасоли ҳам шундай, агар шу улфат учун маълум бир жой ажратилган бўлса, ўша жойни бир ўзи эгаллашни, дўстларини дўзах азобидан қутқаришни истарди...

Мамасолининг жимиб қолганини «сукут ризолик аломати», деб билган Турғун заҳарли сўзларини давом эттирди:

– Биров ўлиб, уйдан йиғи чиқса, каззобинг «булбул сайраяптими?» дейдиган сортидан. Отнинг ўлими – итнинг байрами-да! Ўлган одамнинг хонадони буларни бир йил боқади. Мен болларимга айтиб қўйдим: ўлсам буларга бир пиёла чой ҳам қўймайсанлар, дедим. Меникида булбул сайрамаса сайрамасин.

Бу гапдан кейин Мамасоли чидаб туролмади:

– Сал эви билан-да! Кимнинг куни худойига қолибди? Бировга «Худойи қил» дейилмаган. Ўзи қилади, чақиради. Қирмасак хафа бўлади. Есак бир чўқим ош еймиз. Дуойи фотиҳа қиламиз.

– Ўша фотиҳангни ош емай қилсанг ўласанми? Нафсларинг чатоқ сенларнинг. Жаннатга тушсаларинг ҳам ҳамма ёқни шипириб еб тугатасанлар. Сенлар билан жаннатга кирганлар очидан ўлади.

– Бўлди-е, ҳамма ёқни булғатвординг-а!

– Сен жириллама, сўфи. Каззобингнинг сутга сув қўшгани ёлғонми? – Турғун савол берди-ю, жавобни кутмай, давом этди: – Фақат «хабарим йўр», дема. Буни бутун қишлоқ билади. Мирҳосил, эшитгин-а, туновинда Ҳайдарникига худойига кирувдим.

– Қайси Ҳайдар?

– Ҳайдар хўтикни айтяпман.

– «Ҳайдар эшшак», дегин. Хўтиклиги қолибдими, ёшлигида хўтик эди. Энди нақ қари эшакнинг ўзи. Боласи тўрт танга топадиган бўлганидан бери ағанаб, ҳамма ёқни булғатади. Одамларнинг ҳақини туя қилиб ҳаромдан топган пулига Худони шерик қилишибди-да.

– Ҳа, энди унисини қўявур. Хуллас, худойига кирсам, тўрни Каззоб эгаллаган. «Нафс ундай. Нафс бундай» деб гуноҳлардан сафсата сўқиб ўтирибди. Менинг тилгинам қурсин, бир илволдим.

– Сўқдингми?

– Баттар қилдим. Дедимки, бир бойнинг чўпони қўйларни соғиб бераркану хўжаси эса сутга сув қўшиб пулларкан. Чўпон уни инсофга чақирса, қари кўппакдек қошиб бераркан. Бир куни сел келиб қўйларни олиб кетибди. Ашинда чўпон хўжайинига «Сиз сутга қўшган сувлар тўпланиб келиб, селга айланди-ю, қўйларингизни олиб кетди» деган экан. Шунини айтиб, Каззобга қарасам, башараси қилча ўзгармабди даюсинг.

– Шунини «олдим!» деб кериялпсанми? Сен деворга гапиргандай бўлибсан. Энасини бозорга солиб сўкмасанг гап таъсир қилмайди унга. Менга қара, сўфи, ўшани имом, деб этагидан тутиб юришга ор қилмайсанми?

– Сен ўшанга қараб ҳаммага тўн бичма. Қишлоқнинг кичкинагина масжидига яраша чала илми бор. Хато-камчиликлари шу илмига яраша-да. Қулоққа азон айтиш билан жаноза ўқишга яраб турибди-ку, шукр қилавер.

– Сенам унча-мунча ўқигансан. Илминг битта масжидга етмайдами, ўзинг имомлик қилавермайсанми?

– Эй-й... гап деб гапираверасан-а? Имомликнинг масъулияти бор. Вақти келса, намозда орқасида иқтидо қилганларнинг гуноҳи зиммасига юкланиб қолади. Урайимнинг невараси Бухородаги мадрасани хатми кутуб қилиб, энди Тошкентдаги ўқишини тугатай деб турибди. Илмли имомга ёлчиб қолармиз. Пулдорларга инсоф берса, масжидни ҳам янгилаб олармиз.

– Уч йил олдин ҳам шунақа гапни айтувдинг. Хурсандалининг невараси ўқишни битириб келади, девдинг. Тошкентда қолиб кетди-ку?

– Ўзича қолмади, илмга зеҳни ўткир экан, устозлари олиб қолишди.

– Сенинг баҳонанг кўп. Оғзингни тўлдириб валдирайвер. Фақат бизга гуноҳ-гуноҳ деб осилавурма. Билиб қўй: дўзахга тушадиган бўлсанг, каззоб имомингни деб тушасан. Ҳали қараб тургин, бизларди эшшакка мингашиб жаннатга ҳам ўтиб оласан сен, ҳа!

Ҳамма гапларидан ҳам мана шуниси ошиб тушди. Ҳазаб ўти бетларигача қизартириб юборди. Агар иймони суст, феъли эса Мирҳосилники сингари бўлганида ўзига яраша жавобни берарди. Шайтон «гап

келганда аяма», деб васваса ҳам қилди. Иймон эса «битта гапинг билан шулар қаторига тушиб қолмоқчимисан», деб ҳимоялади. Лекин ғазабли нигоҳини ошнасига қадаб туришдан тийила олмади:

– Ҳа, ол-а, ол! Жонларимга тегдиларинг! Чойдан қуй.

Мамасоли пиёлани дўқ этиб қўйиб, юзини буриб олди. Мирҳосил савол назари билан Турғунга қараган эди, у «етар, яна бир нима десанг портлаб кетади», дегандай имо қилиб қўйди. Мирҳосил «шунга гапирмасам-гапирмадим» деган қарор билан чой қўйиб ғашланган ошнасига узатди. Шу аснода чойхона ҳовлисига кириб келаётган икки йигитга кўзи тушди-ю, аввалига эътибор бермади. Оқ шим, оёғига оқ туфли, устига жигарранг чарм куртга кийган, сочлари орқасига силлиқ таралган қотма йигит «Салют, бобойлар!» демаганида улар билан иши ҳам бўлмас эди. Сурбетларча кириб келиб, яна бу тарзда саломлашганидан ғаши келиб, алиқ олмади. Аксинча, қовоқ уюб қаради.

Мирҳосилнинг ғашини келтирган силлиқсоч, қирғийкўз йигитни болалик чоғлари ҳамма отаси қўйган исмда «Ғани» деб чақирарди. Қиморбозларга қўшилганидан кейин бу исмдан ор қилиб ўзи «Гена» деб ўзгартириб олди. Қиморбозлар орасида йигит ёшига етиб, унча-бунча ютуқлари билан чўнтаги қаппайгач, дам олгали Ялтага борди. Қора денгиз бўйида бир арман гўзали билан танишиб, уч кун маишат қилди. Учинчи кеча гўзал уни шип-шийдам қилиб кетгач, қуп-қуруқ чўнтак, аламли юрак ва янги исм билан уйига қайтди. Арман гўзали ўзини «Офелия» деб таништирганида у «Мен эсам «Гамлет»ман», деб ҳазиллашди-ю, кейин бу исм ўзига ёқиб, «Гена» унутила бошланди. «Гамлет» ўша ҳузурли ва аламли кунлардан хотира бўлиб қолди.

Гамлетнинг ёнидаги қора қошлари туташ йигит-

нинг исми Жасур эди. Аслида бўйнидан иягига қадар қизариб турган қизил доғга ишора қилиб «Тожи» бўлиши керак эди. Отасининг исми «Тожибой» бўлгани учун ирим қилиб, қайтармадилар, «Жасур» бўла қолди. У ҳам шериги каби ўсмир ёшига қадар «Жасур» бўлиб юрди. Кейин оз муддат «Жўра», сўнг эса қартадаги олти чилликка ишора қилиб «Жокер»га ўзгартирилди. Қимордаги иқтидори пастдан кўра сал юқорироқ, лекин ҳали у тўдага, ҳали бу тўдага суйкалиб юриши туфайли шу номни олган эди.

Буларнинг тўдаси аввал Бўкада, кейин Оҳангаронда асли исми Алижон, лекин ўз оламида Алекс деб донг таратган қиморбоз билан ҳаёт-мамот жангидек ташлашишди. Бир ютиб, бир каттага тушишди. Бугун ҳал қилувчи ўйин учун бегона кўзлардан йироқроқ деб шу чет қишлоқ чойхонасини танлашган эди. Сўрида ўтирган чолларни кўриб аввалига ажабланишди, кейин ўртада битта чойнак турганига эътибор қилиб, «томоқни ҳўллаб жўнашади» деган фикрда хотиржам бўлишди. Гамлет уларга хушчақчақлик билан салом бериб, жавоб олмагач, шеригига қаради:

– Жокер, гапим ёқмадими, тўрсайиб олишди.

– Саломинг ёқмади. Бунақа саломингни шаҳарлик чоллар кўтаришади. Энди сен шу ерда тура тур, – шундай деб сўрига яқинлашди-да, ўнг қўлини кўксига қўйди: – Ассалому алайкум, тоғажонлар. Дамликкина юрибсизларми, яхши ҳордиқ чиқаряпсизларми? Худо бизнинг бахтимизга умрларингизни узоқ қилсин.

Унинг узатган қўллари жавобсиз қолмади, алиқ олиниб, қўшқўллаб сўрашишди.

– Кўзимга иссиқ кўриняпсан, кимнинг ўғлисан, жиян? – деди Турғун унга тикилиб қараб.

– Мен эшонгузарлик Тожибой охуннинг ўғли Жасуржонман, тоға.

– Э, ҳа, Бўғирсоқнинг ўғлимисан? Отанг раҳматли икки лаган паловди кўрдим демай еб юборарди. Жуда баднафс эди. Омма еган овқатига яраша кучи ҳам, гавдаси ҳам бор эди. Сен мунча майдаллашиб кетдинг?

– Ким билади, бўлганим шу-да.

– Шеригинг ким? Отаси йўғида онаси чулчут билан дон олишганларданми? – деб сўради Мирҳосил.

– Ҳа, энди тоға, шаҳарлик културний боллардан-да.

– Э, културасига урай уни. Сен бу фаркўздан нари юравур. Отанг яхши бола эди. Ке, ўтир, чой ич.

– Раҳмат, тоға. Самоворчига учрай-чи, оғайнилар билан йиғилишадиганмиз, пича ўтиришимиз бор эди.

Шошилиб чиққан чойхоначи йигитлар билан кўришди-да, чолларга хавотир билан қараб олгач, меҳмонларини ичкарига бошлади.

Мамасоли чойдан бир ҳўплагач, чўкмай айланаётган шаманинг ҳаракатидан қандайдир маъно уқаетгандай тикилиб қолди. Мирҳосил суяниб ўтирган лўлаболишни орқасидан олиб, ёнига ташлади-да, ёнбошлаб олди. Турғун эса оёғим увишди, чигилини ёзиб келай, деб боғ томон юрди.

Гамлет бошлаб ичкари кирган Жасур остона ҳатлаши билан чойхоначига «ишлар бошқача бўлиб кетибдими, тоғажон», деб норозилигин баён қилди. Гамлет эса худди уриб юборадигандай чойхоначига тик борди-да:

– Бўсс, бу тиррақи чоллар нима қилиб ўтиришибди? Билиб қўй, ошга пашша туширсанг, отечат қиласан, – деб ўдағайлади.

– Мен нима қилай? Келишди, ўтиришибди. Оғайнилари касал экан, кутишармиш.

– Нима деяпсан, сен братан! Бу ер вокзалми, кутадиган. Йўқот уларни!

– Йўқотолмайман. Биттаси харажатга кетди. Ошга уннашяпти.

– Гамлет, вақт борида жойни ўзгартира қолайлик?

– Йўқ, тўртта чолдан қўрқдиларингми, деб бошни офритишади. Чолларни йўқотиш керак.

– Булар фронтовой чоллар, бас келиб бўлмайди. Ош тезлашса, еб кетишади.

– Гамлет, бир томондан уларнинг ўтираверганлари яхшими, дейман. Хитлар адашиб келиб қолишса, шуларни кўриб қайтаверишади.

– Жокер, бунинг учун сенинг бошинг офрисин. Бу ёғига ўзинг отвечат қиласан, – шундай дегач, яна чойхоначига қаради: – Хўп, айтилган харажатлар етми? Унда первийсига шўрвани бошлайвер. Пока булар кетгунича жойни ичкарига қилавер. Жокер, «оқсоқол»дан биттасини оч. Томоқни ҳўлламасак бўлмайди. Нардани ол, айвонда бир ташлашайлик. Чолларинг тиқир-тиқирдан бешишса тезроқ кетишади.

* * *

Турғуннинг оёқдан шикояти бир баҳона эди. Боғ томон сал юргач, йўлни кўча томон олиб, шифохонага борди. Даҳлизда унга ҳеч ким эътибор бермади. Лекин «ўликларни тирилтириш бўлими» деб ёзиб қўйилган эшик ичкаридан қулффлоғлик эди. Аста тақиллатган эди, ўзига таниш ҳамшира кўринди. Ташқарига чиқди-ю, эшикни ёпиб, қўрғонини ҳимоя қилувчи посбондай туриб олди.

– Қизим, ошнамни бир кўриб чиқай, – деди Турғун ялиниш оҳангида.

– Отахон, иложи йўқ, Анвар акам боя айтдилар-ку, ўзингиз эшитдингиз-ку?

– Жон қизим, биттагина мўралайман-у, «Ошнам,

ҳормагин», деб қўяман. Агар яна икки оғиз гапирсам, бетларимни юмдалаб ташлай қол.

– Отажон, сизни ичкарига қўйсам, мени ишдан ҳайдашади.

Турғун қизларнинг бунақа жойга ишга жойлашишлари мушкуллиги, ҳайдалишлари эса опша-осонлигини эшитган. Шунинг учун ҳамширага бошқа ялинмади. Орқасига ҳам қайта қолмади. Оғир курашда энгилиб бўшашган сингари иложсиз оҳангда сўради:

– Унда тўғриси айт, қизим, ростданам бир ўлиб, бир тирилдими?

– Ҳа, юраклари бир пас тўхтаб қолди.

– Энди-чи, энди яхши уряптими?

– Ҳозир анча яхшилар.

– Гапиряптими?

– Ҳа.

– Нима деяпти?

– Билмадим... ая билан гаплашяптилар.

– Бизнинг келганимизни билладими? Мени сўрагандир-а? Исмин Турғун. «Турғунбой келладими?» деб сўрадимми?

Ҳамшира бир оз иккиланди-да, сўнг саволлар оқимидан осонроқ қутилиш учун жавоб берди:

– Сўрадилар... шекилли.

– Ана сўрабди! Биринчи бўлиб мени сўрайди. Энди олдига кириб чиқмасам бўлмайди.

– Мумкин эмас.

– Сен тушунмаяпсан-да, қизим. Агар бу ошнамиз... кетиб қолса чатоқ, тўғон янаям бузилади. Кетишга-ку, ҳаммамиз кетамиз-а, омма бу биздан кейин қолиши керак. «Нега?» деб сўрамайсанми?

– Вой, отажон, ҳаммангиз ҳам кўп яшанг.

– Сен «бу чолнинг эси оғиб қолибди», деб ўйлама. Ҳаммамиз ҳандалакдек пишиб турибмиз. Узиб олиш қолди холос. Оёқларим бир тортишганида «Ана энди жон ҳам кетди», деб ўйлайман. Оёқ нимага тортиша-

ди, биласанми? Бир одам жонни олгани келган Азроилдан нолиб, «Эй Худо жон керак экан, аввалроқ огоҳлантирсанг бўлмасмиди?» деган экан, овоз келибди-ки: «Эй ғофил банда, аввал кўзларингдан нурни олдим, кейин белдан, оёқ-қўлдан қувватни олганим огоҳлантиришим эканини фаҳламадингми?» Ана кўрдингми, қизим, бизларга хабар аллақачон келган.

– Отахон, хафа бўлмасангиз бир гап айтай.

– Айтавур қизим.

– «Хабар-хабар», дейсизу, кимнинг қачон ўлишини Худо билади. Ёшлар ҳам тўсатдан кетиб қолишяпти.

– Шунақа-ку, омма ёшлар яшаши керак. Яхшими – ёмонми, яшасин. Тегирмон навбати билан. Биз кўрадиганимизни кўрдик. Ёйдиганимизни едик. Кетсак ҳам армонсиз кетоврамиз. Омма қизим, сен билмайсан, биз ҳалол меҳнат билан яшадик. У дунёга қўрқмай кетоврамиз. Орқамиздан биров ёмон гапирмайди. Сен яширмай айтовур, қизим, ошнамга балки қон керакдир. Бировлардан қидирма, ўзимиз берамиз. Қонимиз бир ҳаммамизнинг – топ-тоза қон.

– Қон керакмас, отахон.

– Қизим, сен билиб қўйишинг керак: бу ошнам оддий одам эмас, мартабаси баланд, ҳа!

– Ҳокиммилар?

– Ҳокиминг нимаси! Шу ҳам мартабами? Бу одам бизнинг жўрабошимиз, ҳа! Аввал улфатимизнинг жўрабошиси Сотволди эди. Сотволди хайр-хўшни насия қилиб жўнаворди. Энди буниси ҳам кетворса инсофдан бўлмайди. Энди тушундинг-а?

– Тушундим.

– Тушунган бўлсанг кел, хўп де, бир мўралаб олай.

– Отажон, илтимос, мени қийнаманг.

– Сен Абулқосимнинг неварасисан, а? Каттанг жуда мўъмин, гапга кирадиган бола эди. Ҳаптобусга ҳам калишини ечиб чиқарди, раҳматли. Сен унга

ўхшамабсан. Жуда-а қайсар экансан. Каттанг тирик бўлганида айтиб, адабингни бердириб қўярдим-а.

Ҳамшира бу қариядан осон қутуллолмаслигини билиб, ўзини сал четга олди-да, эшикни қия очди. Турғун ичкарига мўралаб, дўстини кўрди. Рихси эрининг ўнг қўлини кафтлари орасига олиб силаб ўтирган эди. Унга халал бермаслик учун овоз бериб чақирмади. Бир оз тикилиб тургач, ўзини орқага олди-да, кипригига қўнган ёш томчисини артиб, ҳамширани дуо қилгач, беморга яхши қарашни тайинлаб, бир соатдан кейин хабар олишини ҳам айтди.

Изига қайтган Турғун чойхона ҳовлисига кириб келаётган, қўлига асо тутган, қора кўзойнакли Тўлқинни кўриб, тўхтади. «Ие, бу ерда Тўқим нима қилиб ивирсиб юрибди?» деган хаёл билан уни кузатди.

Тўлқин асосини тўқиллатиб келиб, нарди ўйнаётганлар ёнида тўхтади.

– Биродарлар, йўлдан адашганга ўхшайман. Касалхонага кетаётувдим, қаерга келиб қолдим?

– Чойхонага келиб қолдингиз, бобой, – деди Гамлет нарди тошчаларини ташлаб.

– Бир ўзингиз нимага туртиниб юрибсиз, тоға? – деди Жокер ўрнидан туриб.

– Ошнам оғриб қолибди, омонатим бор, келмасам бўлмас эди.

– Пул олганмиди? Катта пулмиди? – деди Гамлет унга қараб олиб.

– Йўқ, ундан мен қарзман.

– Неваралардан бериб юбора қолмабсиз-да, – деди Жокер.

– Бу омонатни бировдан бериб юбориб бўлмайди. Биродар, бу ер самовархона бўлса, бир қултум чой беринг, «сахар»им ошганга ўхшайди, томоғим қуриб кетди.

– Чойдан йўқ, бобой. Оқидан ҳам отоврасизми? – Гамлет шундай деб ароқнинг шишасига чертиб қўйди.

– Унда малол келмаса, мени йўлга солиб қўйинг.

– Прямой сообщения қилиб бороврасиз, бобой, – деди Гамлет пиёлага ароқ қуя туриб.

– Мен олиб бориб қўяман.

Тўлқин томон юрмоқчи бўлган Жокерни Турғун тўхтатди:

– Сен ўтиравур, жиян.

Тўлқин овоз келган томон ўтирилди:

– Ким бу? Овозинг таниш... Турғун... сенмисан, Буқоқ?

– Менман, Тўқим, менман. Нега келдинг?

– Пулат оғриб қолибди, деб эшитдим.

– Оғриси сенга нима? Улфатга яқин келма, деган миз-ку, эсингдан чиқдимиз?

Ёнбошлаб ётган Мирҳосил Тўлқинни кўриб қаддини кўтарди. Мамасоли ҳам шу томон қаради.

– Омонатим бор унда, – деди Тўлқин синиқ овозда.

– Қанақа омонат? – деди Турғун дағал оҳангда.

Кейин нотаниш йигитлар олдида гаплашиб туришни эп кўрмай, ҳазар қилгандай енгининг учидан ушлаб, сўри томон бошлади.

– Қанақа дейсан-а... Рози-ризолик сўрашим керак, – деди унга итоат билан эргашган Тўлқин.

Бу гапни эшитган Мирҳосил сўридан тушиб, унга рўпара бўлди:

– Нима деддинг? Розилик, деддингми? Нима, у ўляптиканми? Сен Тўқим, совуқ нафасингни энангдикига бориб қиловур!

– Чўтир... Мирҳосил, сенмисан?

– Ҳа, менман. Нақ ўзимга дуч келдинг. Сен изингга қайтовур. Сени кўрган соғ одам ҳам аччиқланиб ўлиб қолади. Бор, турқинг қурсин.

Мамасоли ҳам уларга яқинлашиб, ўртага тушди:

– Мирҳосил, қўй, қаттиқ гапирма. Ошначиликнинг ҳурматини қилиб келибди. Дод десанг, демасанг бу ҳам ошна миз эди. Тўлқин, юр, бир пиёла чой ич, ҳовурингни бос.

– Бу бизга ҳеч қачон ошна бўлмаган. Бунақа ошнани отай десанг ўқ ҳайф. Тириклай кўмиб ташлаш керак бунақаларни.

– Чўтир, сен кариллайверма! Сен билан олди-сотдим йўқ. Пўлат олдида қарздорман. Тавба қилганман. Яна тавба қилгани келдим. Мана мени Худо уриб қўйди, энди сенам туртовурма. Менга шу жазонинг ўзи етмайдими?

– Етмайди! Сен кўзларингни лўқ қилиб туриб ёлғон гувоҳлик бергансан. Пўлатни сен қаматгансан. Халқ душмани Пўлат эмас, асли сен эдинг. Жўна, кўзимга кўринма, бўлмаса мижибла қўяман. Худойинг тағин ҳам сени аяб урибди. Бўхтон гапларни айтган тилларинг ириб, узилиб тушиши керак эди.

Шу пайтда Обид Шокирни бошлаб келиб, авжига чиқаётган Мирҳосилнинг ҳовури сал босилди. Обид Тўлқинга бир қараб қўйди-ю, омонлашмай, ўчоқбошига ўтиб кетди. Қарияларнинг даҳанаки жангидан завқланган Гамлет нарди тошчаларини ташлаб қўйиб, сигарет тутатганича уларни кузата бошлади. Жокернинг «ичкарига кириб кета қолайлик» деган ишорасига «тўхта, текин кино», деб қўйди.

Шокир уч ошнаси билан сўрашиб бўлгач, Тўлқинга яқинлашиб, унинг қўлини олди:

– Ҳа, Тўлқин, омонмисан?

– Омон бўлмай ўлсин бу. Сотволдининг ўрнига шуни олмайдими Азроил, – Мирҳосил ўзи берган саволга ўзи жавоб қайтарди: – Ҳа, олмай тўғри қилади, бундан у ёқдагилар ҳам безор.

– Бировга ўлим тилама.

– Бировга тиламайман, омма бунга тилайман. Эллик йилдан бери тилайман. Бундан олдинроқ ўлиб қолсам, у ёқда ётиб ҳам тилайман. Бор, сўфи, менга ақл ўргатма.

– Яна ўша гапми? Мирҳосил, қўй энди, Пўлат

буни кечирган. Ораларида низо қолмаган. Худо ҳам кечиради.

– Ким кечирса кечировурсин. Омма дўстга хиёнат қилган одамни мен кечирмайман. Агар иккаламизни ёнма-ён кўмсаларинг, буни гўрида ҳам бўғиб ётаман.

– Бўлди, ўпкангни бос, – дўстини шу гапи билан тинчитганига ишонган Шокир ўчоқбоши томон қараб, овозини баландлатди: – Обид, жиззани тезлат, ошна, йўлда туз тотмадим. Қорним пиёзнинг пусти бўлиб кетди.

– Манави кетсин. Худди мижиб, яйибла ташлайман, – деди Мирҳосил хезланиб.

– Ҳеч қаёққа кетмайди, – деди Шокир ҳукм оҳангида. – Бунақа пайтда гинани унутиш керак. Сен «яйибла» қўймасанг ҳам, бараварига етилиб турибмиз. Қани, ўтирдикми, сўфи, бошла.

Мирҳосил бўш келмай, йўлни тўсди:

– Унда ҳов четда ўтирсин якка мохов бўлиб. Менга кўринмасин.

– Бекор айтибсан.

– Домла, қўёвур, четроқда ўтирганим маъқул. Шунинг иси келмасин. Бунга ит бас келмаса, одам бас келолмайди.

Вазиятни юмшатиш учун чекиниши лозимлигини англаган Тўлқин шундай деб ўгирилди. Аммо қай томон юришни билмай каловланди. Шокир уни биллагидан тутиб, ён томондаги сўрига бошлаб бориб, ўтқизди. Кейин ўзи Мирҳосилнинг ёнидан жой олиб, тажанг ошнасини совитиш мақсадида тиззасига шاپатилаб уриб қўйди. Ўчоқбошидан қайтган Обид шишани Мирҳосилга пинҳона бериб, харажатларни четдаги стол устига ёйиб, гўшт-ёғни ҳафсала билан тўғрай бошлади. Мамасоли дуодан сўнг чой қуйиб узатгач, ҳол сўрашга ўтди:

– Ҳа, домлажон, ҳали бир ҳафта юришинг керак эди-ку?

– Ҳа, шунақа эди. Омма кечадан бери юрак сиқовурди. Уйдан бир хабар олмасам бўлмас, деб келдим. Йўлда Обидни учратиб, тўғри шу ёққа келавердим.

– Зап иш қилибсан. Бизни озгина қўрқитди-да. Ҳозир яхши, – деди Турғун. Яқингинада эшикдан мўралаб келганини айтиб мақтанмоқчи эди, Мирҳосилдан балого қолиши мумкинлигини англаб, бошқа гапирмади.

– Дўхтирнинг каттасини ёнига қозикдек қоқиб қўйдим, – Мирҳосил энг катта ишни ўзи бажарганини билдириб қўйгач, ўчоқбошида шўрваннинг ҳаракатини бошлаб юборган чойхоначига қараб бақирди: – Ҳой, самоворчи бола, қайси гўрда ивирсиб юрибсан, меҳмонга қарамайсанми?

Чойхоначи қўлидаги ўтинни ташлаб, қадамини тезлатди. Унинг яқинлашишини кутмай, Мирҳосил ғазаб ўқларини соча бошлади:

– Сен бола шайтонга дарс берадиган бўлиб қолибсанми, а?

– Худо сақласин, тақсир, – чойхоначи худди жаллодга рўпара келгандай таъзим қилиб, ҳукмни кутди.

– Худо сақласин, деб юравергин-чи, уриб қолганида дод демасанг бас. Ҳалигина бизга «Самоворхонам бўм-бўш, ҳеч вақом йўқ» деган сенмидинг? Анави сўлтаматларга топилдими?

– Улар эртаманан харажатларини ташлаб кетишувди.

– Бу чўпчагингни катта энангга айтасан. Ўзим чўтир бўлсам ҳам, ақлим путун, кўзларим зийрак. Майли, ҳозир мавриди эмас, кейин атайла келиб гаплашиб кетаман сен билан. Бор чой олиб кел. Тузукроқ дамла, – Тўлқинни имлаб, қўшимча қилди: – Анавинга ҳам алоҳида олиб кел. Омма ҳаққини ўзидан оласан, бизларникига қўшмайсан. Ма, манов зормандани ҳам чойнакка қуйиб чиқ.

Чойхоначи шишани олиб нари кетгач, Мамасоли афсус билан бош чайқади-ю, бу мавзуда танбеҳ бериш шамолга қарши қичқирриш билан барабар эканини билгани учун Шокир билан суҳбатини давом эттирди:

– Домла, кетганингдан бери ўйлаб ҳеч ақлимга сиғдиrolмаяпман. Хўп, ишингга қайтганингга тундирим: уйда зериккансан, мактабинг ҳам чақировриб тинчитмаган. Мактабда сендан бўлак эркак зоти қолмагандир, а? Малака оширай деб ўқишга жўнанингга ҳайронман-да. Шу ёшга кирганингда малакани ошириб бўларканми?

– Бўлади. Ўзинг бир ҳадисни айтувдинг: пайғамбаримиз «Бешикдан то қабрга қадар илм олинглар», деган эканларми? Ҳали қабрга анча бордир, деб умид қиламан. Бешикда эса... э, сўфи ошнам, ярамни янгилама. Кейинги пайтда юрагим сиқиладиган бўлиб қолган. Биз биров ўлса дарров мотам тутамиз. Беҳуда ўтган кунларимизга ким мотам тутайди? Ахир беҳуда ўтган кун – ўлик кун-ку?

– Домла, нималар деяпсан? Умримиз нега беҳуда ўтар экан? – деди Турғун ажабланиб. – Худога шукр, нонимизни ҳалоллаб едик. Суягимиз қотмай далада кетмон чопдик. Урушга бордик...

– Ҳа... уруш... Мени «Бу одам ўқитувчи, болаларга билим берсин» деб урушдан олиб қолишди. Сенлар кетдиларинг, мен эсам бу ерда хотинлардан уялиб юрдим. Қишлоққа қорахат келган куни дарс ўтолмасдим. Аслида менам кетворишим керак эди. Ўлиб кетсам, ҳозир бунақа қийналиб юрмасдим...

– Нафасингнинг совуқлигини қара. Сен болларди ўқитдинг. Биздан кўра савобни кўпроқ топдинг. Жаннатига белатинг тайин. Нима дединг, сўфи?

Мамасоли Турғуннинг саволига «Буни Худо биледи», деб қўя қолди.

– Сенам бир мартагина «хўп» демадинг-да, сўфи.

Ичинг тор сенинг, – деди Мирҳосил гапга аралашиб. – Домла, нега совуқ фикр қилиб қолдинг? Айтовур, сен бекорга минғир-минғир қилмайсан.

– Совуқ фикр эмас. Биз «ақлимиз бутун» деб қариллаб юрамиз. Бировларга ақл сўқаверар эканмизу омма, ақлнинг ҳам кўзлари бўлишини, бу ақл кўзларининг ҳам кўр бўлиши мумкинлигини ўйлаб кўрмас эканмиз. Бировларда ақл кўзи жуда кеч очилар экан.

– Бировларники умуман очилмайди. Лаҳадга ҳам тимирскиланиб кириб боради, – Мирҳосил шундай деб Тўлқин томон имо қилиб қўйди.

Шокир унинг бу киноясига эътибор бермай, фикрини давом эттирди:

– Ўйлаб қарасам, ҳаётда яшашдан мақсад – шу ақл кўзларини очиш экан. Ўзинг вақтида ҳаракат қилмасанг, ҳаётнинг ўзи бешафқатлик билан очиб қўяр экан. Ҳаёт менга шунақа дарс берди. Қариганимда очди бу кўзларни. Қариганимда кўчага чиқишга, ўқитган болаларимнинг кўзларига қарашга уялиб қолдим.

– Буқоқ, домлангнинг ат-батини чимчилаб кўрчи, нега алаҳсияпти? Сенинг ақлинг путун, ўйлаб кўрчи, бу бола уятадиган иш қилганми ўзи? Дарсим бор, деб ошхўрликлардан ҳам кечворадиган одам нега ўқувчиларидан уяларкан?

– Ҳайронман, бунинг ота-онаси ҳам, хотин, бола-чақаси ҳам, ошналари ҳам мактаб эди. Домла, ичимизда ўқиб, одам бўлган фақат сенсан, бунақа гапларинг билан юракларни сиқмагин.

Чойхоначи иккита чойнакнинг биттасини Мама-солининг ёнига қўйиб, иккинчисини Турғунга узатди. Турғун аввал чойнакни ушлаб кўрди, сўнг қопқоғини очиб ҳидлади-да, Мирҳосилнинг ёнига қўйди:

– Чўтир, ўзинг қуя қол.

– Тўхта, жизза келсин.

Уларнинг бу қилиғидан аччиқланган Мамасоли жеркиб берди:

– Нафсларинг чукилламай қурсин. Гапини бўлмай тек турларинг, юрагидан тутун чиқяпти. Домла, ақлнинг кўзини яхши айтдинг. Бу қалбнинг муҳрланишига ўхшаган бир гап. Худо бир тоифа одамларнинг қўлларини бўйинларига кишанлаб қўяркан. Улар бошларини эгиб юрарканлару омма тўғри йўлни кўролмас эканлар.

– Ҳа, худди шунақа. Бошқаларни билмайман, омма мен шундай бўлдим. Кечикдим. Камида эллик йилга кечикдим.

– Қиёматда бизнинг эллик минг йилимиз Худонинг бир кунига тўғри келар экан.

– Сўфи, энди ўзинг гапни чалғитмай тур, болалардан нега уялаётганини айтсин, – деди Турғун.

Шокир бу саволга дарров жавоб қайтармади. Ниманидир мулоҳаза қилаётгандай сукут сақлаб, уф тортди:

– Мен болларни хато гапларга ўқитган эканман.

– Нега хато бўлади? – деб ажабланди Турғун.

– «Худо йўр», деб ўқитган-да. Мана энди Худо дилидаги қулфни ечибди, – деди Мамасоли маънодор оҳангда.

– Сўфи, сенга тек ўтир, дейилди. Гапир, домла.

– Сўфининг гапида ҳам жон бор. Лекин менинг уятим бошқа ёқда. Мен «Саксонинчи йилларда коммунизм бўлади», деб болларни ишонтирганман. «Пул бўлмайди, милиса бўлмайди», деб ишонтирганман.

– Ҳа, сен коммунизмни яхши кўрардинг, – деди Мирҳосил. – Кўчангни ҳам «Коммунизм» деб номлатувдинг. Қайси бир йили лектор келиб: «Ўртоқлар, биз бир оёғимиз билан социализмда, иккинчиси билан коммунизмда турибмиз», деганида мен ҳазиллашиб «Лектор ука, эҳтиёт бўлинг, бу туришда чотингиз йирилиб кетмасин» деб сендан балога қолувдим.

– Ҳа, энди гапировур. Мен аҳмоқ ўшанда бу ғоянинг белидан қарсиллаб синиб, ўлай деб ётганини фаҳмламабман.

– «Одам маймундан пайдо бўлган», деб ҳам ўргатгансан, – деди Мамасоли. – Эсингдами, бир куни мен сенга «Ота томондан маймунмисан ё она томонданми?» деб тегишганман.

– «Одам маймундан пайдо бўлган», деганда... – Мирҳосил шундай деб Тўлқинга ишора қилди, – ановдақаларни назарда тутиб, тўғри айтган. Аслида ановини ҳайвонот боғига олиб бориб қўйса ҳам бўларди-ку, омма боллар қўрқишади-да. Нима дединг, домла? Ҳа, гап сенга, гапировур.

– Яна нимани гапирай? – Бир оз сукут қилди, ошналари шоширишмади, давом этишни кутишди. – Екатеринасию Елизаветаларининг тарихини сув қилиб ичиб юборган эдим. Лекин Замахшарий деган улуғ олим ўтганини ўзим ҳам билмаган эканман. Шунинг учун малака оширувчи ўқишга бордим. Болларга ҳеч бўлмаса бир кунгина тўғри, ҳалол дарс берай, кейин ўлсам армоним қолмайди.

Турғун унинг ҳолига ачиниб, бош чайқаб қўйди-да, далда берди:

– Омма оширвординг, ошна. Сен ўзингни айблама, замон шунақа эди.

– Баъзан ўзимга ўзим шундай тасалли бераман. Омма, ўқитувчининг кўзлари кўр бўлса, болларнинг кўзларини қандай очади? Бу саволга ҳам жавоб беришим керак.

– Ҳаҳ, эвординг-да! – Мирҳосил шундай деб ўзининг тиззасига бир шапати урди. – Мен сенга минг йилдан бери айтаман-ки, кўп ўқийверма, бола, деб. Ўқовриб, ўқовриб, мияларинг пўла бўп қолган. Давлат сенинг қўлингга китоб бериб, шуни ўқит, дедими, сен ўқитдингми, тамом, шу етарли. Сен «виждон-пиждон» деб юровурма. Уруш бўлдими, давлат бизга милтиқ

бердими, «от», дедими, биз отдикми, бас, етарли шу. Аввалги йиллари беш-ўн мишиқи чиқиб нима деди? «СССРни ҳимоя қилган, Сталин деб жангга кирган», деб бизларди чиқитга исписат қилдими? Энди нима бўлди? Унақа эмас экан-ку? Биз дунёни ёмонликдан сақлашга хизмат қилган эканмиз-ку? Бизларни яна эъзоз қилишяпти-ку? Сенам нуқул нотўғри гапларни ўқитмагандирсан. Тўғрилари ҳам бордир, а?

– Энди... – Шокир ўзини оқламоқчи эди, Мирҳосил гапиртирмади:

– Бўлди, энди-пендини йиғиштир, бўладиган гапдан гапир: Шожалилни бориб кўрдингми?

– Очиғи... вақт бўлмади.

– Шу-да! – Мирҳосил яна тиззасига шапатилади. – Ошнасини қариялар уйига олиб бориб қўйишибди-ку, бу чала домланинг фурсатлари бўлмабди. Яна «виждон-пиздон» дейди! Э, ўргилдим, сендан!

– Бормай тўғри қилибди, – деди Турғун Шокирнинг ёнини олиб. – Сенам ҳовлиқиб оширворасан. Чолни кўриб, бувам дегансан. Адашгансан. Ўғли олим бўла туриб отасини «Қариялар уйи»га топшириб қўядими?

– Вей Буқоқ, билмайсанми, ҳамма қилиқ шу олимчалардан чиқади. Буруннинг тагига тўрттагина соч қўйиб олишиб, энам кўрмаган ишларни қилишади. Телевизорда шу кўзларим билан аниқ кўрдим: Тошканда «Қариялар уйи» деган жой борми? Бор. Битта ошнализнинг оти Шожалил – Шалпангқулоқми? Ҳа. Ўзини танимасам ҳам қулоғи билан қошидан танийман уни. Бунақа шалпангқулоқ билан бунақанги бароқ қош дунёда бошқа одамда йўқ.

– Ўзи телевизорда гапирдими ё фамилиясини айтишдими?

– Тошканга кетатуриб ҳам шуни сўровдинг, дарров унутдингми? Яна эшит: Ёнидаги ўрис чол гапирди. «Яхши яшаяпмиз», деди. Мен «Шунақа жойда яхши

яшамай ўл», дедим. Бола-чақанг бўлса, ғарибхонада яшайсанми, э сўтак! «Қариялар уйи»миш?! Ўлимни кути-иб ётадиган ғарибхона у ер. Кўча-кўйда хорланиб ўлиб қолмаслик учун уч маҳал овқат еб, ўлимини кутиб ётишдан бошқа иш йўқ. Худо бир тишлам нон берса ҳам, бола-чақа билан биллаллашиб ейдиган қилиб берсин. Бола-чақанинг ёнида жон бермайдиган бўлсанг ўлиб ҳам маза қилолмайсан.

Обид иккита ликопчада жизза кўтариб келиб, кичикроғини Тўлқиннинг ёнига қўйиб, каттароғини Мирҳосилга узатди:

– Даклатни оляпсанми, чўтир?

– Сен, ёш бола нарса, эркакларнинг ишига аралашма. Эгнингга шим битганидан буёғига бунақанги доно гапларни эшитмагансан.

– Ол-а, битта кампиршонинг қош-қовоғига олтмиш йилдан бери тикилиб ўтириб, ҳали сен эркак бўлдингми? Айтмоқчи, Чўтир, кеча уйингга бориб сени чақирсам, қайинсинглинг чиқди. Кўриниши ҳалиям қиздеккина-я! Олтмишдан ошмади-ёв, а?

– Ҳа, юракдан урдими, олиб берайинми?

– Раҳмат, ошна. Жон-жон дердим-у, омма бу йил уйланиш плонда йўқ-да. Келгуси ёзгача чидашим керак, шунақа ваъда берганман. Менга қара, шу хотин увол бўлмасин, – Обид қувлик билан кўз қисиб қўйиб Тўлқин томон қаради: – Тўқим, ҳали ҳам бевамисан?

– Нима эди?

– Сенга харидор чиқиб турибди. Чўтирга божа бўлмайсанми?

Бу гапни эшитган Мирҳосилнинг кўзлари олайди, худди уриб юборадигандай қўлини пахса қилди:

– Ўчир-е, овозингни! Яна шунақанги шилта гапларни айтадиган бўлсанг, нақ путингни йириб ташлайман. Шунга божа бўлгандан кўра итга божа бўлганим минг марта яхши!

– Жириллама! Сенга божа бўламан, деб ўлиб тур-

ганим йўқ, – деди Тўлқин овоз келган томон ўгирилиб. – Ит билан божа бўловур. Ҳар ҳолда бегона эмас, ўзингга қариндошлиги бор.

Бу гапдан ҳузурланиб кулган Турғун пайровни илиб, давом этди:

– Тўқим, озгина хато кетдинг. Итга божа бўлолмайди бу. Отаси «Қариндошдан қиз олма» деб васият қилиб кетган.

Турғуннинг гапидан малолланган бўлса ҳам, Мирҳосил сир бой бермай кулган бўлди-да, жавобни ҳаяллатмади. Лекин Турғунга эмас, Тўлқинга мурожаат қилди:

– Вей, Тўқим, кўр бўлсанг ҳам балосан-а, бунақанги қопағои итни, – шундай деганича Турғунга ишора қилди: – қаердан топа қолдинг? Мен Бекали бурганинг жиянини етаклаб юрибман, десам, сенинг итингни боқиб юрган эканман-да, а?

– Адашдинг, Чўтир, ишонмасанг думини кўтариб кўргин, бургаларини кўрасан, – Обид ўзининг гапидан ўзи ҳузурланиб, хоҳолаб кулди. Кулги босилгач, Мамасоли ошналарига дакки берди:

– Бўлди-е, тозаям айнидиларинг энди.

– Бўпти, айнимасак айнимабмиз. Чўтир, қани, тупукдек-тупукдек қуй, – деди Обид ёшланган кўзларини кафти билан артиб.

– Керак бўлса ўзинг қуйиб ичовур. Мен қуймайман ҳам, ичмайман ҳам, – деди Мирҳосил чойнакни нари суриб.

Бундан ажабланган Обид ҳам, Турғун ҳам барава-рига сўрашди:

– Ҳа, нима бўлди?

Мирҳосил гарданини силаб туриб, кейин бирдан қўл силтади:

– Настроение бузилди.

– Аразлаган гадонинг хуржунига зиён. Буқоқ, бирга оласанми?

– Ҳамма нима деса – менам шу.

– Уялмайсанларми? У ёқда ошналаринг ётган бўлса, юракларингга маишат сиғяптими?

– Домла, менга гапирма, Чўтирдан чиққан ғоя бу.

– Мени рўпара қилма, Боз. Домла, буни маишат демагин, дурустми? Ошнам тузалди, шунинг суюнчисига озроқ олармиз, дедим. Ўзи лик этиб кўтариб келибди. Ма, йўқот, – чойнакни узатиб, Тўлқин томон ишора қилди: – Анавинга бера қол. Заҳрига ичсин. Дўзахга тушишига озгина гуноҳи етмай турган бўлса, билетсиз кира қолади.

– Ўзинг ичовур. Ароққа чўмилиб юрганларингни унутдингми? «Ўлсам ўлигимни ароққа ювасанлар», деб юрган одам энди фаришта бўшқолдингми?

– Вей, Тўқим, овозингни ўчирасанми ё оғзингни тикиб қўяйинми?

– Бўлди-е, ўрталарингда шу зорманда сарсон бўлдими? Шишага солиб, уйга олиб кетаман. Сўфи, ярмини берайинми, невараларингнинг томоғига кампрес қиласан.

– Ўзингга буюра қолсин. Меникига ҳаром нарса кирмайди.

Обид ароқни шишага қайта қуйишдан олдин «тупукдек» отволиш мақсадида чойнакни кўтариб ўчоқбоши томон юрди-ю, кўчадан ўтиб бораётган Шожалилни кўриб, тўхтаб қолди.

– Ие, ие, эшакни йўқласанг қулоғи кўринади, дейишармиди, а? Ҳой, Қулоқ, анқайма, бу ёққа қараб юравер!

Шожалил овоз келган томон қараб, Обидга қўзи тушиши билан чеҳраси очилди. Сўрида ўтирганлар Шожалилни кўриб, ўринларидан турдилар. Нарди ташлаётган йигитлар эса уларга бир қараб олиб, ўйинларини бепарво равишда давом эттиравердилар. Гамлетнинг пиёлага ароқ қуйиб ичишини кўрган Мамасоли афсусланиб бош чайқади. Мирҳосилнинг эса

қошлари чимирилди. Ошналар кўришаётган пайтда бир йигит пайдо бўлиб, айвонда ўтирганлар томон шошилди. Гамлет ўтирган ерида унга қўл узатди. Йигит ўтирмай, сал энгашиганича, унинг қулоғига нимадир деди. Гамлет мамнун ҳолда бош ирғагач, унга ароқ қуйиб узатди. Йигит пиёлани бўшатгач, бир тишлам бодрингни чаппиллатиб чайнаганича бўш ўриндиққа ўтириб оёқларини чалиштириб олди.

Шожалил ошналари билан кўришаётиб, ёшланган кўзларини билинтирмай артди. Аммо Мирҳосилнинг зийрак нигоҳи буни илғади:

– Ҳа, ошна, нима бўлди?

– Кўзимни сал шамоллатибман шекилли.

– Азалдан нозиксан, сен бола. Ёнингдан пашша учса ҳам шамоллаб қоладиган сортидансан, – деди Турғун.

– «Қариялар уйи» совуқдир-да, а? Шабадароқ ерда эканми? – деди Мирҳосил жойига чиқиб ўтирар экан.

– Нима деяпсан, тушунмадим? Қанақа қариялар уйи?.. – Мирҳосилнинг рўпарасидан жой олган Шожалил унинг ўткир нигоҳига дош беролмади: – Кўзларинг худди ўқланган тўшпончага ўхшайди-я, тепкини боссанг тамом, – деб гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди.

– Қулоқ, сен гапни айлантирма. Хоҳласанг, хоҳламасанг ҳозир тепкини босади. Зап келиб қолдинг, қонингга ташна бўлиб ўтирувдик, – деди Турғун ҳозир бошланажак довулдан хабар бериб.

– Ҳа... кўрибсанлар-да. Хўш, нима бўпти? Қариялар уйида яшаш гуноҳми? Давлатга хўп хизмат қилдим, энди давлат ҳам мени боқсин-да!

– Боқадиган давлатингдан айланай сенинг. Фақат боқарканми ё уйлантириб ҳам қўярканми? Ит қарамайдиган баришналар бордир ўша уйингда? – деди Обид.

– Шожалил, бизларам давлатга хизмат қилган-

миз, бизларни ҳам олиб бор ўша уйингга. Давлат бизларди ҳам боқсин, – деди Мамасоли.

– Сўфи, сен ўзингни тиқиштирма, – деб Мирҳосил уни қайириб ташлади. – Сени мачит боқади. Давлат манавиндақа сўлтаматларни боқади.

– Менга бунча осилиб қолдиларинг? Пулатга нима бўлди, тузукми?

– Ҳали сенга осилганимиз йўқ, осилмаймиз ҳам. Аксинча, сени осамиз. Аввал ўша олимча ўглингни шахсан ўзим тумруғидан осаман. Бутун қишлоқ томоша қилиб туради. Керак бўлса, дилбизорда кўрсаттираман. Бемеҳр ўғилга қандай жазо берилишини одамлар кўриб қўйишсин. Шундан кейин эна-оталарини хўрлайдиганларни топиб битта-битта осавераман.

– Катта кетма, Чўтир, ҳаммасини осишга умринг етмайди, – деди Мамасоли.

– Етади. Худодан сўрайман. Бемеҳр фарзандларни осиб қуритмагунимча ўлдирмай тур, дейман...

Турғун ошнасининг нафас ростлашидан фойдаланиб, Шожалилга бошланган ҳужумни давом эттирди:

– Қулоқ, сен Мирҳосилдан ранжима. Аччиғи чиққанича бор. Ўғлинг олиб бориб қўйган бўлса ётовурдингми аммамнинг бўзагига ўхша-аб. Хом ошқовоқни ишлатмадингми? «Бу ерда ётишим – ошналаримга иснод, ошналарим энди бош кўтариб юролмай қолишади», деб ўйламадингми? Қишлоғимиздан шу пайтгача битта фоҳиша чиқмаган, битта ўғри чиқмаган. Чиқса ҳам унча уялмас эдик. Чунки бундақалар ҳамма ердан потраб чиқиб ётибди. Омма ён-атрофдаги биронта қишлоқдан бир пайтавафаҳм чиқиб «Қариялар уйи»га бориб ётгани йўқ. Бизнинг улфатга ўхшаган улфат бу яқин атрофда йўқ. Сени бир бало қилиб бўлса ҳам боқиб олардик.

– Тўғри айтдинг, жудайла боқолмасак, поезднинг тагига ташлаб қутулиб қўя қолардик. Ё бўлмаса бит-

та бойроқ кампирга уйлаб қўярдик, ўзи эвлаб оларди сен туршакни.

– Ана, қўшмачимиз ҳам тайёр. Омма Чўтир чиндан осадиган бўлса, арқонни ўзимла эшиб бераман.

– Оғайнилар, сизлар тушунмаяпсизлар...

– Ҳали биз тушунмайдиган ҳам бўпқолдикми? «Қариялар уйи»нинг карам шўрвалари ақлингни пешлаб юбордимми? Менга қара, Қулоқ, манов Тўқимни кечиришимиз мумкин. Омма, сени кечириб бўлмайди. Тўқим битта Пўлатнинг ўзига хиёнат қилувди, сен ҳаммамизга хиёнат қилдинг. Билиб қўй, ўша ёқда ўладиган бўлсанг, ўғлинг бу ёққа савлат қилиб кўтариб келмасин. Бу ерда жой йўқ сенга, пойтахтига кўмаверсин. Домла, тўғри гапиряпманми? Сен ҳам бир нима де.

– Чўтир икковинг сайрай бошласаларинг, бу ёқдагиларга навбат тегармикин? Сенларнинг жағларингни Худо резинкадан яратган, безразмерний, – деди Мамасоли танбеҳ оҳангида. Унинг жиддий гапини Обид ҳазилга бурмоқчи бўлди:

– Ўрисча қўшмай гапир, сўфи, ато намозингни Худо приматат этмий...

Вазият жиддийлиги учун пайров давом эттирилмади. Суҳбатга чорланган Шокир томоқ қириб қўйиб, гап бошлади:

– Ҳар ҳолда яхши иш бўлмабди. «Қариялар уйи» ҳеч кими йўқ чорасиз одамлар учун уйлаб топилган. Мана, масалан Сотволди борса айби йўқ эди.

– Домла, уйлаб гапир, нима учун Сотволди бораркан? – деди Турғун.

– Мен мисол учун айтяпман.

– Мисол учун ҳам айтма. Сотволди виждонли одам эди. Одам ўлса виждони ҳам қўшилиб ўлади, деб ўйлайсанми? – деди Мамасоли Турғунни қўллаб.

– Бу Қулоқнинг Сотволди бўлишига минг қовун пишиғи бор, – деди Мирҳосил тўнғиллаб.

– Ҳали мен виждонсизманми? – шундай деб ўрнидан туришга ҳаракат қилган эди, ёнида ўтирган Обид енгидан тортиб, қимирлатмади.

– Жирилламай тек ўтировур, – деди Турғун ҳужумни давом эттириб: – Сен икки марталаб виждонсизсан. Исбот қилиб берайинми? Биринчи виждонсизлигинг – «Қариялар уйи»га борганлигинг. Домла «чорасизликдан» дедими? Йўқ, домла, сен тўғри айт: виждонсизликдан борилади. Дунёда одам ёлғиз қолиши мумкинми? Бола-чақаси ўлиб кетган бўлса, ёки қарамай қуйган бўлса, ошна-оғайнилари ҳам қолмайдими? Мен бу хунасага кунда бир коса овқат топиб бера олмайманми?

– Гап овқатда эмас.

– Энди тўхта, домла, – деди Мирҳосил. – Сайрасам сайраб олайин: қайси бир йили райком Сотволдига текинга мошин бермоқчи бўлди, эсларингда, а? Ҳаммамиздан кўра Сотволди ҳақлироқ эди. Ордени ҳам кўп эди. Омма олмади ўша текин мошинани. Гаплари эсларингдами: «Мен етим ўсганман, етимлик нималигини биламан. Давлатнинг сағирлари бор, шу мошиннинг пулига сағирларини яхшироқ боқсин. Урушдан тирик қайтишимнинг ўзиёқ менга бир бахт. Мен текин мошин оламан, деб уришмаганман. Урушда жонимни сақлаб қолган Худо пешона теримга ҳам бирон нима берар», деган эдими? Ҳа... омма... ўша мошинни сен олдинг, Шалпангқулоқ. Олдинг-у «Ўғлим билан яшайман», деб шаҳарга жўнавординг. «Қишлоғимиздан битта олим чиқибди», деб индамадик. Ўғлингга ота эмас, ўша мошин керак эди.

– Ўша мошин турибдими ё сотиб юбордиларингми? – деб сўради Турғун пичинг оҳангида.

Шожалилга бу савол кутилмаган бўлгани учун сал доддиради:

– Тур...гандир... Ҳа, турибди, неварам минади.

– Турган бўлса яхши. Чўтир, ўғлини ўша мошинга қамаб ёқиб юбориш керак.

– Суф-е, гап деб гапироврасанларми! – деди Мамасоли аччиқланиб. – «Сотволди», дейсанлар, «виждон», дейсанлар... Сотволди тирик бўлганида бунақа кариллай олмасдиларинг. Оғизларингни ўзи ёпибла қўярди. Сотволди ўлиб кетди, Пулат бу ёқда. Тахт сенларга қолдими энди? Пулат ҳам ўтгудай бўлса, Чўтир, жўрабошилиқ сенга қолади, ана ўшанда истаганингча кариллайверасан.

– Совуқ нафас қилма, нега мен жўрабоши бўларканман?

– Буни қўрқитма, Суфи, қарагин, Азроил нуқул жўрабошиларга ёпишяпти, – деди Обид. – Жўрабошилиқни олса, орқалаб жўнавормасин. Ке, қўй, чўтир бўлса ҳам юраверсин орамизда.

– Бўлди, нафасларингдан муз чиқиб кетди.

– Хўп, гапимнинг «берди»сини айтволай, кейин гапирсам тилимни суғуриб итларга ташлаларинг.

Уларнинг тортишувини диққат билан эшитиб ўтирган Тўлқин «бу тилни ейдиган ит ҳам ўладиган бўлди», деб қўйди. Паст овозда гапирган бўлса ҳам, Мирҳосил эшитди, лекин чалғимаслик учун унга жавоб қайтармади. Ўқрайиб қараш билан кифояланиб, гапини давом эттирди:

– Бир куни Сотволди бозорга тушиб сабзи олиб чиқибди. Хотини қараса, бу сабзини мол ҳам емайди-ганмиш. Хотини «Нега ириган сабзи олдингиз?» деса, «Ахир мен олмасам бошқа ҳеч ким олмайди-да», дебди.

– Боқча қурилишини айтгин, – деб уни қувватлади Турғун. – Хотини овқат қилиб қўйса, қурувчиларга олиб чиқиб берарди.

– Ўзинг айт, Қулоқ, сен шундай қила олармидинг?

– Ўзларинг-чи?

– Биз ҳам қилолмасдик. Шунинг учун Сотволдининг виждонини гапирсак, сен тек ўтировур.

– Шожалил, сен бу ошналарингдан ранжима. Бу

партизанларнинг қўлларига милтиқ бериб «От!» дейилса бас, «Қимни отай, нимага отай?» деб суриштирмасдан тепкини дангал босиб юборишовради. Ўғлинг-ни «осамиз, ёқамиз» дейишлари бекор. Ўғлингда айб йўқ.

Шокирнинг бу гапи Шожалилга мойдек ёқиб, чеҳраси сал ёришди:

– Ҳа, гапир, домла, гапир. Бу пандавақилар нима дейишаётганларини ўзлари ҳам билишмайди. Гитлерга ҳам беш кетмайман баъзан. Шунча уруш қилиб, шунча пул сарфлаб, шу икковига қолганда иккитагина ўққа хасислик қилса-я! Иккови тузукроқ бўлса ҳам майли эди: битгаси чўтир, битгаси буқоқ. Бир кўрсам кўнглим айниб, ўн кун овқат еялмай юраман.

Турғун «Оляпти-ку!» деган маънода Мирҳосилга им қоқиб, жавобни ҳаяллатмади:

– Одамнинг тузуки сенсан. Телевизорда ишшайиб туриш сенга ярашади.

– Бекор гап, ишшайганим йўқ.

– Мирҳосил, ишшаймаганмиш, ўзинг айт.

– Тўғри айтяпти, ишшаймади, омма қулоқларини локатордай қилиб турди. Буни кўрган одамлар «нима бало, мучали эшак эканми?» деб юришганмиш.

Шожалил булар олдида паст келса, барака топмаслигини билгани учун теппа-тенг олишишга аҳд қилиб деди:

– Эш-шак деб сенларни айтса бўлади. Бир-бирларинг-ни кўрсаларинг ҳанграшди бошлайсанлар. Ҳа, домла, қўй буларди, нима деятувдинг?

– Ўғлингда айб йўқ, дедим.

– Эшитиб қўйларинг, ҳов...

– Ҳа, ўғлингга даъво йўқ, ҳамма айб ўзингда! – Шокирнинг бу гапидан кейин Шожалил бир бўзарди. Унга осилаётган икки ошна юзларини мамнунлик ели силаб ўтди. Шокир бу ўзгаришларга парво қилмай да-

вом этди. – Сен энг аввало бола тарбиясида янглишгансан. Биз ёшларни ёмон дейишга ҳақли эмасмиз. Улар қандай ёмонликни одат қилишган бўлишса, осмондан эмас, ўзимиздан олишган-ку? Улар бизлардан яралдиларми, ахир, одобни, яшамоқ тарзларини бизлардан ўргандиларми? Осадиган бўлсак аввал ўзимизни осайлик, ёқадиган бўлсак аввал ўзимизни ёқайлик. Агар ўғли ёмон бўлса, фақат Шожалил эмас, мен ҳам, сенлар ҳам айбли. Ошнализ, деймиз, ака-укализ, деймиз, оғиз-бурун ўпишамиз, маза-бемаза ҳазиллар қиламизу жиянимиз қандай ўсяпти – билмаймиз. Билмай туриб осамиз, ёқамиз, деб ваҳима қиловрамиз.

– Домлажон, сен осмондан туриб гапирма, эсингдами...

– Турғунбой, қўй, ошнажон, вақт кўмиб юборган нарсаларни кавлаб чиқарма. Бўлар иш бўлган. Қариялар уйида беш-ўн кун ётгандир. Мана, бурнига сув кириб, қайтиб келибди. Ўзининг уйида яшовради, сенларам ўша бир коса овқатларингни чиқароврасанлар.

– Чўтир, каллага зўр фикр келди, – деди Обид мактаб боласи каби қўл кўтариб.

– Қайнисинглимни бунга тиқиштирма. Мен энди бунга божа бўлишдан орланаман.

– Яна итга божа бўлмоқчимисан?

– Боз, жуда ўхшатиб топдинг, – деди Шожалил. – Бунга одам зоти эл бўлолмайди.

– Яна бошляпсанларми! Қани, турларинг, маза-бемаза гаплар айтовриб, исқиртларинг чиқиб кетди. Шом кирмасидан сойга тушиб, бет-қўлларни ювайлик. Енгил тортамиз. Бирга намоз ўқисак, Пулатни дуо қилсак савоб бўлади.

– Э, бормисан, Сўфижон, индамасанг буларинг дунёни дўзахга айлантириб юборишади, – таклифдан мамнун бўлган Шожалил биринчи бўлиб жойидан жилди.

Бармоқ излари ҳар хил бўлганидек, туйғулар ҳам бир хил эмас. Шунга қарамай, бу улфатларнинг қалблари меҳр занжири билан боғланган, занжир ҳалқасини фақат ўлимгина узиши мумкин эди.

Мирҳосил ҳам туриб, сўридан тушди-ю, ammo уларга эргашмади.

– Юрмайсанми? – деди Мамасоли.

– Мен сенларга ўхшаб ювуқсиз эмасман. Менинг бет-қўлларим топ-тоза.

– Бунинг бетларини ҳалиги... божалари ялаб қўйишган, – Обид кулганича ўчоқбоши томон юрди.

– Шунақанги ҳафсала билан ялашган-ки, яловриб-яловриб арининг уясидай ўйдим-чуқур қилиб ташлашган.

– Вей, Қулоқ, сенга аския айтишди ким қўйибди, сен сойингга тушовур. Орол денгизидай келадиган қулоқларингни ювишга бу сойнинг суви етармикин?

Мирҳосил шундай деганича сўри яқинида ёлғиз ўзи қолди.

Оқшом уфқ ортига аста судрала бошлади. Кечки шабада умри тугаётган барглари тортқилаб шивирлайди. Гўё бу барглар видо қўшиғини айтишади... «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ», деганларидай Мирҳосил табиатнинг бу ажиб манзарасига парво ҳам қилмайди.

– Мирҳосил, сенам тушсанг бўларди, сал ҳовуринг босиларди. Бугун чап томонинг билан турганмисан, одам зоти кўзингга хунук кўриняпти, – деди Тўлқин.

Мирҳосил нишини кимга санчишни билмаётган гаранг ари ҳолида турганида Тўлқин тилга кириб, бу нишга ўзи рўпара бўлди:

– Одам зоти дедингми? Йўқ, адашдинг, – деди Мирҳосил унга яқин келиб. – Одам зоти кўзимга ҳечам хунук кўринмайди. Омма одам кепатасидан чиққанларга тоқатим йўқ. Биринчи галда сенга, Тўқим. Феълимнинг айниши учун чап томоним би-

лан туришим шарт эмас, сени кўрганимнинг ўзи етарли.

– Ҳадеб кариллайверма, сенга ёмонлик қилмаганман.

– Агар Пўлатнинг ўрнига мен қамалганимда, қутулиб чиққан кунимоқ сени бўғардим. Пўлатни олиб кетишганда, рости, сени ўлдирмоқчийдим, шу боллар йўлимни тўсишди.

– Ўлдировурсанг бўларкан, мени бу азоблардан қутқарардинг. Бир лаҳзалик қўрқоқлигим учун Худо мени бир умрга жазолади.

– Сен ўшанда ўлимдан қўрқдингми?

– Йўқ... – Тўлқин чуқур уф тортиб сукут сақлади. Кейин аламли овозда деди: – болаларимнинг етим қолишидан қўрқдим.

– Иккови бир эмасми?

– Мирҳосил... сўкасанми, урасанми, ўлдирасанми, майли, ҳаққинг бор, сендан ранжимайман. Сен-ку, сен... мен ўзимни ўзим кечиролмайман. Қанча тунларни уйқусиз ўтказаман. Ҳеч кимга билинтирмай... йиғлайман. Пўлат чиқиб келганда сенлар қувондиларинг. Унинг эсон-омонлигидан шодландиму омма сенларга ўхшаб сиртимга чиқара олмадим. Кўкрагимни муздек ерга бериб ётдим. Ер шундайгина ёрилса-ю, бағрига ола қолса, дедим.

– Хоинлардан ер ҳам безор, бағрига олмайди.

– Безорми... барибир олади бағрига.

– Шармандалик юки билан кирасан. Урушда пошистлар «Бу – партизан», деб тахтага ёзиб, бўйнига осиб қўйиб кейин отишган. Агар мендан олдин ўлсанг, уйингга бориб, кафанингга «Бу – хоин» деб ёзиб қўяман.

– Чўтир, бунчалик бешафқат бўлмагин. Ҳар ҳолда биз бегона эмасмиз. Бутун умрим хоинлик билан ўтмади-ку? Бир мартагина адашдим.

Адолат ғалабасини кутиб, тутаб-ёниб битгандан

кўра, тил қиличи билан ҳамла қилишни аълороқ деб билувчи Мирҳосилга ошнаснинг илтижоси мутлақо таъсир қилмай, давом этди:

– Замон ўзгаргани учун хоинлик қилмай қўйдинг. Сталин ўлмаганида бу ҳунарингни гуллатовардинг. Эридан яшириб бир марта ўйнашга борган хотин кейин мазахўрак бўлиб қолади.

– Болалигимиз ҳурмати, бунчалар бешафқат бўлма, ошнам.

– Болалагимизни тек қўй. Болалигимиз оппоқ дастурхондай бўлиб қолган. Энди ифлос оёғинг билан босма уни.

Мирҳосилнинг кескир қиличдай сўзларига кўникиб кетган Тўлқин жавоб қайтармай, соғинч оҳангида, худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай деди:

– Мен кўп эслайман. Кўчаларда соққа қувишларимиз...

– Ўша ўйинда ҳам фирромлик қилардинг.

– Унда ҳаммамиз фирромчи эдик. Омма дилимиз беғубор эди. Сен чечак билан оғриганинга энанг «юқиб қолмасин», деб бизларни ҳайдардилар. Биз ба-рибир ёнингга келовардик. Буқоқ сариқ билан оғриганида...

– Ҳа, райсентргача опичиб олиб боргансан. Ҳали ҳам миннат қилиб юрибсанми?

– Миннат учун айтаётганим йўқ. Сариқни тузатиш учун қонни алмаштириш керак, деб эшитиб ҳаммамизнинг қон топширгани борганимизни эслатмоқчийдим. Қон эмас, жон дейилса жонимизни ҳам топширардик ўшанда. Шунақа аҳил эдик, беғубор эдик... оппоқ дастурхон деганинг ўринли.

– Биз ҳозир ҳам шундаймиз. Фақат сен бўлакча-сан.

Ўзаро гап талашаётган қариялар айна чоқда гўё дарёнинг икки соҳилида турарди, аммо умрлари бир дарё сувида оқиб бораётгани, мавжлар елканлари

титилиб кетган кемаларини бир манзилга етказиб боражагани ўйлаб кўришмасди. Тил заҳридан юраги яраланган Тўлқин чуқур уф тортди-да ҳазин оҳангда давом этди:

– Бўлакча эмасман. Ҳозир Пулатнинг ўрнига жонингни бер, дегин...

– Қўй, Тўқим, жонинг ўзингга буюрсин. Бунақа мардликни ёшликда қилиш керак. Эрта-индин ўладиган жонинг кимга керак?!

– Қаҳринг мунча қаттиқ, Чўтир? Мусулмон мусулмоннинг айбини уч кундан кейин кечвориши керак экан.

– Шунақа гапларни ҳам биласанми? Сўфи ўргатдим, дейман? Сўфидан сўра-чи, хиёнатчи ҳам мусулмонга кирармикин? Хиёнатчини уч кун кечиришмас, уч кун ичида ўлдирвориш керак.

– Хиёнат деёвриб ҳам жонимни олдинг-да!

– Уч кундан кейин кечириш керак, деб мана бунақа, – Мирҳосил Тўлқиннинг кўзи ожизлигини унутиб, нарди ўйнаётганларни ишора қилди, – ёшларди расвои жаҳон қилдиларинг. Дўстни сотвориш буларнинг ош-овқати бўлиб қолди. Ким нима деса деёурсин, менинг гапим битта: хиёнат сира кечирилмаслиги керак. Хиёнатчиларнинг мазорини ҳам бўлак қилиб қўйиш керак. Ўтган-кетган шу мазорга қараб тупуриб ўтсин. Сен дўстга хиёнатни кичкина гап деб ўйлаяпсанми? Йў-ўқ, Тўқимбой, бугун дўстга хиёнат қилган эртага Ватанини ҳам сотворади. Индинга Худони бозорга солишдан ҳам қайтмайди.

– Сен кечирмасанг кечирмагину омма мени унақаларга тенглаштирма. Орадан эллик йил ўтди-я!

– Ана кўрдингми, сенсиз эллик йил улфатчилик қилибмиз. Сенсиз яна эллик йил бемалол яшашимиз мумкин экан.

– Ҳа... тил сеники, гапиравер, ошнам. Йиллар бўйи дилимни оғритаверишингга кўникиб қолган-

ман, аммо улуғ ёшга етиб феълинг ўзгармаганига ажабланаман, холос.

Қатлама йиллар оралиғига ўтмиш хотиралари чўкиб кетгандай бўлгани билан қат-қат кунларнинг орасида нақшланган излар ўчмайди. Ўтиб кетган вақт ғилдирагининг поёнсиз чуқур изидаги афсуслар ҳам ўчмайди... Довулли кунлар ўтади, зулмат тунлар ҳам ўтади, бироқ излар мангу қолади. Тўлқин буни билади. Билгани учун ҳам бу ошнаси билан астойдил олиша олмайди...

Мирҳосилнинг сойга тушмай қолишидан мақсади Тўлқин билан гап талашиш эмас, унга айвондаги йигитларнинг ўтириши ёқмаётган, иложи бўлса уларни йўқотишни фикр қилган эди. Тўлқин билан гаплаша туриб у томон дамо дам қараб, фикри қатъийлашди. Кейинги гапини гапира туриб, уларга баралла тикилиб қолди.

– Тўқим, сен минғирлаб, мен бақириб, барибир мурсага келолмаймиз. Тек ўтировур. Сиқилиб кетаётган бўлсанг, уйингга жўна. Келганингни Пулатга айтиб қўярмиз.

Тўлқин унинг талабига жавоб бермади. Даҳанини асога тираб ўтираверди. Мирҳосил эса қандай чора кўришни билмай тикилганича туриб қолди. Гамлет унинг бу туришидан хавотирланиб, соатига қараб олди:

– Вақт бўлиб қолибди. Ну, нима қилдик, Жокер, старё кетадиганга ўхшамайди.

– Қўявер. Буларнинг ўтириши менга ёқяпти, – деди учинчи йигит, – мент адашиб келиб қолса, буларни кўради-ю, бу ёққа ўтмайди. Кечаси билан ўтиришса ҳам майли.

Жокер унинг гапини қувватлади:

– Менам шунақа деяпман.

– Эсингдан чиқарма, – деди учинчи одам Гамлетга тик боқиб, – бошқа нарсаларга алаҳсимай, оқ

қўлқопнинг бармоқларидан кўзингни узмайсан. У қишин-ёзин бекорга қўлқоп киймайди. Бармоқларини аяйди, хунаса. Бир балони сезади бу бармоқлари. Агар ютадиган бўлса, индама, ютаверсин. Лекин катта тушма, ҳовлиқма, – Гамлет «маъқул» ишорасини қилгач, у Жокерга қаради. – Одамларинг тайёрми?

– Тайёр. Ўша бурилишда кутишади. Пишиқлаб қўйганман.

– Ўлдириб қўйишмасин тагин. Пулни олиб, панжасини эзиб қўйишса бўлди, а?

– Худди шунақа бўлади. Аввал сизни сал-пал палашади, кейин унга ўтишади.

Гоз юриш билан яқинлашаётган Мирҳосилга кўзи тушган Гамлет шерикларини паст овозда огоҳлантирди.

– Полундра! Старё келяпти, – шундай дегач, қўлидаги тошни тахта устига ташлади-да, овозини кўтарди: – Ваҳ! Олтига-олти! Бўлди тамомсан, йиғиштир, – худди Мирҳосилнинг яқинлашганини тасодифан кўриб қолгандай у томон қаради: – Келинг, бобой.

– Вей, «бобой» деганинг нимаси, а? Танглайингни қайси татар домла кўтарган? Боя бир айтдинг, индамовдим.

– Энди бу модний-да, бизлар городской бўлсак...

– Э, городскойингга ураин сени.

– Қани, бобой, ўтиринг, плиз, – деб учинчи йигитнинг ёнидаги бўш ўринни кўрсатди.

– Яна «бобой» дейди-я!

– Тоға, бу боланинг тилини қарға чўқиган, парво қилманг, ўтиринг, пича дам олинг.

– Ҳа, тоға, плиз, чой чақирайми ё оқсоқолдан юзтагина оласизми? Бел бақувватми, чоғингиз келадими биз билан олишга?

– Чоғимми? – Мирҳосил қошларини чимириб, унга газаб билан тикилди: – Уйда мишиғингни отанг артармиди ё ўзинг артадиган бўп қолганмидинг? Қани.

қуй-чи. Тўлдириб қуй, ҳа. Энди ўзингга қуй. Қани, от-дик! – Бир кўтаришда ичиб, «куф» деб қўйди-да Гамлетга қаради: – Ҳа, омайсанми?

– Биз бунақа дикийчасига олмаймиз. Бўлиб-бўлиб оламиз. Ичишнинг ҳам култураси бор.

– Э, културангга урайин сени, оласанми ё йўқми?

– Гамлет, арининг уясини кавлаб қўйдинг, ол энди, гапингга отечат қил, – деди учинчи йигит шеригига танбеҳ бериб.

Гамлет норози қиёфада афтини буриштириб қўйиб, пиёлани кўтарди. Ичаётиб қалқиб кетган эди. Мирҳосил заҳарханда қилди:

– Иликларинг бўш сенларнинг. Биз Ленинград қамалидан чиқаётганимизда...

– Бобой, бобой, пожалуста, политикани қўйинг. Биз отдихга келганмиз, – деди Гамлет лабини кафти билан арта туриб.

– Шунақами?! – Мирҳосил ғазабини яширмай, унга қаттиқ ўқрайди: – бўлмаса яна биттадан қуй.

Гамлет Мирҳосилнинг пиёласига қуйиб, ўзиникини сал четга сурди, унинг бу қилиғи қарияга ёқмади:

– Ўзингга-чи?

– Мен пас, ичмайман.

– Ичасан.

– Зўрлашни зақўн кўтармайди, бобой, э, узр, тоға.

– Баққа ол! Э, йигит бўлмай кет сен!

Шишани тортиб олиб, Гамлетнинг пиёласига тўлдириб қуйиб узатди. Гамлет бўйин товламоқчи эди, учинчи йигитнинг бош чайқаб қўйганини кўриб, ноилож олди. Мирҳосил унинг ичишини кутмай, гапини давом эттирди:

– Биз Ленинград қамалида неча кун бўлганмиз, биласанми? Билмайсан. Оч қолганларимизни ҳам билмайсан.

– Илтимос, тоға, политикани тўхтатинг. Терпениям до предел бўлди.

– Мен сенга Ленинград қамалини гапиряпман!

– Менга бу политика абсолютно керакмас.

Гамлет илкис айтиб юбормади, билиб гапирди. Ўйинлардан тинкалари қуримай, ишратлардан безмайдиган, овозларидан ҳеч маҳал ҳорғинлик сезилмайдиган бу йигитларни уруш фожиалари, одамларнинг аламли тақдирлари мутлақо қизиқтирмас эди. Бу лоқайдлик, бу бемехрлик билан муроса қила олмайдиган Мирҳосилнинг вужудини ғазаб алангаси қамраб олди:

– Шунақами?

Ғазаб ўтида қоврила бошлаган Мирҳосил кўлидаги ароқни унинг башарасига сепди-да, пиёлани стол устига ташлаб, шу заҳоти йигитнинг ёқасига чанг солди. Йигит ўзини ҳимоя қилишга улгуролмай ҳам қолди:

– Пошистни қандай бўғганимни кўрсатиб қўяйин, кейин биласан, ниманинг абсалутна керакмаслигини!

Гамлет қариянинг чўяндай қаттиқ чангалидан қутулишга уриниб, типирчилай бошлади. Жокер эса «Ўлдириб қўймасин!» деган хавотирда Мирҳосилни қучоқлаб олиб, четга тортмоқчи бўлди. Учинчи йигит қариянинг билагига осилди. «Бу оламнинг зўрлари бизмиз» деб керилиб юрувчи уч йигитнинг ҳаракати бу қарияга чивиндай ҳам таъсир қилмади. Чойхоначининг ёрдамга келиши ҳам фойда бермади. Агар сойдагилар чиқиб келиб, аралашинмаганида типирчилаётган йигит масаласи ҳал бўлиши аниқ бўлиб қолган эди. Ғазаб оташида ўзини йўқотган Мирҳосил уни худди фашистни бўғгандай бўға бошлаган эди.

Мирҳосилни ажратиб олишгач, уч йигит шоганича ичкарига кириб кетди. Мирҳосил ҳам улар кетига тушмоқчи эди, ошналари бўшатишмади. Қафасдаги шер ҳолига тушган қария аламини кимдан олишни билмай, қўрқувда турган чойхоначига қараб заҳрини сочди:

– Сен хунаса, самоворхонани шунақаларга макон қилиб қўйдингми? Мен ҳали буларди уруғларини қуритаман.

– Ундай деманг, тақсир, ким келса самоворхонанинг эшиги очиқ. Дам ундай, дам бундай одамлар келишади-да.

– Ҳе ўша очиқ эшигинга...

Мирҳосил бўралаб сўкишни бошлади-ю, авжига чиққанида бирдан тўхтаб, кўча томон қараб қолди. Бошқалар ҳам ўша томон ўгирилишди. Адолат билан Телманнинг кириб келиши барчаларини хайратга солди. Шифохонага қараб бораётган Адолат қарияларга кўзи тушиб, чойхонага бурилди. Уларга яқинлашиб, гўё ниманидир текшираётгандай бир-бир қараб чиқиб, кейин саломлашди:

– Салом, йигитлар.

– Ие, Адол, ўзингмисан? – деди Турғун ажабланганини яширмай.

– Ҳа, ўзимман.

Қисқа саломлашишдан кейин орага тушган сукутни Шожалил бузди, Адолат томон бир қадам ташлаб, қўл узатди:

– Салом, яхши қиз. Келинг, нечук?

– Пўлатнинг тоби қочиб қолганмиш, деб эшитдим.

– Шунини эшитиб атай шаҳардан етиб келдингми, а? Қайдан эшита қолдинг? Биз шу қишлоқда туриб энди билдик. Сен шаҳарда туриб эшитибсан-да, а? Манов ким, ўғлингми?

– Ҳа, ўғлим, танидингми?

Даврага яқинлашган ўғилнинг олазарак нигоҳи йигитлар қолдириб кетган шишага тушиб, қотиб қолган эди.

– Танишга танидим, омма ўғлинг соқов бўлқолганми, дейман?

– Нега? Ҳа... Телманчик, амакиларинг билан дарров саломлаш.

Телман кўзини шишадан узмай «Салом», деб қўйди. Турғун норози нигоҳини йигитдан узмай яна сўради:

– Адол, бу кимнинг ўғли?

– Меники, дедим-ку?

Телман бу савол-жавобга аҳамият бермай, даврани четлаб ўтиб, столга яқинлашди-да, пиёлага ароқ қўйиб ичиб, ўриндиққа ястаниб ўтириб олди. Бу қилиқдан ғашланган қарияларнинг ҳар бири унинг бетига шапалоқ туширишга тайёр бўлса-да, ўқрайиб қўйиш билан чекланишди. Турғун ғазабини ичига ютиб, бошлаб қўйган савол оқимини давом эттирди:

– Ҳа, энди ярми сеники экани аниқ, қолган ярми-чи? Отаси ким, дейман?

– Ҳа, энди билмай қолдингми? – деди Адолат чимирилиб. – Отаси – Пўлат!

– Бунинг туғилганида Пўлат қамоқдамасмиди? – деди Шожалил.

– Яна эски пахтани чувяпсанларми? Ўзинг ким бўпсан-ки, сенга ҳисоб берсам? Пўлат қамоқдалигида уни икки марта бориб кўрганман. Боланинг отаси кимлигини ўзи яхши билади.

– Тўйда туғилган болага – «Тўйчивой», йўлда туғилганга – «Йўлчивой» деб исм қўйилади. Унда сеники «Турмавой» бўлиши керак эди. Ҳали ҳам «Телман» деб юрибсанми?

– Қариганингда сассиқ чол бўласан, дердим, янглишмаган эканман.

Ўчоқбошидаги ишини тамомлаган Обид Адолатни кўриб, шу томон юрди. Аёлга яқинлашмаёқ гапини бошлаб юборди:

– Адол? Ўзингмисан, Адол? Вой-бў... адо бўлай дебсан-ку, Адол? Юзингни торттириб турардинг, нима, пул қолмадими? Сен бунақа юрма, ўзингга қара. Қанақанги жонон эдинг-а!

– Тўғри айтасан, Обид, – деб гапга қўшилди Шо-

кир. – Гўзал қариса бир фожиа, амалдор гўзал қариса минг фожиа. Бечорага қийин: ҳам чиройдан, ҳам амалдан ажраган.

– Ў, домла. Шунинг ўзи бўлса гўрга эди. Жонон эридан ҳам ажраса-чи?

Шокирнинг ўрнига Шожалил жавоб берди:

– Баттар бўлсин...

– Эрни қўёвур, ўйнашлардан ажрагани чатоқ.

Адолат кўзларидан нафрат учқунларини чақна-тиб, худди уриб юборишга қасд қилгандай Турғунга рўпара бўлди:

– Буқоқ, сенга ким қўйибди фалсафа сўқишни, бас қил!

– Адол, бу ёққа қара-чи, – деди Мирҳосил. – Тўқим-ни танияпсанми, қара, якка мохов бўлиб ўтирибди. Сенинг ўйнашингни деб ошнасини сотган эди.

– Ўйнаш деган гапни сен аҳмоқлар ўйлаб топгансанлар. Ҳеч қачон ўйнаш бўлмаган менда. Тозалигимни Пўлат билади. Сенлар сасишдан бошқани билмайсанлар.

– Пўлат шу кунгачадовур сени бизга тоза деб келди, – деди Турғун. – Биз ҳам унинг кўнглига қараб «хўп», дедик. Омма у валдирайверади. Ҳар биримизнинг кўзимиз бор, қулоғимиз бор, фаросатимиз бор. Майли, ўтган иш ўтди, тоза бўлсанг тозадирсан.

– Менга қара, Адол, ўғлинг адо бўпти-ку? – Обид шундай деб Телманга қараб кулди.

Адолат ўғлига яқинлашиб, елкасидан ушлаганича силкиди:

– Ҳа, ичмай ўла-а, шу ерда ҳам искаб топдингми?

– Йигитнинг насибаси кўчада бўлади, мамул, – деди Телман шодонлик билан.

Адолат ҳаракати самарасиз эканидан афсусланиб, Обидга қаради:

– Мени шу куйдириб қаритди.

– Уйланганми, бола-чақа борми?

– Шунга ким тегади, ким чидайди?

– Мен уйланишни ваабше хоҳламайман, – деди Телман қўлини паҳса қилиб.

– Сенга қийин бўлибди, Адол. Менга қара, сен бунақа юрма, эрга тег, – деди Обид унинг гапига ҳам, ҳаракатига ҳам парво қилмай. Мирҳосилга бу таклиф маъқул келиб, ошнасини қўллади:

– Боз тўғри айтяпти, ана, Тўқим ҳам бева, икковинг қоронғида топишадиган сортидансанлар.

– Бунга кўнмасанг, ана, Шожалил қулоқ ҳам ғирт бева, нима дейсан?

– Фу, сенлар эр бўлдиларингми ҳали?

– Ўҳ-ҳў, димоқ ҳали ҳам баланд-ку! – деди Турғун ошнасига қараб.

– Баъзилар шунақа кибрли бўладилар. Отдан тушсалар ҳам эгардан тушмайдилар. Омма лаҳадга эгарсиз қўйиладилар, – деди Мамасоли.

– Фу, гапинг қурсин сенинг.

Айтадиганини айтиб бўлган Обид ўчоқбоши томон шопилди. Турғун эса давом этди:

– Адол, қўёвур буларди. Шаҳарда чўрт-пўрт чоллар кўп, ўшаларга теговур. Омма сен бизга бир нарсани айт: ҳойнаҳой сен Пўлатни кўргани келмагансан. Бу сўлтамадингни ҳам бекорга бошлаб келмагандирсан? Райсенрда юрганингни кеча эшитганман.

– Эшитсанг нима бўпти? Мен қишлоғимни соғиниб келдим. Уйга борсам, қўшниллар Пўлатни касал, дейишди. Домланикига борсам, шаҳарда дейишди. Домла, ўқиётганмишсанми?

– Ҳа. Энди... сал чаласи боракан.

– Гапни бурма, – деди Турғун жеркиб. – Яна уйнинг дардида келгандирсан?

– Сенга нима куйкилиги тушди? Уй меники, хоҳласам талаб қиламан, хоҳласам тортиб оламан.

– Бекор айтибсан, бу уйнинг битта гиштида ҳам ҳаққинг йўқ. Уй ҳапшай-ҳалола Пўлатники. Биз ўлиб

кетганимиздан кейин ҳам арвоқларимиз сени бу уйга яқинлаштирмайди, билиб қўй.

– Адол, узоқроқ бўлса ҳам қариндошимсан, шунинг учун дангал бир гапни айтай, ранжима, – деди Шожалил. – Ўғлингнинг ароғига пул етмаётган бўлса биз берайлик. Сен кет бу ердан. Сен ошнаимизни бир марта хорлаган хотинсан, энди хафа қилдириб қўймаймиз, ҳа! Касал одамга кўришиб, ярасини янгилама, кет, Адол!

– Бекоргиналарни айтибсанлар! Уйга менинг ҳаққим бўлмаса, ўғлимнинг ҳаққи бор. Бекор келиб, бекор кетворадиган аҳмоқ эмасман мен.

– Адол, булар билан ўчакишма, тинчгина кета қол, – деди Тўлқин. – Мен эллик йилдан бери булардан кечирим сўрайман. Булар ҳам кечиришмаяпти, Худо ҳам кечирмаяпти. Сени ҳам Худо уриб қўйганга ўхшайди. Қариганингда қишлоқдаги уйни нима қиласан? Гўрингга орқалаб кетасанми? Кет, энди бу ерларга бошқа келмагин.

– Жинни бўпсан! Қишлоғимни кўришга ҳам ҳаққим йўқми?

– Энди сен бу ерларга бегонасан.

– Шунақами? Буни ҳали кўрамиз!

Шашт билан юрмоқчи эди, Мирҳосил чаққонлик қилиб, йўлига ғов бўлди:

– Қаёққа?

Йўлидаги тўсиқни бир зарб билан маҳв этиб ўтишга кўзи етмаган Адолат худди кўмак истагандай ўғли томон қараб олди. Шишанинг юқини томчилатиб қуяётган Телманнинг онаси билан мутлақо иши йўқ эди. Адолат чорасизлигини ошкор қилмаслик учун заҳарханда қилди:

– Мен Пўлатни кўришим керак.

– Шу ердан қайтасан. Ана, шеригинг ҳам ўтирибди, ўтолмай.

Телман онасидан кўз узмаган ҳолда ароқнинг

юқини ичиб олгач, «Мамул нокаут», деб кулди. Адолат бу ҳукмни эшитса ҳам, эътибор бермай, Мирҳосилни четлаб ўтмоқчи бўлганида Рихсини кўриб тўхтади. Рихси уни кўриб ажабланганича тўхтади, кейин ўзини қўлга олиб, оғир-оғир қадамлар билан юриб келиб, сал нарида тўхтаб салом берди. Бу ҳолатдан ажабланган қариялар чекиниб, икки аёлни бир-бирига рўпара ҳолида қолдирдилар. Бутунлай четга чиқишга ҳеч бирининг истаги бўлмади.

Адолат саломга алик олмай, Рихсига ўқрайганича турди. Бундан ғашланган Рихси унга тик қарамай, яна сўрашди:

– Адолат опа, келинг...

– Сен ҳам шу ердამидинг? Ҳа... қаерда ҳам бўлардинг... Бу қопагонларни сен боғлаб қўйган экансан-да?

– Унақа деманг, яқингинада эшитиб келишди.

– Пулатга нима бўлди?

– Юраклари сал...

– Унда юрак борлигини иккинчи марта эшитишим. Бир марта сен юрагидан урувдинг. Мана энди юрагининг мазасини қочирибсан. Нима қилиб қўйдинг ўзи? Ахир сен... – кўзларини сузиб қараб, пичинг оҳангига ўтди: – яхши хотин эдинг-ку? Тузукроқ қарасанг ўлармидинг?

– Худо берган дард-да, мен нима қила олардим?

– Мени қўйиб сенга уйланса, худди минг йил бахтиёр яшайдигандай эди. Тўкиб қўйибсан-ку? Мен шунақа бўлишини билардим. Шунақа ётганини қўришга орзуманд эдим. Ҳали бундан баттар хор бўлиши керак.

– Ёмон ният қилманг, опа, Худо сақласин.

– Ёмон ният ёқмайдами сенга, ўша пайтда мени ёмонотлиқ қилганларинг-чи?

– Сизни ёмонотлиқ қилмаганмиз. Ўзингиз... мени ўғрига чиқарган эдингиз.

– Тўғри, ўғри эдинг. Сен менинг энг ноёб нарсамни ўғирладинг: сен эр ўғрисисан.

– Йўқ, опа, мен ўғри эмасман. Сиз «ноёб наrsa» дейсиз. Пўлат ака наrsa эмаслар. Лекин сиз у кишини наrsa сифатида чиқитга чиқарувдингиз. Сизнинг эрингиз Пўлат ака эмас, амал столи эди. Оилангиз ҳам, болангиз, эрингиз ҳам мансаб эди.

– Валдирама. Тилларинг узайиб қолибдими? Сени ишга олиб, одам қилмаганимда юрардинг ўша йиртиқ калишингни судраб. Сен котиба эмас, айғоқчи эдинг. Мен ҳақимдаги ҳамма миш-мишларни сен тарқатгансан. Сени ўшанда қаматмай чакки қилган эканман. Қамоқда чиришинг керак эди.

– Тенамда Худо бор. Шу ёшга киргунимча ҳам тилимни тишлаб яшадим. Сизга отилган таёқнинг бир учи Пўлат акамга тегарди. Шунинг учун кўрганларимни кўзларимнинг ортига яшириб қўяверганман.

– Бўпти, яхши, мен Пўлатни кўриб, гаплашишим керак.

– Дўхтурлар қўйишмайди. Улар рухсат берсалар ҳам мен қўймайман.

– Анави, – Телман томон бош ирғади, – Пўлатнинг ўғли, отасини кўришга ҳаққи борми?

– Ҳаққи йўқ. Шу пайтгача отасини бир марта йўқламаган ўғил ўғилми?

– Отасининг остонасида бир жодугар бор эди, шунинг учун келолмасди.

– Шунақами?.. – Рихси оғир оғир нафас олиб, энди унга тик қаради. – Жодугар ҳали ҳам пойлаб ўтирибди, бекор келибсизлар.

Адолатнинг назарида бошидаги бахт тожини Рихси аёвсиз қўллари билан юлиб олиб, ўз бошига қўндириб олгандай эди. Шу боис нафратини сочишдан тийилмади. Қалби тош, меҳр чўғи ўчган, ақл шами ҳам жимгина ўчиб бораётган бу хотиндан яна нима кутиш мумкин?

– Яна бир қайтар: **жоду-гар!** Чиройли айтдинг. Сен чиндан ҳам жодугарсан. Эримни жоду қилиб олгансан. Пўлат фақат мени яхши кўрарди. Ёшлиқда берган кўнгилдан ҳозир ҳам кеча олмайди. Сен буну тушуна олмайсан. Сенга нафсини қондиришга бир эр бўлса бўлгани. Мен Пўлатнинг урушдан қайтишини кутдим, қамоқдан қайтишини кутдим... Балки кутадигани бор бўлгани учун ҳам тирик қайтгандир, а? Ўшанда қанча эр чиқди, тегмадим. Сен юлиб олганингдан кейин ҳам эр қилмадим. Чунки менда юрак бор, муҳаббат бор. Сен бунақа туйғуларни тушунмайсан. Сен эски калишини судраб юрувчи қолоқ бир хотинсан.

«Гиналарим кўз ёшларим сингари беҳудадир», деб ҳисоблаган Рихси «Тақдирда бор экан-да, таънанинг фойдаси йўқ», деб яшашга кўниккан эди. Хавотирли юраги қалқиб турган онда Адолатга қарши гап айтгиси келди:

– Тўғри, опа, мен кўп нарсаларни тушунмайман. Ҳозир ҳам ҳайрон бўлиб турибман. Сиз ўзингиз ҳам ишонмайдиган гапга мени ишонтирмоқчисиз. Сиз учун эр ошиқча бир бўйинтуруқ эди-ку? Сиз эркинликни яхши кўрардингиз. Эсингиздами, ажрашганларингиздан кейин «Худога шукр, энди мен эркин қушман!» деб хохолаб кулган эдингиз. Сиз ўшанда учишга кўнгил қўйдингизу қўниш фурсатини ўйламадингиз. Сизнинг ичингиз афсус, надоматга тўлиб кетган, аммо ёрила олмайсиз. Сиз бу дунёда ҳамма нарсадан айрилгансиз. Аламингиз шундан. Чўкаётган одам хасга тирмашади, дейишади.

Рихси нозик жойдан тутди: ишқ фаслининг ўлчоқлик эканини билмаган Адолат чиндан ҳам ўша пайтлар ўзини ғоят масъуд ҳисобларди, ҳолбуки, умрини пуч хаёллар зиндонидида ўтказаётган эди. Бу зиндон эшиги қулфлоглиқ. Ёпиқ эшик остонасида иблис пойлоқчи эди. Ҳаёти бўм-бўш эканини фаҳм этмас, қулф

очқичини топишга уринмасди. Пуч хаёллар зиндонидан озодликка чиққан хотинни нима кутади? Бахтиёрлик йўлини тўсиб қўйганликда айблаб, шум тақдирни лаънатлай-лаънатлай кун кўришми? Азобли охиратга дуч келганида ҳам, айбни бошқалардан қидириб юрибди. Умрини бекорчи ҳаваслар шамолида созуриб қариган хотиннинг қалби уйғониши, меҳр чашмаси тошиб чиққанига ким гувоҳ бўлган?

Рихси шу пайтгача Адолат билан теппа-тенг олишмаган эди. Уни муте аёл, деб юрган Адолатга кейинги гаплар бетга сочиб юборилган чўғлардек таъсир қилиб, сачраб кетаёзди, унга қаттиқ тикилди: оч нигоҳи қорачиқларнинг ортига яширинган сирларни кавлаб олишга қасд қилгандай эди.

– Нима демоқчисан, Пўлат хасу, мен тирмашувчиманми? Бекор айтибсан. Қўрқма, эрингни сендан тортиб олмайман.

– Уйни-чи?

– Ҳа... сенинг ташвишинг шуми? Кўчада қолишдан қўрқяпсанми? Ақлинг балога етар экан-ку, а? Эримни тортиб олаётганингда нимани ўйловдинг? Уйли-жойли эр топиб тегсанг ўлармидинг? Менга уй керакмас. Лекин шу кераксиз уйни сендан тортиб оламан. Кўчада хор бўлиб юришингни бир кўриш учун ҳам қайтариб оламан.

– Адашяпсиз. Уйсиз хотин хор бўлмайди. Вақтида бошқаларга меҳр-оқибат кўрсатмаган одам хор бўлади. Уйни сотиб олиш ёки сотиб юбориш мумкин, меҳр-оқибат сотилмайди, тиллага ҳам топилмайди. Яна оиласининг қадрига етмаган одам ҳам хор бўлади. Худога шукр, менинг оилам бор. Меҳр кўргизадиган яқинларим бор. Қаранг, ўзингиз билган шу улфатлар бизни кўчада қолдиришармикин? Сиз бу уйни биздан тортиб олинг-чи, ўша дақиқада ҳаммалари уйларини бизга бўшатиб беришади. Сиз бизнинг хорланганимизни кўролмай доғда қоласиз. Биз-

га хорлик тилагунча Худодан сўранг, опа, ўзингизни хорликдан асрасин. Оила деган неъматни сизга ҳам насиб этсин.

– Мени эрга бермаган фақат сен қолувдинг.

– Оила фақат эрдан иборат эмас-ку?

– Бўлди, бас қил, ақлингни сақлаб қўй. Бошқа жойда асқотади. Қани, нари тур, мен Пўлатни кўриб чиқайин.

Рихси йўлни тўсди:

– Кирмайсиз, уйингизни олсангиз олинг, аммо дасини ҳозир безовта қилмайсиз.

– Менинг бошқа гапларим ҳам бор.

Адолат шўрлик қалби шу аёл туфайли оёқ ости қилинган деб ҳисобларди. Ҳа, қалбини «шўрлик» дейиш ҳақиқатга анча яқин. Лекин бунинг Пўлатдан ажралганига ҳеч бир дахли йўқ. Бу қалбда муҳаббат йўқ эди. Унинг шўри шундан... Буни билмайдими? Билади! Фақат тан олгиси келмайди...

Икки аёл орасидаги гап олишувини давом эттиришда маъно йўқлигини англаган улфатлар изларига қайтиб, Адолатни ўраб олдилар.

– Ҳой, Адол, бўлди, хиралик қилма. Кет дегандан кейин кетовур-да. Дардинг уй бўлса, бор ана судга! Судни сотиб олиш қўлингдан келса, уйни ҳам оласан. Омма уйни бузиб, фиштарини битта-битта ташиб кетасан, – деди Мирҳосил. Бу гап Турғунга маъқул келмай, уни қайириб ташлади:

– Хом гапларни айтма! Уйни бузармиш... Қани, қадам босиб кўрсин-чи! Ҳой, сен Адолмисан ё шоқолмисан, нимасан?

– Ҳали ҳам итликларинг қолмабди. Битта хотинни итдай талашдан уялмайсанларми?

Онасининг бу гапидан сергакланган Телман сапчиб туриб, унга яқинлашди:

– Мамул, ким итдай талаяпти? Скази, лично ўзим гаплашаман.

– Хей майда қадам, бор, жойингга ўтир, яна яйиб қўймайин, – деди Мирҳосил.

– Как яйиб қўясиз? Мамул, сажжи...

– Фу, противний. Бор жойингга, сами разберемся.

– Мамул, ти толко сажжи, мен буларни как лепешка қилиб ташлайми?

Ўчоқбошидаги ишини тамомлаган Обид йигитнинг бу қилиғи камида бир шапалоқ ёки мушт билан сийланишини англаб «Телманжон, бу ёққа кел-чи, жигарим», – деб чақирди-да, ўнг қўлида чойнакни кўтариб, чап панжасининг кўрсаткич бармоғи билан томоғини чертиб қўйиб, маъноли равишда имлади. Телман бу сирли имони дарров англаб, онасини ҳимоя қилиш учун турганини ҳам унутди-ю, ўчоқбоши томон юрди. Обиднинг қўлидан чойнакни олиб, қопқоғини очиб ҳидлади. Кейин бурнига ишонмай, жўмракдан симирди. Тўрт ҳўплам ютгач, чуқур нафас олиб, валинеъматига қараб мамнун жилмайди:

– Гап йўқ, братан.

– Шу таг-туги билан сенга, жойингга бориб, тек ўтир, уқдингми?

Бу инъом топширилгандан кейин Телманга «тек ўтир» дейиш шарт ҳам эмасди. Шокир унинг ҳаракатини кузатиб, Обидга норози қиёфада бош чайқаб қўйгач, Адолатга юзланди:

– Адолат, сен амалдор хотин бўлганингни унут. Оддий хотин кепатасига туш энди. Умринг фирромчилик билан ўтди. Энди ҳалоллик таъминини ҳам татиб яшагин.

– Домла, буларнинг ичида тузукроғи сен эдинг. Ўйлаб гапиряпсанми? Мени фирром дедингми?

– Ҳа, шунақа дедим. Буни ўзинг ҳам биласан, лекин тан олгинг келмайди. Ўнинчи синфда ўқиётганингда нима учун орден олган эдинг?

– Меҳнатимга яраша олганман. Пахтани яхши терардим.

– Яхши терардинг, лекин кунига уч юз кило термагансан. Сен учун териб беришарди.

– Сиёсат шунақа эди. Айб менда эмас. Домла, сен эскиликни титма.

– Сен ҳам ўпкангни бос. Сенинг дардингга бу ерда даво йўқ. Пўлатга учрашганигда ҳам ҳеч нимага эриша олмайсан. Уйни даъво қилсанг, «Ана, ол!» дейди. Шу ёшга етганида ким уй талашади, эсинг борми?

– Менинг бошқа гапим бор, бу ўғриларга.

– Ўғри? Нимангни ўғирлашди?

– Манови, – бармоғини Рихси томонга бигиз қилди, – эримни ўғирлади. Пўлат ёшлигимни ўғирлаган.

– Қўйсанг-чи, Адолат, булар ўғирлагани йўқ, ўзинг арзон-гаровга сотдинг.

Шокирнинг бу гапи чўғ устига сув сепгандай бўлди. Адолатнинг туташдан бўлак чораси қолмади. Пўлат қамалганида ҳижрон дардида сочларини юлмаган эди. Чунки юраги ўша йиллари гўё шароб тўлдирилган коса эди, энди эса эгасиз бўли ётоқ каби... Гоҳо равшан, гоҳо хира оламда дабдабалар мисли момақалди роқ каби ўтди-ю кетди.

Рўёбга чиқмас умидлар пўртанасига шўнғиган нодон бахтини топа олармиди?

Ўшанда Пўлат қалби эшигини очган эди, Рихси кирди ва тўлалигича эгаллади. Адолатга ўрин қолдирмади. Хиёвати туфайли бу қалбни ташлаб чиққан Адолат энди дўзах эшигини қоқарми? Маъшуқнинг ҳажрида интизорни англаса эди, тили тавбага келар, сўнг умрида пича ҳаловат топа оларди.

Алҳол, ҳақиқат булар томонида бўлганидан кейин гап талашиб нимага эришар эди?

Адолатга мана шу чорасизлик исканжаси азоб бера бошлади. Сукутнинг давом этиши яхшилик аломати эмаслигини фаҳмлаган Шокир ҳукмини баён қилиб қўя қолди:

– Бўлди энди, ҳамма ўтирсин, бу ерда ғалва қил-

майлик, – сўри томон юра туриб Турғунга ўтирилди: – Обидга қарашиб юбора қол, ошни сузаверсин. Адолат, сен ҳам ўтир, ҳаммамиз ошни еб, кейин тарқаймиз.

Бу гап Мирҳосилга ёқмади:

– Сен ошни егину, манов икки моховни, олиб, ўзинг тарқайвер. Биз қоламиз.

Шокир «Бўпти, ошдан кейин гаплашамиз», деб гапни қисқа қилди-да Рихсига яқинлашди:

– Биз билан ўтирасанми?

– Йўқ, йўқ, бора қолай.

– Бир коса сузиб берсин.

– Вой, ош мумкинмас ҳозир у кишига.

– Насибадан қайтма, Пўлат емаса, ўзинг татиб кўрарсан, дўхтирларга берарсан.

Шокир косага ош суздиргач, уни бир неча қадам кузатиб бориб, секин сўради:

– Нимага чиққан эдинг, бирон нима бўлдими, яширмай айтовур.

– Дадаси шу ерга йиғилганларингизни билиб, «чиқиб саломимни айтгин, «жўрабошилиқ амалини бошқага берадиган аҳмоқ йўқ» деяптилар» деб алоҳида айтгин», дедилар.

Шокирга шу жавоб кифоя қилиб, бошқа саволга тутмади. Анча чўкиб қолган, оғир-оғир, бир-бир бошиб узоқлашаётган аёлнинг изидан қараб ўйга толди: «у хок эмас, фубор эмас, кул ҳам эмас, жони бор, ғамларини бировларга улашмайдиган тирик жон у. Рихси... ўтли ҳасратларининг фиғонлари қуёш ботгани каби, кечанинг сукутига фарқ бўлиб кета олармикин?.. Бу муштипарнинг вайрона кўнгли умиди нима бўлиши мумкин?»

Катта лаган улфатларга, кичикроғи Тўлқин ўтирган сўрига қўйилди. Адолат уларга нафрат билан қараб тургач, иложсизлик билан Тўлқинга шерик бўлди. У томонда ўтирганларда ҳам, буларда ҳам

иштаҳа йўқ эди. Ҳатто бақувват-бақувват ошалайдиган Мирҳосил ҳам чўқилаб-чўқилаб ўтирди. Ош устида ортиқча гап-сўз бўлмади. Мирҳосил чойхона томон қараб-қараб қўйиш билан чекланди. Ошнасининг авзойи чатоқлигини сезган Турғун уни кузатиб, сергак равишда ўтирди. Бир ўзи ўтириб зериккан Телман эса ўрнидан туриб дераза оша ичкарига қаради-да, Обид инъом этган чойнакни кўтариб эшикка яқинлашганда остонада чойхоначи йўлини тўсди.

– Ҳа, биродар, йўл бўлсин?

– Биз ҳам эркакмиз, братан, бир қўл тортамыз.

– Биродар, жойингизда тинч ўтировринг, – деди чойхоначи улфатлар томон хавотир билан қараб қўйиб. Остонада бошланаётган можарони кўриб, Жокер дик этиб ўрнидан турди-да, чойхоначини четга суриб, Телманга ўзи рўпара бўлди:

– Ҳа, акахон, тинчликми?

– Эркак, бир қўл ташлайман.

– Сизни ким чақирувди?

– Ким чақиради? Ти что, братан? Сен инсон ҳуқуқини поймол қилма. Ё ментмисан? Ким хоҳласа ўйнайди. Мен кимман, биласанми? Телман поркерни эшитмаганмисан? Бутун Тошкент мени кўрганда титрайди.

Жокер унинг «поркер»ни «поркер» дейишидан кулиб, пичинг қилди:

– Пул борми, «поркер»?

Телман чўнтагини кавлай-кавлай онаси томон қаради:

– Мамул, бабки давай, ҳозир мен буларга сеанс бераман.

– Акахон, озгина дамингизни олиб туринг. Ўйин ҳали бошланмади.

– Как бошланмади? Ўзим кўрдим-ку?

– Кўрганингиз бошқа... бекорчиликда пирра ташлаб ўтирибмиз.

– Поркер ҳам бўладими?

– Бўлади, бошланганида ўзим чақираман. Қани, юзта-юзта отайлик.

– О кей! Менда пул бор. Анави ведма менинг мамулям, унда куча денег.

– Бўлди, дедим-ку, ўйин бошлансин...

Жокер Телманни қўлидаги чойнакни олиб, қўлтиқлаганича ҳозиргача ўтирган жойига қайтаргач, пиёлани тўлдириб ароқ қуйиб берди. Телман ичди-ю, лабини артишга ҳам ҳоли қолмай, бошини қийшайтирганича қотиб қолди. Жокер «қараб туринг» деган маънода чойхоначига имлаб, ўзи ичкарига кириб кетди. Сал туриб, чойхона томон уч киши ўтди. Ўтирганлар уларга эътибор қилишмади. Хавотири кучайган чойхоначи улфатларга икки чойнакда қайноқ чой келтириб, уларнинг нигоҳларида норозилик ифодасини кўрмагач, сал тинчиб, ўчоқбошига борди-да косаларга шўрва суза бошлади.

Ош ейилиб фотиҳа ўқилгач, Мирҳосил «энди кетасанми?» дегандай Шокирга қаради. Шокир бу қарашнинг маъносини англаган бўлса-да, жавоб бермади. Мамасоли нариги сўрига ўтиб, белбоғини жойнамоз қилиб, хуфтон намозини ўқиб олди.

Эски гаплар бошқа қўзғалмади. Бир-бирларидан аразлагандай камгап бўлиб қолишди. Мирҳосил бундай даврада ўтирса юраги тарс ёрилиб кетарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди, жойида бир-икки қимирлаб олгач, сўрининг юқори томонига сурилиб, ёнбошлади. Агар кимдир биров «бағритошсан», деса, ранжийдиган, бироқ, инсон юраги билан ўйнаб, озор бериб қўяётганини ўзи сира фаҳм этмайдиган бу одамни ўжарлик отидан тушира олиш ҳалигача ҳеч бирларига насиб этмаган. Турғун оёқларини узатиб, тиззаларини уқалай бошлади. Шу зайлда барчалари олдинма-кейин ўзларига мос тарзда жойлашиб, пинакка кетган пайтларида Пўлат кўринди. Ошналарининг

аҳволини кўриб, сал берида тўхтади. Изидан келаётган Рихси атрофга аланглаб олиб, хавотирли овозда деди:

– Вой дадаси, дўхтирлар билиб қолишса, ҳамшира қизни ҳафа қилишади-я?

– Дўхтирлар уйғонгунича жойимга қайтиб ётиб оламан. Аяси, сен тушунгин, ошналаримни кўрма-сам бўлмайди. Жуда-жуда соғиндим.

– Бир кунда-я?

– Сен бир кун дейсан, менга бир умр бўлиб туюляпти. Сен буларга қара-я, мени деб шу ерда ётишибди. Демак, мен чакана одам эмас эканман, а? Сен «қўрқиб кетдим» дейсан. Нимадан қўрқдинг? Ўлиб қолишимданми? Бе, шундай ошналарни ташлаб, хайр-маъзурни насия қилиб кетсам инсофдан бўладими? Қиёматда кўришганимда «Ҳа, номард, шунчалик шошиб турганмидинг?» дейишмайдими? Аяси, сен балки ишонмассан, омма, ётганимда ошналаримни бир-бир кўрдим. Дўхтирлар мени «ўлди», деб ўйлашди. Омма, мен уларнинг ҳамма гапларини эшитиб ётдим. Ётишим ҳам ғалати бўлди: каравотдан шифтга қараб кўтарилдим. Дўхтирларнинг ишларини кўриб турдим. Кейин худди барг қўнгандай аста қўндим.

– Дўхтирлар ҳам қўрқиб кетишди.

– Жон чиқиш осон эмас экан, аяси. Борлиқ билан йўқлик масофаси узоқмас, ҳатто бир қадам эмас, фақат юпқа парда билан тўсилган, омма, ўша парда ортига ўтиш ҳам заҳмат экан. Биз бутун умр шу парда томон юрамиз. Бу бир чимилдиққа ўхшайди, аяси. Уй чиройли ясатилган бўлса ҳам, юрак шу чимилдиққа қараб интилаверади.

– Сизга аталган балоларга мен бошимни тутиб берайин.

– Ундай дема, аяси. Аввал мен кетай. Сендан кейин қолсам, жинни бўламан, хор бўламан.

– Обид ошнангиз хорлатиб қўймас.

– Тегишяпсанми ё жиддий айтяпсанми? Тегишиб ҳам айтма бунақа гапни. Кўктераклик Саримсоқни ҳеч кузатганмисан? Остонасида афтодаҳол бўлиб ўтиради. Тирик ўликнинг ўзи. Хотинидан кейин шунақа бўлиб қолган. Мениям шунақа бўлишимни хоҳлайсанми?

Сўри томон шарпасиз юриб, Адолат билан Тўлқинга кўзи тушгач, хотинига ажабланиб қараб олди:

– Бу ким, Тўлқинми? Адолат... Буларнинг келганини айтмовдинг?

– Кўнглингизни хира қилгим келмади.

– Чакки ўйлабсан. Тўлқин билан орамизда гина-кудурат йўқ. Сен унинг ёшлигини билмайсан. Кимга ёрдам керак бўлса, биринчи шу югурарди. Бир марта сойга чўкай деганимда тап тортмасдан ўзини сувга ташлаган. Сузишни менчалик ҳам билмасди. «Ўзим сузишни билмайман-ку, буни қандай қутқардим?» деб ўйламаган ҳам. Балки Худо шу меҳри эвазига икковимизни қутқариб қолгандир, а? Лекин бир марта қўрқоқлик қилди. Балки кўзига болалари кўрингандир? Қўрқоқлик нима, биласанми? Касалликми? Шунақаси ҳам бор. Омма буники касаллик эмас. Унинг қўрқоқлиги – онгнинг бир нафасдаги хиралашуви эди.

– Ошналарингиз «Хизматига яраша Худо жазолади» дейишади.

– Ундай дема, аяси. Менга бир марта ёмонлик қилган бўлса ҳам, унинг бундай ҳолга тушишини хоҳламаганман. Қарғамаганман. Мен умрининг охиригача яхши яшаб, оқибатда бахтли ўлим топишини истаганман.

– Бахтли ўлим? Қизиқ. Ўлимнинг ҳам бахтлиси, бахтсизси бўладими?

– Бўлади, аяси, бўлади. Оиласининг ҳузурида жон бериш, сўнгги сўзини айтиб ўтиш – бахтли ўлим. Изидан лаънат тошлари отилмаслиги ҳам,

одамларнинг яхшилик билан эслашлари ҳам бахтли ўлим. Шу қутлуғ, кенг дунёда кимнинг ўлгиси келади? Одамлардан мангу жудо бўлишни ким истайди? Мангу яшаш ҳеч кимга насиб этмаган, аяси... Аммо тирик қалбларга кўчиб яшамоқ мумкин. Мана шундай оқибат муҳим...

Шивир-шивир қулоғига урилдими ё ёмон туш кўрдими, Турғун чўчиб бош кўтариб, атрофига аланглади. Пўлатни кўриб, кўзларига ишонмасдан сўради:

– Пўлат, сенмисан?

– Менман, ошнам, менман. Ётовриб, юрагим торс ёрилай деди. Ошналаримни би-ир йўқлай, деб ўғринча чиқиб келовурдим.

Турғун шошилиб ўрнидан туриб, пастга тушди-да, ошнасини қучоқлаб олди. Улар кўришаётган онда бошқалар ҳам бирин-сирин уйғондилар.

Рўпарада сўлаги оқиб ялпайиб ўтирган Телман ҳаракатсиз...

Ичкарида қимор ўйини бошлаб юборилган...

Пўлат юқорига чиқишга унамай, сўри четига омонат ўтирди.

– Ҳа, ошнажон, нима бўлди? – деб сўради Шокир.

– Нима бўлганини ўзим ҳам билмайман Назаримда у дунёга бориб келгандай бўлдим.

– У дунёга борган бўлсанг, энангди кўргандирсан, а? – деди Мирҳосил хушчақчақ оҳангда. Бунга жавобан ошналари, «ҳазилнинг ўрними?» деган норози қиёфада қарашди. Пайровни давом эттиришга ҳамиша ишқибоз бўлган Турғун эса имкониятини бой бермади.

– Ўзиникини кўришга фурсати бўлмабди, – деди томоғини қириб олиб. – Омма сенинг энангди аниқ кўрибди. Энанг нақ дўзах билан жаннатнинг орасида у ёққа-бу ёққа ўтаётганларнинг юзларига дон сочиб ўтирганмиш. Иккала томон ҳам чўтирга тўлиб бўпти. Борадиган бўлсанг, яккаланиб қолмайсан.

Бу жавоб Пўлатга хуш ёқиб хохолаб кулиб юборди. Унинг бу ҳузурланиши ошналарига таъсир қилиб, улар ҳам роҳатланиб кулдилар.

– Энди кулгидан ташқари айтсам, учиб юргандай бўлдим. Шу ердан ҳам учиб ўтдим. Рихси айтмаса ҳам, шу ердаликларингни билдим. Омма, бу ердан учиб ўтаётганимда ҳали етиб келмаган эдиларинг.

– Ҳа, учиб бўлгунингча ҳаммамиз етиб келдик. Чақирилганлар ҳам, чақирилмаганлар ҳам, – Мирҳосил шундай деб Тўлқин билан Адолатга ишора қилди.

– Ҳосил, ўша учиб юрганимда сенга бир гап айтдим, сен эшитмадинг. Ё эшитдингми?

– Қанақа гап?

– Тўлқин билан икковингга тегишли.

– Ярашишми? Минг марта айтгансан.

– Буниси минг биринчиси ва охиргиси, – ўрнидан туриб қўшни сўрига яқинлашди-да, Тўлқиннинг қўлини олиб, Мирҳосилни чақирди, – Бери кел. Болалигимизда покизароқ, ақллироқ эканмиз. Бир кунда ўн марта уришиб, ўн марта ярашардик. Кина-кудурат сақламасдик. Жимжилоқларимизни қовуштириб биримиз «қиличми, тўқмоқ?» дердик. «Қилич», дейилса «қирқ йилгача», «тўқмоқ», дейилса «тўқсон йилгача ўртоқ», деб ўзимиз ҳукм чиқарардик. Тўқсон йиллик ҳукм баъзан бир соатга бормасди. «Пўм» чиқаравардик, ярашаверардик. Аразимиз жиддийроқ бўлса, бошқамиз орага тушардик. Шулар эсларингдами? Энди бу дунёда кўрган-кечирганларимизни четга улоқтириб, болалигимизга қайтайлик: Ҳосил, қиличми ё тўқмоқми?

– Пўлат, энди орқага қайтиб бўлмайди. Синган чиннига чега урганинг билан изи қолади.

– Сен ўша изини ҳам унут. Тўлқин, қиличми, тўқмоқми?

– Тўқмоқ – тўқсон йилгача ўртоқ. Бунинг заҳар

тилига ўрганиб кетганман, гапларини малол олмайман. Бунинг гапларига яна тўқсон йил бемалол чидашим мумкин.

Турғун туриб келиб, Мирҳосилнинг биқинига аста туртди. Мирҳосил ўжарлик пайти эмаслигини англади.

– Болалигингда ҳам айёр эдинг, чўтир. «Хўп» дегинг келиб турса ҳам, «йўқ», дердинг.

– Хўп. Йигит кишининг сазаси ўлгунича замбракнинг хартуми синсин. Қилич. Тўқим билан яна қирқ йил ошначилик қилишнинг ўзи бўлмайди.

– Ҳа, ана, қойилман! Улфатимиздаги хато қатор тўлди. Жам бўлдик. Энди кўришинглар. Суюнчисига битта паловхонтўра мендан.

Пўлатнинг ҳар бир сўзини диққат билан тинглаётган, ҳаракатини зийраклик билан кузатаётган Шокирнинг қалби тўлқинланди: «Ҳаёт чиғриқларидан минг бор ўтган жафокаш, юраги қийма-қийма, чилпарчин, аламдийданинг дарди ўзига етмасмиди? Ўзганинг қайғусига шерик бўлиши нимаси?»

Пўлатнинг ишидан мамнун бўлган Тўлқин пастга тушиб, қулочларини ёйди:

– Кел, ошнам, чўтир бетларингни соғиниб қолганман.

Мирҳосилнинг ўжарлигини қўймай, совуқ кўришишидан норози бўлган ошналар бош чайқаб қўйишди-ю, танбеҳ бермадилар. Пўлат эса бу ҳолни сезмагандай бўлди.

– Энди яраштириш навбати менгами? – Мирҳосил қувлик билан кўз қисиб, Адолатга ишора қилди.

– Биз уришмаганмиз, яраштиришингнинг ҳожати йўқ. Адол, сен бекорга уринибсан.

– Мен сенга бутунлай бегонаманми? Булар-ку, аслида етти ёт бегона. Мен ҳар ҳолда хотининг эдим. Булар билан ораларингда қуруқ гапдан бўлак ҳеч вақо йўқ. Бизнинг орамизда эса... ўғил бор.

Адолат Телманга қараб олди. Пўлат эътиборсиз равишда бир қараб қўйди.

– Ҳа, ўғлингга қарагинг ҳам келмаяптими?

– Вей, Адол, бунингга кимнинг қарагиси келади? – деб гапга қўшилди Турғун.

– Сен қарамай қўявер. Пўлат билан менинг ўртамда хотира ҳам бор.

– Хотира дедингми? Хотиранинг ўзи нима, Адолат, биласанми? Хотира – роҳатми ё азобми? Инсонга хотира нима учун керак? Мен учун хотира азобидан баттарроқ азоб йўқ. Баъзан ўтиб кетган марҳумларга ҳавасинг келади, баъзан уларнинг изидан жўнаворинг келади. Баъзан эса хотирламаслик учун онгсиз жониворга айланиб қолгинг ҳам келади. Домла, нима дейсан, ё мен янглишяпманми?

– Хотира мавҳум нарса эмас. Тушкун ҳолат ҳам эмас. Хотира – бир тўлов, инсондан тортиб олинган энг қимматбаҳо нарса учун тўловдир. Бошқача айтсак, хотира – инсоннинг ожизона боқийлигидир.

– Яхши айтдинг, домла. Хотира – ўлимнинг қилмиши учун тирикларга берилган аянчли инъом.

– Жа-а юракларди сиқвордиларинг-ку! – деди Шожалил. – Икковинг гаплашадиган бўлсаларинг юрагим тўхтаб қолгандай бўловради.

– Пича тўхта, Жалил, дардимни тўкволай. Илгари айтмас эдим. Олтмиш йилдан бери юрагимнинг бир чеккаси йиринглаб, азоб беради менга. Уни неча минг марта тушимда кўргандирман. Мен унинг фақатгина қотиб қолган кўзларини кўраман. Шу топгача қайтиб келармикин, кўрармикинман, деб умид қилдим.

– Кимни айтяпсан? Саъдуллани эмасми?

– Ҳа, Саъдуллани. Биз уни босмачининг ўғли, деб ҳисобладик. Отаси Холхўжанинг йигитларидан эди. Дадамнинг қизиллардан бўлганларини биласанлар. Дадам унинг отасини ўлдирмаганлар. У Қашқарга

ўтаётганида кўчки остида қолиб кетган. Одамлар «отасини ўлдириб, боласини ўғил қилиб олди», деб бекор айтардилар. Саъдулла бу гапнинг ёлғонлигини яхши биларди. Адол, сен Саъдуллани севар эдинг?

– Бўлмаган гап, мен сени яхши кўрардим...

– Сен унга ўчакишиб, мени яхши кўргансан. Сенга қарамагани учун ўзингча ўч олгансан.

Ҳа, севмаслигини билар эди, ўзини кўп алдади. Адолат унинг кўзларини термилтириб, дилини қийма-қийма қилди. У жон риштаси бўлолмади, бирга ин қуришолмади. Пўлат Адолатга жонни садқа қилса ҳам, у муз эди, чўғ беролмади, қалби чанқоғини боса олмади, қуришқоқ лабларига севгининг ҳаётбахш сувини томизолмади. Бу ҳақиқатни Пўлат илгари айтмаган эди. Шу сабабли бу гап Адолатнинг юрагига бигиздай санчилди:

– Менми? Ўч олганманми? Пўлат, жинни бўлибсан! – деди овозини кўтариб.

Пўлат унинг нафратга тўла кўзларини кўришни истамай, бошини бурди. Унинг ўрнига Мирҳосил жавоб берди:

– Адол, менинг аниқ эсимда, Саъдулла комсомолга кираман, деб ариза берганида сен мажлисда гапирган эдинг: «Босмачининг ўғлига орамизда ўрин йўқ», деган эдинг.

– Деган бўлсам, тўғриси айтганман.

– Пўлатга тақаган айбларинг ҳам шунақа эди.

– Ҳосил, бу гапни қўй, Адолга даъво йўқ, ҳозир мен ўзимни айбламоқчиман.

– Сен унда гапирмаган эдинг.

– Ҳамма бало шунда. Бировга ёмонлик қилмаган одам – яхши одамми? Бировга яхшилик қилмаган одам-чи? Шуниси ёмонроқ эмасми? Мен индамай туриб, Адолнинг гапларини маъқуллаганман. Ўшанда Саъдулла менга нажот истаб қараган эди. Мен эсам кўзимни олиб қочган эдим.

– Агар шуни гуноҳ десанг, бизлар ҳам гуноҳкор-миз. Бизлар ҳам уни ҳимоя қилмаганмиз. – деди Мамасоли ўйчан тарзда.

– У замонда ҳақиқат билан ишонч қоришиб кетган эди, – деди Шокир афсус билан. – Лойқа сув билан булоқ суви аралашса ким айбдор? Лойқа сув билан булоқ сувини ким ажратиб бера олади?

Шокирнинг далда бериш мақсадида айтган бу гапи Пўлатни овунтира олмади:

– Ўша мажлисдан кейин Саъдуллани олиб кетишган эди...

– Замон қалтис эди. Биз уни сира ҳимоя қила олмасдик. Гапирсак-гапирмасак, барибир олиб кетишарди.

– Қисмат-да. Қисматидан ҳеч ким қочиб қутула олмайди, – деди Мамасоли Шокирни қувватлаб.

– Ўша пайтда оддий кўринган воқеа энди даҳшатли фожиа бўлиб туюляпти. Мен қамоқдалигимда ҳам, этапдан этапга ташлашганларида ҳам, маҳкумлар орасидан Саъдуллани қидирардим. Ўша ерларда учратарман, деб ишонардим.

– Пўлат, сен фожиа деб, гуноҳ деб, ич-этингни еяверма, – деди Мамасоли. – Мен кафил бўлай, ҳар ҳолда Саъдуллага қариндошлигим бор. Унинг номидан мен кечдим гуноҳларингни. Сен ҳам ундан рози бўл. Худо ҳар икковингданам рози бўлади, иншооллоҳ.

Турғун уни қувватлади:

– Сен қамоқдан чиқибоқ, Тўқимнинг гуноҳини кечган эдинг. Саъдулла тирик бўлса, у ҳам ҳаммамизнинг айбимиздан ўтарди.

– Пўлат, сен ҳақсанми ё ноҳақсанми, аниғи шуки, бу ишларнинг бари Тангрининг амри билан бўлган. Масалани ечувчи ҳам Унинг ўзи.

Хотиранинг қора пардасини бир ҳамлада йиртиб, яксон қилиш мумкин эмаслигини билсалар ҳам, кўнгил ярасига малҳам топишга уринишарди.

– Масала шундай ечилса, қани эди... Мен ётиб, нималарни ўйладим, биласанларми?

– Қайдан билайлик, сенга ўхшаб тепада учиб юрибмизми? – деди Мирҳосил.

– Гапимга кулмаларинг: биз ўлмай туриб, би-ир ўлиб олишимиз керак экан, деб ўйладим.

– А? Нима дединг? Алаҳсираяпсанми, ошнам? – деди Обид ажабланиб.

– Тўғри айтяпти, шундай саҳиҳ ҳадис бор. Одам боласи барибир ўладиган бўлганидан кейин ҳисоб-китобга тайёр туриши керак.

– Сўфи, сен тек тур, Пўлатнинг гапини эшитайлик-чи?

– Мен у дунёда ҳисоб-китоб қанақа бўлишини билмайман. Омма, киши ўзига ўзи савол бериши керак экан: одам бўлиб туғилганидан кейин одамга ўхшаб яшадимми?

Бу гапдан кейин юраги сиқилиб турган Мирҳосил ёрилиб кетай деди:

– Пўлатвой, жа-а тор олиб юбордилар ошнам!

– Хўп, кенгроқ олайлик: афсусларимиз, армонларимиз борми? Мен айтдим, энди сен айт-чи?

– Мен ҳалол яшадим, ўғирлик қилмадим, бузуқлик қилмадим.

– Наҳот афсусинг бўлмаса?

– Билмадим... ўйлаб кўришим керак. Сен ана, Боздан сўра, афсус дегани ўшанда қоп-қоп бўлади, а, Боз?

Мамасоли гапни ҳазилга олаётганидан норози бўлиб жеркиб берди:

– Бозингни қўй, хотиндан бошқа дарду ҳасрати йўқ.

– Мен сенларни имтиҳон қилмоқчи эмасман, – деди Пўлат. – Ўзларинг бир ўйлаб кўрларинг: ҳозир бизнинг улфатимиз эски бир аравага ўхшаб қолган. Биримиз ўтсак, араванинг бир мурвати синади. Аравамиз жуда узоқ юрди. Юровриб шалоғи чиқиб,

лиқиллаб ҳам қолди. Бу шалоқ аравани энди ҳеч ким тузата олмайди.

– Тузатишга уринишнинг кераги ҳам йўқ, Аллоҳга таваккул қилиб яшайвериш керак.

Мамасоли ошналарига бир-икки ҳикматни эслатмоқчи эди, Пўлатнинг маҳзун ҳолати гапга аралашиб ўрни эмаслигини англатди.

– Вақти келиб, бирин-сирин ўтамыз. Ўлим – ҳақ! – Пўлат чуқур хўрсинди. Кейин аҳволини ниқоблаш мақсадида жилмайди: – Ўзимиз ўтсак ҳам муҳаббатимиз ўлмасин.

Унинг маъюсгина жилмайишини ҳовлидаги битта ламиочкадан таралаётган хира-шира нур ўзига ютди. Лекин сўнгги сўзлар титроғи барчаларининг вужудига титроқ уруғини сочди. Сукунат барчалари устига ўлим чодирини ёпгандай бўлди. Жимлик исканжасидан қутулиш учун Шожалил дўстининг гапини тасдиқ этди:

– Ҳа... бирин-кетин кетамиз. Охирида қолганга қийин, жуда қийин. Биродарлар, мен охирида қолишни истамайман...

Ошналарни ўз домига тортаётган нохуш ҳолатга ҳовлиққанича югуриб келган ҳамширанинг хавотирли овози барҳам берди:

– Вой, эсхонам чиқиб кетди-я! – деб Рихсининг ёнида тўхтади. – Аяжон, бу нима қилганларинг? Энди мени ишдан ҳайдашади. Дўхтиримиз билиб қолдилар.

Пўлат ножўя иши фош бўлган гўдак ҳолига тушиб, ошналарига «энди мени қутқаринглар», дегандай нажот кўзи билан термилди. Ҳамиша гапга шай турувчи Мирҳосил бу сафар ҳам ўртага тушди:

– Бир пасга чиққанига ота гўри – қозихонами? Қайтага кўнгли яйради.

Унинг бу гапи ҳамширани овута олмади. Аксинча, йиғи бошлашига баҳона бўлди. Яна бир нима демоқ-

чи эди, шошилиб келаётган докторни кўриб тўхтади. Доктор ошналарга парво қилмай, Пўлатнинг қарши-сида тўхтади:

– Касалхонанинг тартиб-қоидаси бор-да, тоға, беморларнинг ҳаёти учун биз жавобгармиз.

Пўлат ўзини оқлаш ўрнига бошни эгди. Бундан фойдаланган Мирҳосил «Қўрққан олдин мушт кўтарар» деганларидек, докторнинг ўзини айблади:

– Жавобгар бўлсанг қараб ўтирмайсанми! Сенга «ухлаб ётовур» деб топшириқ берувмидим?

– Ҳосил, тек тур, – Пўлат қўлини кўксига қўйди: – Жиян, айб менда. Шу ошналаримни қўмсаб қолдим. Ҳозир жойимга бориб ётаман, – деб жилмайди-да, ҳазил оҳангига кўчди: – энди одобли бола бўламан.

– Туппа-тузуксан-ку, қайтиб нима қиласан? Кетдик уйга, – деди Обид.

– Бу гап ҳам тўғри, – деди Шожалил.

Қаттиқ-қаттиқ гап айтишни қасд қилиб келаётган доктор ошналарнинг бу таклифидан кейин гангиб қолди:

– Ие, тоғажонлар, карвонсароймас-ку, бу.

– Жиян, тоғаларинг тегишяпти, – деди Шокир. – Ҳеч қаёққа кетмайди. Бир-икки кун дамими олсин. Пўлат, сени кўриб, кўнглимиз тинчиди, сен жойингга боравер, энди биз қайтамыз.

Доктор Пўлатни қўлтиқлаб шифохона сари юрди.

***

...Ичкаридаги ўйин ҳам авжига минди. Кетма-кет ютуқлардан руҳланган меҳмон қиморбоз тонготарда ўзини нима кутаётганини ҳис қилмай ўртадаги пулдан нигоҳини узмайди. Унинг кўзларида ёнаётган очофат чўғ худди ўлжасига яқин келган бўри кўзларидаги ўтга ўхшайди...

* * *

Тарқалиш ҳақидаги аҳд эълон қилинган бўлса-да, ҳатто Шокирнинг ўзи ҳам кетишга шошилмади. Барчалари гай-сўзсиз туриб қолишди. Биринчи бўлиб Адолат кўзгалди. Ўғлига яқинлашиб, уни уйғотмоқчи бўлди. Эпллмагач, Шожалилни чақирди. Шожалил эшитмагандай бурилмоқчи эди, Шокир тўхтатиб, «Обид икковларинг бир амалларинг», деди. Ўзи Тўлқинни етаклади. Кўчага чиқишда Мирҳосил Турғунни тўхтатди:

– Биз кетмаймиз.

– Нега?

– Сен унинг кўзларига қарамадинг. Гапларига эътибор бермадинг. У соғайгани учун чиқдимми?

– Нега чиқди?

– У биз билан хайрлашгани атай чиқди. Кетмайлик, ғафлатда қолмайлик, ошнам.

Икки ошнанинг қарорига бошқалар монелик қилишмади.

* * *

Шифохона даҳлизигача бардам юриб келган Пўлат ҳолсизлана бошлади. Реанимация хонасига етганда гандираклади. Доктор ёнида бўлмаганида чалқанча йиқилиши мумкин эди. Орқада келаётган ҳамшира ёрдамга шошилди. Ҳушидан кетаётган Пўлатни жойига ётқизиб, шошқич муолажани бошлашди. Йиғлаб ўтирган Рихси докторнинг талаби билан хонадан чиқарилди.

* * *

Бу қишлоқ ҳудудидан чиқиб, сой кўпригидан ўтишгач, йўллари айри-айри бўлди.

– Тўлқин, бу кеч бизникида қолавер, эртаман яна бирга борамиз, – деди Шокир.

Бу таклифни эшитиб, Тўлқин тўхтади:

– Домла, уйингга яқин келдик, шекилли, сен бо-
равер.

– Сен-чи?

– Мен гапингни икки қилмай, деб сенга эргаши-
дим. Ўша ерда қолишим керак эди. Қайтаман.

– Шу қоронғида-я?

– Домла, кўр одамга эрта-кечнинг нима фарқи
бор? Тимирскиланиб бўлса ҳам топиб бораман, мен-
дан хавотир олма.

Тўлқин бурилган эди, Шокир унга сўзсиз эргашди.

* * *

Маст одамни уйига олиб бориб қўйиш Обид учун ҳам, Шожалил учун янгилик эмас. Шу учун қилти-
риқ Телманни суяб юриш уларга оғирлик қилма-
ди. Ёшликдаги одатларини қанда қилмай, бири
мастнинг чап биқинига, иккинчиси ўнг биқинига
турта-турта уни қадам босишга мажбур қилишди.
Шожалил уларни ўз уйига бошлаб келди. Кундузи
қўшнисига учрашиб кетгач, ҳовли супуриб-сидирил-
ган, уйдаги чанг артилган, айвондаги чироқ ёқиб қў-
йилган, бу уйда узоқ вақт одам яшамагани сезилмай
қолган эди. Телманни меҳмонхонага олиб кириб де-
раза томонга чўзилтириб қўйишгач, Шожалил тах-
мондаги кўрпа-якандозларни олиб жой солди. Раҳ-
бар кепатасида унинг ҳаракатларини кузатиб турган
Адолат ёрдам беришни хаёлига ҳам келтирмади.

Телманни бири оёқларидан, иккинчиси елкасидан тутиб, ўринга ётқизишди. Шожалил чойнакда совуқ сув келтириб, унинг бош томонига қўйди. Обид эса ранги ўчган мис чилопчинни олиб кирди. Адолатга «уйни расво қилмасин», деган маънода қараб қўйиб, оёқ томонига қўйгач, чиқиб кетмоқчи бўлди.

– Обид, уйингга кетасанми, эрталаб биронтасининг машинасини гаплашиб бер. Кетсам кета қолай, – деди Адолат. Хотиннинг бояги авжи пасайганини сезган Обид «маъқул» ишорасини қилди. Ҳовлига чиқишгач, икки ошна бир-бирига савол назари билан қарашди. «Нима қилдик?» деган саволга жавоблари тайёр бўлгани учун олдинма кейин кўчага чиқиб, келган йўлларида қайтишди. Чойхонага яқинлашганларида ой ёруғида икки одам қорасини кўриб, ошналарини танишди...

***

Уйига яқинлашгани сайин Мамасолининг қадам олиши оғирлашаверди, чойхонада уйғонган дард томоғини бўғаверди. Қоронғи кўчанинг адоғида Пўлатнинг маъюс чеҳраси бир-икки кўрингандай бўлди. Бўғиш билан кифояланмаган дард кўзларни ёшлантирди. Шу алиозда танбаланмаган эшигини очиб ҳовлига кирди. Салқин ҳавога чидолмай, «вой, белим»лаб қоладиган кампири айвондаги хонтахтага иягини тираганича кўча томон тикилиб ўтирган экан, уни кўриши билан ёшроқ аёлларга хос эпчиллик билан ўрнидан туриб қарши олди. Чироқ нури эрининг кўзларидаги ёшда акс этиб, хавотир билан тўхтади. Иккови бир-бирига тикилганича туриб қолди. Мамасоли бўғзидаги дард чангалини енга олмади. Кампири сўрайдиган саволига шумхабар эшитишдан қўрқиб, сўз бошлашга журъат эта олмади.

– Термосга ҳозиргинада чой дамлаб қўювдим, юринг, чарчоғингизни босинг, – деб айвонга бошлади. Бир пиёла чой фақат чарчоғини эмас, дардини ҳам олгандай бўлди. Мамасоли кампирининг кўзларидаги хавотирли савол назарига қисқа жавоб берди:

– Ошнам анча тузук. Улфатлар билан бир оз чақчақлашдик. Сен дамингни оловур, мен пича ўтирай.

Кампир кириб кетди. Ўзи ҳаракатсиз ўтирди. «Нега қайтиб келдим, ўша ерда қолсам бўларди-ку?» деган ўй қалбини тирнай бошлади. Чироқ ўчиб қолишига ҳам парво қилмади. Дард билан олишишга руҳий қуввати етмай, аста ўрнидан турди. Пайпасланганича уйга кириб шам ёқди. Қўлига Қуръон олиб, бурни устига кўзойнагини қўндириб ўқий бошлади. Ҳар куни бир саҳифадан ўқирди, бу кеч икки саҳифа ўқиб, Пулатнинг ҳаққига дуо қилди. Дарди сал аригандай бўлди-ю, лекин ётгиси келмади. Кундузи ўқий бошлаган китобини олиб, белгилаб қўйилган жойидан давом эттирди. Бу сафар тез ўқий олмади. Тўхтаб-тўхтаб, фикрлаб-фикрлаб ўқиди...

...Билингни, ўлимнинг хатари ва даҳшати буюқдир. Одамлар кам фикрлаб, оз эсга олгани учун ҳам ўлимдан ғофилдирлар. Эслаганлар ҳам қалбларини барча нарсадан фориг қилиб эмас, дунёга машғул бўлганлари ҳолларида эслайдилар. Бундай эслашдан фойда йўқ. Ўлимни ҳақиқий эслаш йўли – ўлимни доимо ёнида билиш, ўлимдан бошқа нарсани қалбдан чиқаришдир. Буни бамисоли саҳро ёки денгиз орқали сафарга отланган киши ҳолатига ўхшатиш мумкин. Унинг бутун фикри-зикри сафарда бўлади. Қалб ҳам ўлимни эслаш билан машғул бўлса, бу иш қалбни буткул банд этади. Ўлим билан банд бўлган қалбда айш-ишрат талаби, дунё қувончи камаяди, тошқинлик босилади. Киши ўлимни кўп элагани сайин ҳар хил ўлим онлари, бу даҳшатли онларни бошидан ўтказган дўстлари, тенгқурларининг ил-

тижо тўла сўнгги нигоҳлари хотирида жонланади. Уларнинг ўлимларини, сўнгги манзилларини эслаб, оғир ўйлар гирдобидида қолади: улар ким ва қандай эдилар? Энди уларнинг мавқелари, ҳолатлари қандай? Бу чиройли сиймолар тупроққа қандай сингиб йўқолади? Уларнинг жасадлари қабрларда қандай парчалананиди? Улар аёлларини бева, фарзандларини етим қолдирдилар, мол-дунёларини ташлаб кетдилар. Уларнинг масжид ва мажлислардаги ўрни бўш, қадамлари дунёдан узилган...

Ҳа, киши ўлимни эслагани сайин қалбида шундай узоқ ва яқин ўлимлар, ваҳимали суратлар батафсил жонланаверади. Баъзан ортга қайтиб, уларнинг шижоат тўла ёшлиги, довдирашлари, ҳаётга бўлган майллари ва унда ўзини гўё боқий қоладигандек тутишлари, ўлимни унутишлари, ёшликдаги қувват ва ғайратга суяниб қолишлари, ўйин-кулгуга берилишлари, шундоқ ёнидаги ўлимдан, унинг кутилмаганда келишидан ғофил бўлганларини эслайсиз. Тирикликда вужудини кўтариб турган оёқлар, ҳаракатга сабабчи аъзолар яксон бўлди, энди қандай юрсин?! Тилини қуртлар кемирди, қандай гапирсин?! Оғзига тупроқ тўлган, қандай кулсин?! Ўлиб бўлди, энди нафсга ўлимнинг тадбирини қилишдан не ҳожат?! Шунча йиллар бепарво, ғофил юрди. Ўлим фариштаси эса у кутмаган вақтда келди ва нидо қилди: «Ё жаннат, ё дўзах!»

Ана шу пайтда киши ўзига назар солади. Ўзининг ҳам ўшаларга ўхшашлигини кўради, ғафлати ҳам, оқибати ҳам улар билан бир хил бўлиши мумкинлигини ҳис этади.

...Ўлимни эслайсиз, ўлим ёнгинангизда турганини ҳис қиласиз. Аллақачон ўлимга ҳозирлик кўриш фурсати етгани, дунёнинг эса нақадар алдамчилигини теран англай бошлайсиз. Энди ўлимни номигагина, тил учидида эслаб, ибрат ва огоҳлик ҳосил қи-

либ бўлмаслигини яхши биласиз. Демак, қачонки, қалб дунё билан овуна бошласа, ўша заҳоти ўлимни эсланг, аслингизга қайтасиз...

Мамасоли панжасини китоб устига қўйиб, ёш қуйила бошлаган кўзларини осмонга тикди: кечки осмоннинг қора духобасидаги беҳисоб юлдузларнинг жимирлашига боқиб ўйлади: «Керилиб юрганларнинг аслида ҳеч нимаси йўқ: жавоҳиру тилла матоҳлари ўзига вафо қиларми экан? Ҳатто «ўзимники!» деб қаттиқ ишонгани – кўзу қулоқлари, юрагу жигарлари... ўзиники эмас, лаҳад қуртларининг ризқи экан, керилгани нимаси?»

Куз осмонидаги тўлин ой нури кўнглини ёрита олмайди. Ҳазин хаёллар уни эза бошлади.

Ўрнидан туриб, ҳовлига, ундан кўчага чиқди. Кўкда кўз юммаган, уйқуга чўммаган ой уни чойхонага қадар кузатиб борди.

* * *

Пўлат «ўлиш осон эмас экан», деб эди. Бу сафар тез келди-ю, осон олди. Энди қайтариб бермайдиган қилиб олди.

Чирт узилган ҳаёт ишини қайта боғлашга табобат ожизлик қилди.

Ҳаловат истаган юрак бутунлай тўхтади.

Ўлим хавотири ўрмалаб киргач, юрак ҳаловат билан жимгина хайрлашган эди...

Рихси ичкарига кирганида доктор Пўлатнинг жағини боғлаёган эди. Рихси бир ҳўнгради-ю, сўнг пастки лабини тишлаб, тинчиди. Доктор имлаб қўйган эди, ҳамшира уни қўлтиқлаб даҳлизга олиб чиқди.

– Уйга борай, эрталабгача олиб кетайлик.

– Аяжон, пича сабр қилинг, тонг отсин, – деди ҳамшира ялиниш оҳангида.

– Ошналарига хабар қилай, армонда қолишди улар.

Шундай деб ташқарига қараб юрди. Суюкли қиз меҳри билан қўлтиқлаб олган ҳамшира уни холи қўймади.

Ошналари кетгач, Турғун билан Мирҳосил сўрида ёнбошладилар-у, аммо ухламадилар. Хаёлларида умид соялари қўнимсиз санқийди. Киприкларни юма олгувчи туннинг тушлари уларни тарк этган. Касалхона томондан гоҳи-гоҳида эшитилиб турган шарпалардан сесканиб, беқарор эдилар.

Ҳамшира ҳамроҳлигидаги Рихсини кўрган заҳоти Турғун ўрнидан туриб кетди:

– Рихси?!

Шу томон ялт этиб қараган Мирҳосил ҳам турди:

– Рихси! Фақат «ўлди», дема, Рихси!!!

Кўзларидан жавоб излаб, жимгина мўлтиллаб қарадилар.

Рихси ҳеч нима демади...

Умид даракчиси – кўклам жаранги энди эшитилмайди...

Энди ҳаёт баҳор мўъжизаси ила қарши олмайди...

Беҳуда кўз ёшлари...

Мусаффо кўз ёшлари қайғу-аламлари оловини ўчириш учун қуйилади.

Армонларга лиммо-лим тўла муножотлар...

Хазонларни тўкаётган шабада Рихсини четлаб ўтмади, киприкларидаги шабнамни қурита олмади.

***

Йиллар шамоли аёвсиз...

Яна куз фасли...

Офтобсиз, рангпар бир кун...

Жонсиз япроқларга ҳазин нуқси урган...

Яна ўша чойхона.

Жимжитлик... Увада булутларнинг чокидан сизиб ўтган кучсиз шуъла ерга қўнган...

Ёлғиз ўзи зериккан чойхоначи нарди тошчаларини бемақсад ташлаб, ўзича ўйнаб ўтирибди. Ҳассасини дўқиллатиб келган Тўлқин унинг хаёлини бузди:

– Ким бор, бу ер самоворхонами?

– Ҳа, самоворхона, келинг тоға, – чойхоначи шундай деб унга пешвоз чиқиб, етаклади-да, стулга ўтқазиб чой қуйиб узатди: – Чойга қаранг, тоға. Касалхонага кетяпсизми? Кимни йўқлаб келдингиз?

– Касалхонага келмадим, – деди Тўлқин хўрсиниб. – Касалхонада ётадиган улфатлар қолмади... Мен ширин хотирани излаб келдим, болам. Уч йил аввал шу ерда тунаган эдик. Уч йилда араванинг барча мурватлари синиб адо бўлди. Биттагина мен қолдим. Энди шу арава изларини излаб келдим. Сен кўрмаяпсанми, бу изларни?

– Из? Қанақа из? Тушунмадим, тоға, қанақа аравани гапиряпсиз?

– Мен кўр бўлсам ҳам, кўряпман. Сен басир бўлсанг ҳам, ақл кўзларинг сўқир экан. Кўзингни каттароқ оч, болам, бу изларни эҳтиёт қилишларинг керак..

Чойхоначига бу одам телба бўлиб кўринди...

Қуёшнинг ўзи бор-у файзи йўқ. Кечаси яйрайдиган Ойнинг нури ҳам сўниқ эди. Тўлқинга бу сирли манзара бегона: унинг кўз олдида ҳамма ёқ зулмат.

Ёлғиз... Ҳеч кимдан нидо йўқ...

Тор кўкрагидаги асир юрак беҳаловат.

Ҳаётнинг заҳмати туганмас-битмас...

Чойхоначидан садо чиқмагач, оғирлик билан ўрнидан турди:

– Ширин хотирамнинг сўнггиси шу ерда мева берган эди. Бу ерни зиёрат қилдим. Энди ошналарим ҳузурига борсам ҳам бўлар.

Кета бошлади...

Шамол турди...

Жонсиз баргларни ерга тўкди...

Бахт куйининг ҳам, бахтсизлик қўшиғининг ҳам
ниҳояси бордир.

Вассалом...

— *Ҳикоялар* —

ИВАНИЧ

АЖАБ ДУНЁ

ИВАНИЧ

Болангдан айланай, Иван болам, сен инсофли одам экансан. Ёнингдаги уккикўз шеригинг, хафа бўлмагину, туғилганидан бери инсоф кўчасидан ўтмаган бўлса керак. Борадиган еримни тузукроқ англамасдан туриб отнинг калласидай пул сўради-я! Мен пулдан қочганим йўқ, муомаласидан ранжидим. Кўриб турибсанки, рўпарангдаги одам қария бўлса, мусофир бўлса, шунга яраша иззат қилмайсанми, а? Доим машинада тирикчилик қилганингдан кейин одамларнинг розилигини ол, дуосини ол. Олмадингми, кунига миллион рубллик кира қилсанг ҳам, баракаси бўлмайди. Тўғрими, Иван бола? Нима, отинг Станиславми? Энди кўнглингга олма, биз томонларда сендақа малла йигитларни «Иван» деб ўрганиб қолганмиз. Бу яхши исм. Менинг исмимми? Эгамберди бува. Ҳа, айтишга қийин, лекин яхши исм.

Шарти кетиб, парти қолган бир чолнинг Тошкентдан Тулага келиб қолишига ажабланаётганга ўхшайсан, а? Яна поезддан тушибоқ, «Қариялар уйи»га деб турганим ҳам қизиқми? Агар йўл узоқроқ бўлса, ҳангома қилиб кетамиз, сенга сабабини бир бошдан айтиб бераман.

Тўрт кун аввал пешин намозимни ўқиб бўлиб, ўтган-кетганларни эслаб, дуолар қилиб ўтирсам, неварам хат кўтариб келиб қоди. «Хат бизга эмасдир, манзилини яхшилаб ўқиб кўр», дедим. Мен бекорга

ажабланмадим-да. Телефон деган беминнат дастёр чиққанидан бери одамларнинг қалам-қоғоз олишга тоқатлари қолмаган. Мана сен, яқин орада бировга хат ёздингми? Ёзмагансан. Телефон қилиб қўя қоласан. Бизнинг қариндош-уруғлар ҳам шу. Кичик ўғлим ҳарбийдан қайтганидан бери дарвозамиздаги почта қутиси хат кўрмовди. Йўқ, сал адашдим, беш йил аввал Белорусиядан келувди бир хат. Урушда оға-ини тутинган биродарим вафот этган экан, болалари хабар қилишибди. Бултур яна битта хат келувди. Солиқ идорасидан ўпкаси йўқ ҳовлиқма бир ходим пўписа қилиб ёзибди. Лекин почтачи адашиб ташлаб кетибди, хат бизга эмас экан. Сизлардаги солиқчилар ҳам шунақа осмондан келишадими? Бошқача бўлиши мумкин эмас, хўроз барча ерда бир хил қичқиради. Фақат бизнинг бу хўрозлар қайси деворга қўниб қичқаришни билмай шошиб қолишади.

Қарилик қурсин, кампирим ўтганидан бери гапдан шунақа чалғийдиган бўлиб қолдим. Хуллас, неварам «хат сизга Россиядан келибди», деганидан кейин кўзойнакни бурунга қўндириб, ёзувига тикилдим. Ҳарфларнинг эгри-бугрилигига қараганда, қўли қалтироқ одам ёзганга ўхшайди. Энди саводи чиқаётган боладай ҳарфни ҳарфга уриштириб, бир амаллаб ўқидим. «Россия. Тула шаҳри, Каул кўчаси, «Қариялар уйи», Иванич». «Э-ҳа, Иванич, – дедим, – вой номард, тирик экансан-ку, а?» Хатжилдни йиртиб катак дафтарнинг бир варағига ёзилган мактубни олиб ўқидим: «Богданич, жон дўстим, йўқ, жоним оғам, кечиролсанг кечир, сендан илтимос қиламан, йўқ, илтижо қиламан, мени бу ердан олиб кет. Йўлкара ташвишини қилма. Умидворинг: Иванич».

Шунақа деб ёзибди, барака топгур. Ҳарфларни таталиб ўқиғунимча кўзларим тиниб кетди. Хатнинг

мазмунидан ажабландим. Яна қайта ўқидим. Ўйландим.

«Оббо Иванич-ей, – дедим, – аҳволинг чатоққа ўхшайди-ку? «Қариялар уйи»дан ёзибсан, қизинг хор қилдими, а? Кетмагин, девдим-а, гапимга қулоқ солмадинг. Оқибат шунақа хор бўлишингни кўнглим сезувди. «Кечиролсанг кечир», дебсан. Дуруст, айбингга иқроор бўлибсан. Лекин менинг кечиришим сенга камлик қилади. Сени Худо кечирсин».

Жонинг соғ бўлгур, Иван болам, сен бу гапимни малол олма. Мен кўнглида гина сақлайдиган одам эмасман. Агар мени биров ноўрин ранжитса, «Худо бандаларимни кечираман, деса-ю, мен ким бўлибман-ки, кечирмайин», дейман. Сенам шунақамисан? Отангга балли, Иван бола! Кўнглингнинг тозалагини юзингга бир қарашда билганман. Ошнамни «Қариялар уйи»дан олиб чиқайин, кира ҳақиға яна суюнчи ҳам қўшиб бераман. Керакмас, дема. Мен суюнчи беришим шарт. Сен олмасанг, кимга бераман?

Яна чалғидимми? Иванични битта мен кечирганим билан фойдаси йўқ. Сабабини айтайми? Олти йил бўлдими ё ундан ошдими, аниқ эсимда йўқ. Бир куни кечки таомдан сўнг неварамга қўшилиб телевизорда Масковнинг ахборотини кўриб ўтирувдим. Олам аҳволидан беҳабар қолмайин, деб ҳар куни кўраман шуни. Нима дединг, ўзимизнинг телевизордами? Ҳа, ўзимизда ҳам бор шунақа кўрсатув, аммо жуда-а оғир карвон-да, бугун Японияда ер қимирласа беш кундан кейин хабар беради. Майли, буни гапирмайин, сенга қизиғи йўқ. Бўлган гап шуки, ўша куни, ўша «Время» деганингда собиқ иттифоқ жумҳуриятларида қийналиб, Россияга қочиб келаётган руслар ҳақида гап бошланди. Қай кўз билан кўрайинки, ўзимнинг ошнам Иванич сайраб қолди. Гапларини

эшитиб, қулоқларимга ишонмадим. Олтмиш олтинчи йилда Тошканда ер қимирлаганини эшитганмисан? Иванич ўшанда келганидан бери мансабда кўтарилса кўтарилдики, бир энлик пасаймади. Ёгани олдинда, емагани ортида эди. Ҳеч кутилмаганда «Қизим чақиряпти, қизим билан яшайман», деб шошилиб қолди. Иккита уйи бор эди, сотди, ўзим харидор топиб бердим. Мол-мулкини сотди. Долларни санаб, тахлаб белига боғлаётганида ҳам ёнида эдим. Ўзим иззат-икром билан кузатиб қўйдим. Маҳалламдаги ўн беш оқсоқолни чақириб зиёфатча ҳам бердим. «Бошимизга ташвиш тушганда шу мусофир ёрдамга келган эди, энди қайтмоқчи», деб дуолар қилиб, елкасига чопон ташладим. Чопон деганим, сенларнинг тушунчангдаги палто. Иссиққина ўзбекча палто «чопон» дейилади, энг ҳурматли одамларга кийдирилади. Ие, гапингни қара, пулинг нимаси?! Совғага ҳам пул олинадими? Лекин баччағар ошнам «чопон ортиқча юк бўлади», деб ташлаб кетувди. Уйимда турибди. Қайтариб олиб борганимдан кейин ўзи мазза қилиб кияди. «Яхшилигингни бир умр унутмайман», деб мени ўрисчасига уч марта ўпиб хайрлашувди. Телевизордаги гапини эшитсанг... жуда-а аҳмақона гапларни айтди-да! Ўзбекистонда яшашга қийналганмиш, Россияга қочиб боришга, бошпана сўрашга мажбур бўлганмиш. Илгари ҳам сенларнинг телевизорларингда шунақа гапларни бир-икки эшитувдим, аммо бунчалик эзилмаган эдим. Иваничнинг гаплари мени тупроққа булғалаб ташлади. Минг ажабланмайин, минг ўйламайин, бу гапнинг тагига етолмадим. Нима дейсан? Ҳа, айнан тўғри айтдинг, катта ўғлим ҳам шунақа тушунтирувди. Ўзбекистондан ҳеч ким ҳайдамади, Россиямга ўзимча кўчиб келдим, деса давлатинг бир чақа ҳам бермас экан. Агар жа-

брдийда қочоқ сифатида борса, давлатингдан анча ёрдам пули олар экан. Иванич пулга ўчроқ одам эди, шу ерда ҳам пастлик қилибди. Айтадиган гапини айтди, оладиган пулини ҳам олгандир. Менинг эзилганимдан нима фойда? «Оббо Иванич-ей! Оббо номард-ей! Нафсинг бузуқлигини билардим, лекин тузлуққа тупуришингни сира кутмовдим!» деб ғойибона ғазаблаб қўйишдан ўзга чорам йўқ эди. Мен аввалига бир ажабланиб, бир ғазабланиб юрдим, кейин унутиб юборишга ҳаракат қилдим. Бу хат ярамни янгилаб қўйди. Қарагин-а, кечирим сўраяпти, демак, юракдан гапирмаган экан. Худо кўнглига солибди, инсофини берибди. Бу яхшилик аломати.

Хатни олгач, иккиланиб ҳам ўтирмай, Тулага отланишга қарор қилдим. Унга айтадиган гапларимни ҳам нақд қилиб қўйдим. Нима демоқчи бўлганимни айттайинми? Эшит, шундай дейман: «Телевизорда шармандали аҳволингни кўрганимни қаердан билдинг, Иванич? Кўнглинг сездими? Биз томонларда кўп танишларинг бор, мен кўрмасам, бошқаси кўрарди. Ҳа, кўрган! Ҳисобчи корейс хотин эсингдами? Кўрган экан, дарров телфон қилиб, сендан анча ранжиди. Борганинга учрашсанг, юзингга айтди, биласан-ку уни, чўрткесар, адолатпарвар хотин. Унинг гармдорили гапларига тайёр тургин. Иванич, майли, ўтган иш ўтди. Узилган ўқни барибир милтиққа қайтариб жойлаб бўлмайди. Вақти келиб кечирим сўраркансан, нима қилардинг ўша туҳмат гапини айтиб? Олдин ўйлаб, кейин гапирсанг ўлармидинг? Қариялар уйига тушибсан-да, а? Белингга боғлаб чиққан долларларинг ўлгунингча етиб ортарди. Қочоқман, деб ҳукуматингдан ҳам ундиришинг шартмиди? Тиқилиб, бўкибсан-ку, энди! Бу ёғи қандоқ бўлди? Сенга неча марта айтганман, ҳаромдан

еявериб охири тиқилиб ўласан, деб. Худо сени ўз зурриётинг нафси билан урибди. Сезиб турибман, қизинг сени бошлаб шилиб олган. Бизни ёмонлаган телевизорингда ўзларингдаги бемеҳр фарзандлар ҳақида кўп гапиришади. Буни-ку, фаҳмлаш қийин эмас, аммо мен нимага эсингга тушиб қолдим, шуни-сига тушуна олмаяпман, ошнам...» Ҳа, Иван болам, унга шуларни айтмоқчи эдим. Бе, бу фақат каллага келиб қолган беҳуда гаплар, тилимга чиқариб айтармидим? Ҳеч қачон! «Қариялар уйи»га тушиб, эзилиб ўтирган одамга яримта гап ҳам ортиқча. У менинг гина-кудуратларимни эшитиш учун чақирибдими? У мендан яхши гап кутяпти, тўғрими? Ҳа! Иван бола, сен тушунадиган бола экансан, илоҳим юкинг ерда қолмасин.

Хат келган куни кечки пайт ўғлим билан тўйнинг маслаҳатини қилмоқчи эдик. Эрталаб сўз очганида кечгача ўйлаб кўришга ваъда қилувдим. Хатни ўқиганимдан кейин бу маслаҳат ҳам ёдимдан кўтарилибди. Аслида ўйлаб кўрадиган иш эмас. Шартга рад жавобни берсам ҳам бўларди-ку, ўғлимнинг шаштини қайтариб, шохини синдириб қўймай дедим-да. Қанақа тўй дейсанми? Асли бунақа тўй сенлардан чиққан. Сенлар «юбилей» дейсанлар. Мен ҳужжат бўйича бу йил саксон бешга кирар эканман. Туғилган кунимнинг аниғини ҳеч ким билмайди. Ойим раҳматлининг «мучали от, қовун пишиғида туғилган» деган гапларига қараб, ҳужжат олинган. Асли бизларда бунақа юбилей-пубилей деган расм йўқ эди, «тўқликка – шўхлик» деб чиқариб олишган. Сенлар юбилей қилсаларинг, ишларинг осон: бир даста гул билан одамнинг кўнглини оласанлар. Қариндошларинг билан борди-келди қилавермайсанлар. Эшак миниб, шаҳар айланиб чорласаларинг ҳам ўн, нари

борса ўн беш қариндошинг тўпланади. Бизда эса бир олам ташвиш! Камида битта чопон кўтариб келинади. Юзта қариндошим келса, юзта чопон кияман, тасаввур қиляпсанми? Сенга кулгили. Менинг эсам аччиғим чиқади. Ўзинг ўйлаб кўргин, мен бу чопонларни нима қиламан? Гўрга кирганимда шу чопонларга ўраб қўйишмайди-ку? Олтмиш, етмиш, саксонга чиққанимда ҳам шу гап бўлганида, «йўқ» деганман. Эндигисига «эвара тўй»ини қўшамиз, деб қилиқ чиқарибди. «Эвара тўй»ни сен билмайсан, бунақа бемаънилик сенларда йўқ. Энди қарагин-да, менга юбилей қилишса, қариндошим битта чопон кўтариб келса, «эвара тўй» қўшилса, энди бу эвараларга ҳам сарпо кўтариб келишади. Қудаларим той ясашиб келишлари керак. Қудаларимнинг аҳволини биламан, иккита хўроз олиб келишга ҳам қурби етмайди. Лекин «эвара тўй»и деб эълон қилиндими, қарз кўтариб, той ясатади. Ана, масхаралаб куляпсанми? Менинг кулгим келмайди, аччиғим чиқади. «Кимга керак шу машмаша?» деб бақиргим келади. Бақирганимдан нима фойда? Барибир тўғри жавоб ололмайман.

Кечки пайт Иваничнинг ташвиши билан ўтирувдим, ўғлим шу тўйдан гап очиб қолди. Мениям гармдори феълим тутиб қолиб, заҳримни сочдим. Аммо, жаҳлим чиқса, менам ёмонман, отасини ҳам аямайдиган хилиданман. Ўғлимга нима деганимни айтайми? Сен ҳадеб кулавермагин-а, эшит:

«Ўғилжоним, – дедим, – сен сўрайвериб чарчамадинг, мен «йўқ» деявериб толмадим. Хўп, сенингча бўлсин. Тўйга таклифнома чиқарасанми? Ҳа, чиқарасан. Унда бундай ёзасан: «Муҳтарам падари бузрукворимизнинг унча аниқ бўлмаган саксон бешга, мен галварснинг аниқ-тиниқ олтмишга кирганимиз ва невараларимни суннат қилиш муносабати билан

тўйга келинлар», дейсан. Таклифнинг кетидан нечанчи размер костюму пойабзал кийишимизни ёзасан. Қариндошларнинг ҳаммаси ҳам чопон қилмас, костюмга қурби етадиганлари ҳам бордир. Галварс бошининг размерини ёзишни унутма, балки бирортаси дўппи қилар...» десам, пов этиб ёниб кетди. Мен ундан баттар ёндим-у, аммо тезроқ совиб, ётиғи билан тушунтирдим: «Тўй, тўй, деб бошимни қотираверасан. Саксон беш йиллик умрим ўтиб кетганидан қувониб зиёфат беришим керакми? Мен ўтган умрининг ҳисоб-китоби қандай бўларкин, деган ташвишда юрибман. Худо сенинг умрингга барака берсин. Аммо сенинг ҳам шу туришингда олтмиш йилингда ҳисоботинг бор. Тўйдан кўра шуларни ўйласанг, мен билан тортишавермас эдинг». Бизнинг болаларимиз ёши олтмишдан ошган бўлса-да, отасининг гапини икки қилмайди. Отанинг розилигисиз ҳеч бир иш қилинмайди. Сенларда бунақасини топиш қийин. Отанг ҳаётми? Ҳа-а... тирик бўлганида насиҳатига жавобан «Ота, мен ёш бола эмасман, менинг ўз ҳаётим бор, бу ҳаётимга аралашма», деган бўлардинг. Сенлардаги фарзанд бевошлиқдан бошқа нарсани билмайди. Мана, қизи яхши бўлганида Иваничдай одамни хорлаб қўярмиди? Мен билан баҳслашмагин-у давомини эшит: ўғлим пичинг гапимдан куйган бўлса ҳам, жиддий гапимни мулоҳаза қилиб, тўйни тўхтатди. Атаган пулларининг учдан иккисини маҳаллада қизларини узатолмаётган иккита оилага берди. Бир қисми менинг йўлкирамга асқотди. Ажабланияпсанми ё ишонмаяпсанми? Ажаблансанг яхши-ю, лекин ишонмаганинг чакки. Ишонавер, Иванка болам, бизда шунақа.

Менга катта неварамни ҳамроҳ қилиб қўшишмоқчи эди, унамадим. Аэропортда ўтириб, одам-

ларга разм солдим: бири митти ғилдиракли катта жомадонларни судраб учишга шошилади. Бошқаси учиб келиб, шаҳар томон шошилади. Худойиминг мўъжизаларига қойил қолиб кетдим. Одамларни ўз ташвишларига банди қилиб қўйган. Қизиқ-да, одам зоти тиним билмаса, қўним билмаса. Қадимгиларнинг битта ғорда яшаб юраклари тарс ёрилиб кетмаганига ҳайронман. «Ёрилиб кетмаганига» дедимми? Эҳтимол, қанча-қанчасининг юраги ёрилиб кетаверганидан кейин мана шунақа қўнимсизликни ўйлаб топишгандир. Агар суриштириб чиқилса, шу ошиқаётганларнинг ҳаммасида бўлмаса ҳам, ярмисида шошиладиган юмушнинг ўзи йўқ. Ошиқаётган ерига бугун етмаса ҳам, ҳатто умуман бормаса ҳам, осмон узилиб ерга тушмайди. Мен шунақа деб ўтиравераману, аммо уларнинг хаёлида мутлақо бошқача ўй. Агар уларни тўхтатиб шу гапларимни айтсам, улар «ўтирган – бўйра, юрган – дарё», дейишлари аниқ. Ёки ўтган-кетганлар менга қараб, «бу чолнинг бир оёғи гўрга етиб қолибди-ю, сафарга чиққани нимаси?! Уйда «Олло – Худо» деб ўтирса бўлмайди-ми, йўл-пўлда ўлиб қолса, қанча одамга ташвиш орттиради» деб ўйлаши ҳам бор-да. Ўйласа ўйлар, дейман яна. Аммо... ўлиб қолсам, чинданам чатоқ. Бу фикримдан ўзим бир сесканиб тушибман. Шайтон ёмон-да, шунақа бемаъни хаёлларга боғлаб қўяман, дейди. Худо хоҳласа, эсон-омон бориб келаман. Фашистнинг миллион ўқлари орасидан омон олиб қолган Худо савоб йўлида бораётганимда мени тўхтатиб, ўлимга рўпара қилиб қўймас. «Аввал хайрли ишингни бажариб ол», деб имконият берар? Нима дединг? Ҳаммасини кўриб-билиб турибди-ку? Иванич ҳам Унинг бандаси, кўзлари тўрт бўлиб илҳақ ётгандир.

Йўл-йўлакай Иванич билан биринчи учрашувларимни эсладим. Агар гапиравериб бездирмаган бўлсам, сенга ҳам айтиб беришим мумкин. «Қизиқ воқеалардир», дейсанми? Бе, ҳеч бир қизиқарли жойи йўқ. Мен учун шунчаки бир хотира-да. Майли, гап бошлаб қўйдим, айтиб берай, сен эшит. Сен ўзбек чоллари эзма бўларкан, деб ўйлама. Унақа эмас. Мен аслида кўп гапирмайман. Лекин Иван бола, сен кўнглимга ёқиб қолдинг. Шунинг учун гап халта-там очилиб кетди.

Олтмиш олтинчи йилдаги зилзилани эшитмовдингми? Э, сал кам қиёмат бўлган. Уйлар-ку, босиб қолмаган, биров ўлмаган, лекин кунда уч-тўрт мартадан ер титраб турса, «Тошкентни ер ютармиш» деган миш-мишнинг кети узилмаса, эсинг тескари бўлиб кетар экан. Ўша йили бизнинг маҳалламиз учун икки марта қиёмат бўлувди. Биринчиси, шу айтганим, Худо юборган қиёмат. Иккинчи қиёматни «ижроқўм» деган ҳукумат идораси юборди. Зилзиладан уч йил илгари мен туғилиб ўсган маҳаллани бузишганди. Ҳаммамизга шаҳарнинг четидан жой беришди, бели бақувватлар бир йилда, мундайроғи икки йилда, менга ўхшаган ношудлар уч йилда янги уйни битириб, энди кўчиб ўтамиз деб турувдик. Қарор чиқибди-ки, «бузилсин, ўрнига кўпқаватли иморатлар қурилсин». Зилзила зарбидан сувоғи ҳам кўчмаган яп-янги уйларимизга шунақа ўлим ҳукми чиқди. Зилзила бузолмаган маҳаллани битта нодоннинг имзоси ўн кунда теп-текис қилди. Сен Тошкентимизни ўшандан олдин кўрмагансан. Нақ жаннатнинг ўзи эди. Ташқаридан биров нокми ё олмами, ё узумми олиб келиб сотмасди. Боғларимиздаги мева-чева ўзимизга етиб ортарди. Зилзила уйларни бузиши мумкин, лекин боғларни нодон раҳбар-

нинг имзолари кунпаякун қилади. Мевалари пишиб етилмаган дарахтларни ситарқонлар билан чирмаб, тракторлар билан тортиб суғуришди. Биласанми, ўшанда бу манзара менга урушни эслатиб юборди. Танк деганлари ҳеч балога парво қилмай бостириб кетаверарди. Билмадим, шайтон васваса қилдими, ўшанда трактор – танк, янчилаётган дарахтлар эса кўзимга ҳомиладор аёллар бўлиб кўриниб кетди. Тасаввур қиляпсанми? Танклар ҳомиладор аёлларни янча бошлади. Кўзларимдан олов отилиб чиқиб кетгандай бўлди, дод деб юборай дедим. Эсласам, ҳозир ҳам баданимга муз югуради. Нима дединг? Ҳа, гапинг тўғри, дарахтлар ҳам тирик жон. Бир кун ҳам яшамаган уйимга ачинмадим-у, аммо боғларга ҳозиргача ачинаман. Бу томонларда ўрмонлар кўп, сенлар дарахтнинг қадрига етмайсанлар. Биз ниҳолни ўз боламиздай авайлаб ўстирамиз. Урушдан қайтганимнинг тўртинчи йилида ҳовлимиздаги тут тўсатдан қуриб қолди. Тут нималигини билмайсан-а? Дунёда шунақа неъмат бор. Сенлар тут емаганларинг учун иликларинг пуч. Хуллас, шу дарахт қуриганида хотиним аза очди, ишонасанми? «Нега йиғлайверасан?» десам, «очарчилик йиллари шу тут ярим маҳаллани боқарди», дейди. Зилзила йили бунақа дарахтларнинг қанчаси нобуд қилинди-я! Агар уларнинг ҳар бирига биттадан аза очилса, шаҳар аҳолисининг умри етмайди. Хуллас, Иванка болам, бизнинг додимизни эшитадиган инсоф эгаси йўқ эди. Суюниб-суюниб, ширин ниятлар билан қўйган фиштаримизни кўзёшларимиз билан намлаб, битта-битталаб бузиб олдик. Маҳалламиз шаҳарнинг янаям четига чиқиб кетди. Сен бояқиш маҳалланинг нималигини ҳам билмайсан. Сен кўп қаватли уйда турасан-а? Икки қават тепангда ким яшашини

билмайсан, тўғрими? Маҳалла дегани – мингга яқин хонадон зич яшайди. Бир оиладай туради. Кимникида хурсандчилик бўлса, баҳам кўради, кимнинг бошига ташвиш тушса, бутун маҳалла ҳамдард бўлади. Бунақаси жаҳонда бошқа йўқ, билиб қўй! Хуллас, яшолмаган маҳаллам ўрнида қурилаётган катта қурилишга қоровул бўлиб ишга жойландим. Бир куни оқшомда ишга келиб қарасам, қайсидир серзарда ҳайдовчи машинасидаги ғиштни йўлнинг ўртасига ағдариб кетворибди. Ҳайдовчининг зардасини қайнатган воқеани кейинроқ билдим. Ҳайдовчига «Ғиштни уй қураётган хонадонларга олиб бориб сотиб кел, пули «арра» дейишибди. Ҳайдовчи «арра»га кўнмай, кўпроқ талаб қилибди. Хўжайин билан келиша олмагач, «сенга ҳам йўқ, менга ҳам», деб ғиштларни идора зинасига тақаб ағдариб кетворибди. Мен галварс, бундан беҳабар, «машинаси бузилиб қолиб тўккандир, йўлни очиб қўя қолай», деб кечаси билан ғиштларни ташиб, четга тахлаб қўйибман. Эрталаб ишчилар келганида энди кетаман, деб турувдим, бир малласоч пайдо бўлиб қолди. У кеча оқшом бир мошин ғишт тўкилиб ётган жойга қараб турди-да, кейин бирдан жазаваси тутиб, «Қоровул! Қани қоровул!» деб бақириб юборди. Мен «ҳа, шу ердаман», дейишга улгурмай, «Қани қоровул!» деб баттар бақирди. Ёнига келиб, хотиржам равишда: «Қоровул шу ерда», дедим.

– Сенмисан қоровул? – деб зарда билан қайта сўради.

– Менман, – деди яна хотиржам равишда.

– Қанақасига? – деди.

– Билмасам, шунақасига шекилли? – дедим.

– Қачондан бери ишлайсан, нега мен сени билмайман? – деб сўради.

– Нега билмаслигингни мен ҳам билмайман. Ўзинг кимсан? – дедим мен.

– Мен шу ернинг хўжайиниман, прорабман, – деди.

– Мени участка бошлиғи ишга олган, шунинг учун сен мени билмайсан. Эрталабдан нега жазавага тушяпсан? – дедим.

– Кеча кетаётганимда мана бу ерда бир машина ғишт бор эди, – деди жаҳл билан.

– Ҳа, бор эди, – дедим хотиржам.

– Демак, кўргансан. Хўш, қани ўша ғишт? Нега кўрмайпман? Қаёққа гумдон қилдинг? Сен қоровулмисан ё ўғримисан? – деб орқасидан «онамни ўқиб» ташласами!

Мен сенларнинг одатларингни биламан, ҳар гапнинг бирида онадан олмасаларинг, еганларинг ичларингга тушмайди. Ҳарбийда юриб, анча кўни-киб кетганман бунга. Лекин малласочникини ҳазм қила олмадим. Шарт ёқасидан олдим.

– Прораб бўлсанг ҳам билиб қўй, – дедим аччиқланиб, – агар яна бир марта сўкинганингни эшитсам, менинг онамга атаганингни оғзингга сўргич қилиб қўяман!

Бу гацдан кейин сўкмади-ю, аммо зардасини босиб ололмай, яна ғиштни сўради.

– Кўзинг кўрми, ана ғишт! – деб кўрсатдим.

У бир тахлоғлиқ ғиштларга, бир менга ғалати қараш қилди. «Ким тахлаб қўйди?» деб сўради. «Мен». «Нега тахладинг?» «Йўлни очиб қўйиш учун». Гапимга ишонқирамади. Атрофга яна аланглаб олди, сув сеппиб, супуриб қўйганимга эътибор бериб: «Менга қара, қизиқ экансан-ку? Бу сенинг вазифанг эмас-ку? Қоровулсан-ку, сен?» деб ажабланди. «Мен одамман, ўтирадиган жойимни тозалаб ўтиришга одатланганман.

Бўлдими, энди кетаверайми?» десам рухсат бермайди, баччағар. «Йўқ, тўхта, бу ёққа юр», деб вагоннинг эшигини очиб, ичкарига бошлади. Кейин столининг тортмасидан битта ароқ олди. «Сен зўр одамга ўхшайсан, танишганимизни ювишимиз керак», дейди. «Ичмайман», десам, «Нега ичмайсан?» дейди. «Агар хор бўлишни истамасанг, сенам эрталабдан ичма», дедим. «Бугун ичмасам бўлмайди, ўлиб қоламан. Сен мени «алкаш» деб ўйлама. Кеча бўкиб ичадиган бир иш бўлувди. Энди танишайлик, отинг нима, қоровул?» деб сўради. «Эгамберди», девдим такрорлашга тили келишмади. «Айтиш қийин экан, маъноси борми, бу отнинг?» деб сўради. Тушунтирувдим, «Унда осонгина қилиб, «Богданич» дея қоламан, менинг исмим «Христофор Самуилович», – деб қўлини узатди. «Сенинг исмингни ҳам айтиш қийин экан, мен сени осонгина қилиб, «Иванич», деб қўя қоламан», – дедим. «Нега энди Иванич?» деб ҳайрон бўлди. «Сендақа малласочларнинг ҳаммасини «Иван» деб ўрганиб қолганмиз», дедим. У кулиб, таклифимга рози бўлди. Аввал менинг ўзим уни «Иванич» деб юрдим. Кейин бошқалар ҳам ўрганишди, ҳатто бирга келган ҳамкасблари ҳам «Иванич» дейдиган бўлишди.

Ўша куни ярим стакан ароқдан кейин пешонасидан тер чиққач, ўзига келиб, тантилиги тутиб кетди. «Богданич, териб қўйган фиштларингни ўзингга совға қилдим, олиб кет», дейди. «Керакмас», дедим. «Керакмасинг нимаси?! Сотсанг – пул-ку? Қара, қанча одам иморат қиляпти. Ўзинг-чи, ўзинг қурмаяпсанми, мабодо?» деб сўради. Қураётганимни эшитиб, «Ана! Менга «раҳмат» дегин-у, олиб кет», деди. «Керакмас, уй ҳалол топилган нарсалар билан тикланиши керак. Ҳаром аралашган уй уй эмас, ҳаромхона бўлади», девдим, сап-сариқ қошларини чимириб, «аҳмоқ

экансан», деб хулоса ясади. Дунё ўзи қизиқ-да, Иван бола, Агар биров ҳозир сенга мулк берса-ю, сен олмасанг, «қалол ишлаб топганимга яшайман», десанг, дарров «аҳмоқсан» дейишади. Тўғрими? Ҳа, баракалла! Гапнинг ўғил боласини айтдинг: аслида акси бўлиши керак! Ҳаромдан қайтмайдиганни аҳмоқ дейиш тўғрироқ.

Иванич билан танишлигимиз шундай бошланган. Ҳа, у: «Мен Туладан келдим, Тула деган шаҳар борлигини эшитганмисан? Энг чиройли одамлар ўша ерда. Нимагалигини биласанми? Қадимда рус императори бу ерга энг зўр қуролсоз усталарни тўплаган. Улар қочиб кетмасин, деб энг гўзал жонлонларни ҳам йиққан. Шунинг учун у ерда чиройли болалар туғилади», деб мақтаниб қолди. Менам бўш келмадим: «Сенинг малла башарангга қараган одам бу гапингга ишонмайди», деб ҳазил қилсам, ранжимади. «Богданич, гапинг тўғри, мен асли тулалик эмасман. Етимхонадан кейин шу ерга келиб қолганман. Асли белорусияликман», деди. «Тулани биласанми?» дейиши менга малол келди. Ҳеч қаерни кўрмаган, оми одам деб ўйлади-да. Шунда мен шаҳарларингдаги «Ясная поляна»дан гап очдим. «Қаердан биласан бу жойни?» деб ажабланди. «Зўр ёзувчиларинг яшаган жойни нега билмайин?» дедим. Яна ажабланди: «Толстойни қаердан биласан, ўқиганмисан?» деб сўради. «Ўқимаганман, лекин қирқ иккинчи йили Тулани озод қилишда биз шу томондан кирганмиз», дедим. Иван бола, ўшангача мен ёзувчиларингни билмас эдим. Тасаввур қилгин: жанг билан бостириб келяпмиз. Бирдан фашист жангсиз чекиниб қолди. Ясная поляна атрофида ўқ ҳам узишмади. Ўша ёзувчининг ҳурматини қилишди, уй-жойи бузилмасин, дейишибди. Уларда

ҳам шунақа инсоф бор экан. Одамни аяшмасди-ю, лекин хотирани авайлашди. Қойил қолдим. Менга Толстойнинг қабрини кўрсатишувди, ажабландим. Нега, дейсанми? Сенларда ким ўлса, қабр тепасига ёғочми ё темирми хоч санчиб қўясанлар-ку? Уруш пайтида аввалига рухсат йўқ эди. Кейин насоролардан кимни кўмсақ, ёғочдан каттами-кичикми хоч санчиб қўядиган бўлудик. Мусулмонларга жаноза ўқишга ҳам ўшанда рухсат теккан эди. Толстойнинг ўз ҳовлисига хочсиз кўмилишида бир сир бор, деб юрардим. Яқинда бировдан эшитдим, мусулмонликни қабул қилган эканми ё шунга хоҳиши бор эканми? Бўлмаган гап, дейсанми? Буниси менга қоронги. Муҳими – яхши одам бўлган экан. Ўлганидан кейин ҳам бутун дунё ҳурмат қилар экан. Мусулмон бўлди нима-ю, насоро бўлди нима, Худо деб яшаган бир банда-да! Агар Худо уни яхши кўрмаганида дунёда азиз қилиб қўярмиди?

Иваничнинг бир-икки ёмон одати демасам, ўзи яхши одам. Битта ёмон одати – ичади. Баъзан молдай ичади. Илгари даврларда менинг юртимда ичилмаган. Сенларнинг бобокалонларинг олиб келишган. Бизда ҳам молдай ичдиганлар ҳозир ҳам етарли. Лекин қурувчи халқига дуо кетганми, дейман, топганини ичаверади. У пайтларда ҳукумат қурувчиларни роса сийларди. Ишларининг сифати дуруст бўлмаса ҳам, маошлари яхши эди, яна у-бу нарсаларни сотиб туришарди. Бизда ҳам ҳаромдан ҳазар қилмайди-ганлар бор. Тахтами, ғиштли, ўғирлик мол эканини билиб туришса ҳам, арзонлигига ишқивоз бўлиб, сотиб олаверишарди. Қурувчилар пулни яхши топишса ҳам, маошдан ўн кун ўтмай, бир-биридан қарз сўраш бошланарди. Бир куни маошни олишибди-ю, бўкиб ичишибди. Газагига пишмаган ғўр ёнғоқни еб, бўла-

диганлари бўлди. Иванич бошчилигида бир ҳафта касалхонада вой-войлаб, қоринларини чангаллаб ётишди.

Иваничнинг яхши одати – ичарди-ю, лекин овқатни ҳам босиб еяверарди. Унга бизнинг палов ёқиб қолди. Ҳар икки-уч кунда қўй гўшти, қуйруқ ёғида ўзим палов дамлаб бериб турардим. Сен бунақа таомни емагансан. Шунинг учун рангингда қон йўқ. Палов иликни тўқ тутади. Биз томонларда «Саксонбой» деган исмлар учрайди. Эшитганмисан? Менга ўхшаган чол саксон ёшида ўғил кўрса, фарзандига шунақа исм қўяди. Куляпсанми, ишонмаяпсанми? Ҳа, бола-я! Қараб тур, Иванич билан овора бўлиб, бу ерда беш-ўн кун ушланиб қолсам, Машами ё Дашами деганининг бошини айлантириб кетаман. Келаси йили шахрингда менга ўхшаган ўғил бола туғилса, ана ундан кейин гапимга ишонасан. Нима дединг, қайтар-чи? Маша-Дашаларнинг менга ўхшаганларга кўзлари учиб тургани йўқми? Ҳазилни ҳам нозик жойидан оларкансан. Қойилман. Менам ҳазиллашдим. Яна «Ўзбекнинг чоллари шилқим бўлар экан», деб юрмагин.

Иваничнинг энг ярамас одати – хотинбоз эди. Бирон хотиннинг этагини шамол қилпиратиб қўйса ҳам, оғзининг суви келиб турарди. Мен кўп огоҳлантирганман. Оқибатда хор бўласан, деганман. Бола-чақали одам оиласига хиёнат қилса, уйига бузуқликни илаштириб кирса, Худо кечирмайди. Мана, қизи нима аҳволга солибди! Аслида қизини айблаш керакмас. У ўша қилиқларининг мукофотини олиб ётибди.

Хотини беш-ўн кунга Тулага кетган пайтлари уйининг калитини бериб, зўр зиёфатга тайёргарлик кўриб қўй, деди. Бажардим. Қоронғи тушганда бир маржани бошлаб келди. Уйда маишат қилмоқчи.

Ўзиниям, маржасиниям ҳайдаб юбордим. Хотини қайтгунича калитни бермадим. Тумтайиб юрди-ку, аммо чидади. Менга қаттиқ гапирмади. Унинг бу хурмача қилиқлари жонимга тегиб, ишдан шарт бўшаб кетдим. Менга ўрганиб қолган экан, шунисига чидаши қийин бўлди. Кунда бўлмаса ҳам, кун ора уйимга келиб турди. Ишга қайтгин, демади. Демагани ҳам тўғри. Агар тузукроқ бир лавозимни эгаллаб турсайдим, жойингга қайт, деб ялинса.

Ўшандан сал кейинроқ бир гап айтди, эшитсанг ишонмаслигинг мумкин. Гапираверайми, Иван бола? Фақат «ёлғон» демайсан. Бунақа гапга ёлғон аралаштириб бўлмайди. Мен Худодан қўрқадиган одамман. Бир куни ишида сал дилхиралик бўлганми, уйимга машқи паст аҳволда келди. Бир пиёла чойни ё ичди, ё ичмади. «Нима бўлди?» деб сўрамадим. Менга билдиришни лозим кўрса, ўзи айтар, деб сабр қилдим. Лозим кўрмади, айтмади ўшанда дардини. Лекин менга тикилиб қараб, кутилмаганда: «Богданич, сенга ҳавасим келади», деди. «Нимамга ҳавасинг келади, Иванич, мансабдор бўлмасам, бой бўлмасам», десам, хўрсиниб қўйиб, «Шу нарсалар сенда йўқлиги учун ҳам ҳавасим келади», дейди. Очиғи, ундан бундай гапни кутмаган эдим. Гапининг давоми янада ҳайратланарли бўлди: «Богданич, мусулмон бўлганинг учун ҳавасим келади сенга. Ўйлаб қарасам, бу дунёда яхши ҳаёт кечиришнинг энг осон йўли мусулмон бўлиш экан...» Ишонавер, Иванка болам, айнан шундай деди. Мен: «Шунга ақлинг етибди, мусулмон бўла қол», десам, «бўлардим-у, битта шартини бажаришим қийин», дейди. Қанақа оғир шарт экан, десам, хатна қилишдан қўрқармиш. Нималигини тушундинг-а, Иван бола? Мен: «одамлар оёғиними ё қў-

линими кесиб ташласа ҳам яшаб юраверишади, сен бир чимдимгина ортиқча этни кестиришдан қўрқасанми?» деб кулдим. Кейин илмли домлалардан сўраб билдим, катта одамларга хатна шарт эмас экан. Лекин Иванич барибир мусулмон бўлмади. У асли хатнадан қўрқмаган эди. Иродаси бўш эди у бечоранинг. Нафсини идора қила олмасди. Нафсини идора қилишга ожиз одам мусумон бўла олмайди. Ўшанда нафсини енгганида бугун қизи уни хор қилиб қўймасди. Бу хорликлардан Худонинг ўзи асраб қоларди.

Иванич ишбилармон эди. Шунинг учун тез кўтарилиб кетди. Ошна-оғайниси ҳам кўпайди. Ҳадеб бировларникини еб-ичавермасдан ўзи ҳам зиёфат бериб турарди. Мени ҳам чорларди, қўлимдан келганича хизматини қилардим. Шунақа, Иван бола, орадан йиллар ўтаверди. Илгари хўжайин-қоровул мартабасида бўлсак, кейин бора-бора ака-укадек бўлиб кетдик. Мен аввалига булар шаҳарга ёрдам сифатида уч-тўрт уй қуриб берадилару хайр-хўшлашиб юртларига қайтадилар, деб ўйловдим. Йўқ, барака топгурлар ўзлари қурган уйлардан бошпана топиб, бизга ҳамшаҳар бўлиб қолишди.

Нима дейсан? Келдикми? Дарвозаними? Кўряпман. Ичкари боққа ўхшайди. Мен кириб чиқай. Сен пойлаб турасанми ё кетаверасанми? Кутасанми? Э, отангга балли, Иван бола. Кутганингга яраша хизмат ҳаққингга қўшимча озгина мукофот ҳам бераман. Йўқ, демай оласан. Мендақаларнинг мукофоти табаррук бўлади. Агар сал узоқиб қолсам, ташвишланма. Мен Иванични бу ердан бира тўла олиб кетаман. Ҳужжатларини тўғрилашгунча вақт кетадими, дейман-да, а?

* * *

...Ранг кўр, ҳол сўр, дейдилар биз томонларда. Рангим ўзгарганидан дарров сиздинг-а, Иван бола? Ҳа, аҳвол чатоқ. «Касал эканми?» дедингми? Касал бўлса қанийди. Ёнидан жилмай, тузалгунича боқардим. Иванични кеча қабрга қўйишибди. Шу ердагиларнинг ўзлари кўмишибди. Етим ўсган эди бола бечора, худди етимдай кетибди бу дунёдан. Хат жўнатмай, тилгиром берганида ё телпон қилганида вақтида етиб келардим. Мана, кийим-кечакларини беришди. Мен нима қиламан? Сенга қолдираман. Тўхта, гапимни охиригача эшит: бу матоҳларга зор эмаслигингни биламан. Шу атрофда бирон камбағални топиб бераман. Савоб бўлади. Манави газитга ўроғлик пул экан. Менинг келишимга ишониб яшабди. Бош врачга таъинлаб кетибди. Мен бу пулни нима қиламан? Буниям сенга бераман. Ўзингга эмас. Сен қабрини обод қилиб қўясан. Энди нима қилдик, Иван бола? Ҳозир черковга олиб бор мени. Мана шу пулдан берайлик, поп дуо қилиб, унинг гуноҳларини Худодан сўрасин. Кейин битта тузукроқ ошхонадан жой қилайлик. Поп келсин, қариялар уйида унга қараганлар келишсин. Ўзларингнинг одатларинг бўйича эслаш маросими қилиб қўяйлик. Бу дунёдан изсиз кетмасин. Ҳа, айтмоқчи, мен сенга мукофот бермоқчийдим, ёдимдан чиқмасин. Нега олмас экансан, оласан. Бу ўзимнинг ҳаппаи ҳалол пулимдан.

Бир кунмас бир кун меникига меҳмон бўлиб борасан. Ўзинг бормасанг, болаларинг борар, мен бўлмасам, уйимда ўғилларим, неварачевараларим бўлишар. Битта палов қарзман сендан. Эсингда бўлсин, яна бу қарз Қиёматга қадар қолиб кетмасин-а? Келишдикми? Унда ҳайда машинангни. Иванич-

нинг хотирасини жойига қўяй-да, кечки поезд билан изимга қайтай.

Бу гапларни хоҳласанг, ошна-офайниларингга айт. Балки битта-яримтасига ибрат бўлар. Менам юртимга бориб биронтасига айтарман. Худо ҳеч кимга Иваничга бергандай ўлим бермасин.

АЖАБ ДУНЁ

Осмон туни билан одамларнинг қайғу-ҳасратларини тинглай-тинглай, ўксиб-ўксиб, юлдузларини кўз ёши мисол дув тўкиб адо қилди-ю, ранги бўзара бошлади. «Қуёш чиққунига қадар бу шўрликларнинг аҳволи не кечар экан, кўриб олай», деган мақсадда биргина юлдузини қолдирди.

Йигиталининг кўзи шу юлдузда. Ёнида икки ўғли, супанинг у четиди хотини ухлаб ётибди. Ҳозир улар ҳам уйғонишади. Хотини билан кичик ўғли бошоқ тергани жўнайди. Каттаси бугун ҳосилотникида ишлашга буюрилган. Ўзи эса қуруқ тўрвани елкасига осиб, ёғоч оёғини дўқиллатганича подани ҳайдаб кетади. То қоронғигача ҳовли елкасидаги тўрваси каби бўм-бўш, ҳувиллаб туради.

Госпиталда оёғини кесган доктор унга «ёғоч оёқда кўп юрма», деб тайинлаган. Қишлоққа қайтгач, унинг подачилик қилишини билганида бундай демасмиди... Ҳозир ким ёнбошлайди – ҳамма оёқда. Яхшики, тун бор – оёқларни узатиб ётиш мумкин. Бўлмаса, одамнинг бели кўрпача искамай, оёқ оёқ бўлганига пушаймон еб юармиди...

Йигитали кесилган оёғининг зирқираб оғришидан уйғониб кетдими ё кўрган тушидан чўчиб уйқуси бузилдими, аниқ билолмади. Яримта оёғини эҳтиётлаб силаб, бу тун кўрган тушини эслади: замбарда уч боланинг ўлиги эмиш. Учови очликдан тараशा-

дек қотган – қуруқ суякнинг ўзи. Мурдаларнинг тепасида Рамазон – урушда бир ушоқни бўлишиб еган қадрдони. Йигиталига хўмрайиб қараб турганмиш. «Болаларимдан хабар олмадинг, ана энди уларни ўз ёнимга чақириб олдим», дермиш. «Сен... сен... ҳалок бўлибмидинг?» деб ажабланармиш Йигитали. Рамазон эса жавоб бермасмиш. Ана шунда... замбардаги болалар ирғиб ўринларидан туришиб уни қучоқлашиб олишганмиш. Рамазон эса улардан узоқлашаётганмиш. Йигитали дўстини тўхтатмоқчи бўлармиш-у, аммо юролмасмиш...

Кўрган туши – шу. Замбардаги уч боланинг ўлигини кеча ўнгида, пода қайтаётганда кўрган эди. Икки аёл, бир эркак замбардаги уч жасадни қабристонга элтишаётган эди. Эркак – Қамбар чўлоққа қишлоқ аҳли гўрковлик вазифасини юклаган. Лаҳад кавлашни билмайман, деб рад этмоқчи бўлганида, бу баҳонаси ўтмаган. Ҳозир қондасини келтириб гўр қазийдиган, мурдани ювиб, кафанлайдиган замон эмас. Ювишга-ку, ювилади, бироқ опшоқ сурп эмас, балки қўлга илинган мато билан кафанланиб, кейин тупроққа топширилса бас. Юзига тупроқ тушмаса, эрта-индин саёқ итлар кавлаб еб кетмаса бўлгани. Чўлоқлиги инобатга олинмаса, қишлоқда тўрт мучаси соғ эркак – шу Қамбар. Раис ҳисобга кирмайди. У одам эмас, у – раис! Ўзининг қаричи билан ўлчанса, гуноҳкор бандалардан юқори туради. Мулки Фиръавникидай бўлмаса-да, у ҳам ўзини шу ернинг худосидай ҳис қилади. Фарқи битта – унга сифиниб, намоз ўқилмайди. Бошқа жиҳатлари Фиръавнинг ўзи – айтгани-айтган, дегани-деган! Одамлар Худодан қўрқибмайди, Худо раҳмдил, шафқатли, гуноҳимизни кечар ёки кўрса ҳам кўрмаганга олар, деб марҳаматидан умид қи-

лишади. Аммо раисдан умид йўқ – кечирмайди, аямайди. Унинг бошқа эркакларга қўшилиб урушга жўнамагани сабабини ҳеч ким билмайди. Эҳтимол Худо «шу қишлоқдаги бандаларимни эзиб, қонига ташна қилиб юборасан», деган вазифа юклаб, олиб қолгандир. Агар чиндан шундай бўлса, биров унга: «Ҳой инсон боласи, қишлоқда эркак зотини кўриб турибсан, эллик етти арслон урушга кетиб, иккитасигина қайтди. Шуларнинг биттаси оёқсиз, биттаси эса кўр. Хотинлар гўрковлик қилса уят-ку! Қамбар чўлоққа ёрдам бер ё ғассоллик қил», деб кўрсин-чи!?

Хуллас, аввал гўрковликни, кейин эса ғассолликни ҳам бўйнига олишга мажбур бўлган Қамбар чўлоқ кеча оқшомда кетмонини елкасига ташлаб, замбарнинг олдида чайқалиб-чайқалиб келарди. Икки аёл орқада – икки ён тутқичдан тутган. Қамбар чўлоқ қадам ташлаганда замбар дам у ён, дам бу ён қийшайвериб, аёлларни анча уринтириб қўйган.

Йигиталини кўргач, замбарни ерга қўйишди. Аёллар мук тушиб ўтириб, нафас ростлашди. Қамбар чўлоқ Йигиталига яқинлашди:

– Бошоқ тераётган еримдан чақириб келишди. Учовининг бараварига жон берганини қара, – деди у Йигитали билан омонлашгач.

– Кимнинг болалари булар?

Йигитали жанггоҳда ўлимларни кўравериб, дийдаси қотиб кетган. Лекин замбарда қатор ётган, устига эски латта ташланган болаларни кўриб, хўрлиги келди, томоғига нимадир тиқилди. Олатасир жанг пайтида ўлса, майли эди, бомба тагида қолиб ўлса, майли эди, қуршовда қолиб ўлса ҳам майли эди. Энди-чи? Уруш тугаганига бир йил бўлди. Дала тўла дон бўлса-ю, болаларнинг очдан ўлишига қандай чидаш мумкин?

Уруш тугаганига бир йил бўлди... Бағрини қорға бериб ётганида, оловга кирганида... ғалабадан кейинги кунларни шундай тасаввур қилармиди? Очлик, қашшоқлик – уруш дарахтининг аччиқ мевалари. Демак, дарахт ҳали қуригани йўқ. Ҳали бу мевалардан кўп-кўп тотиб кўришади...

– Биттаси Зебиники, анави ямоқ рўмоллиси Сотволдининг хотини, сендан бир ҳафта олдин кетган эди, эсингдами? Қани, носдан ол-чи... Эридан ёдгор эди бечора. Асрай олмади-да... – Қамбар чўлоқ Йигитали узатган носдан отиб, кафтини қоқди. – Биттаси Ҳалиманики, Эшқўзининг хотини. Қишлоқда қорахат биринчи шу хотинга келган эди. Бу иккинчи боласини Эгамга топшириши.

– Учинчиси кимники?

– Зарифа шаддодники. Шодивойнинг хотини, – Қамбар чўлоқ «Йигитали тўрт йил урушда юриб ҳамма ни унутворган», деб билармиди, ҳарҳолда биров ҳақида гапирса, батафсил изоҳ беришни сира қўймасди.

– Ўзи қани?

– Иситмада алаҳсираб ётибди. Боласининг ўлгани билмай ҳам қолди, – оғзи тупукка тўлиб гапирришга қийналгани учун Қамар чўлоқ бошини буриб носни тупурди-да, бўйнига ташлаб олган чорсининг учи билан лабини артди. – Азоб бўлганда болаларга азоб бўлди. Увол кетишяпти бечоралар. Дунёга келиб азобдан бошқа нарсани кўришмади. Ўликлари тоза роқ кафан кўрса ҳам майли эди, шунисига куяман.

– Шунчалик оч экан, айтишса бўлмасмиди?

– Кимга? Раисгами? Вой, ундан кўра Эгамдан иймон сўра, беради. Аслида сен раис бўлишинг керак. «Коммунизм»га янги раис сайлашибди. Урушдан келган Воисовни эшитганмисан? Биттагина медали бор экан. Сенинг иккита орденинг бор, сен раис бў-

лишинг керак. Бу битта менинг гапим эмас, одамлар шунақа дейишяпти.

– Йўқ ердаги ғалвани кавламаларинг. Менга «раис бўласан», деб орден беришибдими? Урушдаги хизмат урушда қолиб кетди. Раислик менинг қўлимдан келмайди. Ундан кўра, ҳамма йиғилиб раисдан сўрасин, икки кунгина бўлса ҳам, бошоқни рўзғоримиз учун териб олайлик.

Қамбар чўлоқ бу гапни эшитиб, бош чайқади:

– Билмадим-ов... кеча адирга чиқиб, Гулжаҳонни қамчилади. Боласи уч кун кетма-кет «барака» бошоқ топган экан. «Сен бригадирлигингни пеш қилиб, бошқалар топган «барака»ни ҳам болангга ёздиргансан», дейди нодон. Ўртага тушсак ҳам қўймайди-я, даюснинг боласи. Инсофи йўқлар ҳам бор-да, қайси бир қоракуянинг кўзига Гулжаҳон бойиб кетгандай кўрингану раисга чаққан. Бечора дегин, шунақа игво бўлишини кўнгли сезиб, боласи топган «барака»лар учун битта ҳам бошоқ олмаган экан. Сен шу раисдан инсоф кутяпсанми?.. Ке, қўй уни... Молларинг бу ёғига йўлини топиб кетади, сен менга қарашиб юбор. Кун ботяпти, икки чўлоқ бир бўлиб бечораларни кўмиб келайлик. Ўзимга қолса, учовини битта гўрга кўмаманми, деб турувдим. Ақалли ўлганда яйрабоқ ётишсин, юр.

Пода қишлоқ йўлида оҳиста кетмоқда, подачининг бақириб қўйишига ҳожат ҳам йўқ эди. Бу ёғи хавотирсиз. Қамбар чўлоқ айтганидай, ҳар бири ўз гўшасини топиб боради. Йигитали таёғини Зебига бериб, ўзи замбарнинг орқасига ўтди.

Хотинлар жим боришарди. Йиғлашга уларда мадор, кўзларида ёш йўқ эди. Уруш пайти аза очавериб, азадорга қўшилиб йиғлайвериб кўз ёшлари қуриб битган. Уларнинг жимлиги Йигиталини баттар

азобга солди. Йиғлашганда эди, фарёд уришганда эди, бу болаларнинг, бу бегуноҳларнинг ўлими Йигитали қалбини бунчалик тирнамас, бунчалар пораламасмиди...

Кеча ўнгида кўргани – бу тун тушига кирди. Икки йил бадалида жанггоҳда суянган биродари Рамазоннинг болалари бўлиб кўринди.

Йигитали тонгга банди бўлаётган осмондаги танҳо юлдузга тикилганича анча ётди. Оёгининг зирқираши сал босилди. Шу яқин ўртада от пишқирди. Сўнг туёқ овози эшитилди. Йигитали тирсагига таяниб қаддини кўтарди. «Ким бўлди бу?» деган хаёлда кўча томон тикилди.

– Фафлат босиб ётибсанларми?!

«Раис-ку? Уйидан чаён чиқдимиди бу даюсининг, каллаи саҳарлаб изғиб қолибди?»

Йигитали шу хаёл билан ўрnidан урди. Ўғли тол новдасидан ясаб берган қўлтиқ ҳассага суяниб, отлиқ томон ҳақкалаб юриб борди.

– Фафлатинг нимаси, раис, ҳали тонг отгани йўқ.

– «Коммунизм»да янги раис сайланибди, эшитдингми?

– Эшитдим... – Йигитали ўзича «Гап бу ёқда экан-ку?» деб ғашланди. Қўшни қишлоқдаги ўзгаришни Қамбар чўлоқдан аввал ҳам бошқалар айтиб юришган эди. Гап айлана-айлана бу раиснинг қулоғига бошқа тарзда етганга ўхшайди.

– Орденингга ишонапсанми? Раис бўлгинг келиб қолдимиди?

– Шу хаёл уйқунгни бузибди-да, а? Амал илони тўшагингда тўлғониб тинчлик бермадимиди? Чакки безовта бўлибсан. Раислигинг ўзингга буюрсин. Мен туя эмасманки, ҳаммомни орзу қилсам. Тирикчилигим шу «оши ҳалол» билан ўтиб турса, бас.

Бунақа гапларинг билан ўзингни ҳам қийнама, менинг ҳам қатиғимни ачитма. Бор, бола, йўлингдан қолма.

Йигитали атайин «бола» деди. Раис ундан тўрт-беш ёш кичик бўлса ҳам гердайиб, сенсирарди. Йигиталига бу малол келса-да, очиқ айтишга андиша қиларди. Ҳозир, ўрни келганда, ёши катталигини пеш қилиб қўйди. Бундан ўзи ҳузурланди. Табиийки, бу баландпарвозлик раисга ботмади. Йигиталида раисликка даъво йўқлигига ишонса ҳам, уни бир оз эзиб қўйгиси келди.

– Ҳаммомни орзу қилмайдиган туя туякашнинг ишига бурнини тиқмаслиги керак. Қўлингдан келса, колхозни ол, тебрат бешигини. Одамларинг бир кун давлатга, олти кун ўзига терсин бошоқни. Ҳотамитой Йигиталининг даврида давронларини сурсин! Золим Сафарқулнинг даврида эзилиб адойи тамом бўлган эди. Олақол раисликни!

– Сен менга пичинг қилаверма, бола! Раис бўлсанг – ўзинга! Сендан қўрқадиган жойим йўқ. Олсанг – шу таёқни оларсан. Одамга ўхшаб гаплашадиган бўлсанг, эгардан пастга туш. Отда туриб сасийдиган бўлсанг – йўлингдан қолма. Омма, бола, олди-кетинга қараб иш тут, бунақада халқнинг қарғишига учрайсан. Одамлар икки кунгина ўзига бошоқ терса хирмонингга ўт кетмайди.

– Ҳў, акажон, бу бошоқлар меники эмас, давлатники. Ўртоқ Сталинга топшираман бу донларни. Билдингизми, ўртоқ Сталин-га! Ё сиз ўртоқ Сталинга дон беришимизга қаршимисиз?

– Бола дейман, сен гапни бошқа томонга бурма. Биз ўртоқ Сталинга фақат донгина эмас, жон ҳам берганмиз. Ўша жон берганларнинг етимларига энди нон керак. Ҳеч бўлмаса уларнинг ёдгорларини

сақлаб қолиш керак. Сен ўртоқ Сталиннинг номларини пеш қилаверма. Сен аввал ўз халқингни боқ. Улар сенинг эртанги кунинга ярайди. Бу ерлардан эртага ҳам дон олишинг керакми? Ким экади, ким ўради, ким янчади? Силласи қуриган аёлларми? Эти устихонига ёпишган болаларми?

– Тилларинг бурро. Сен урушда милтиқ отганми-сан ё гапга ўқиганми-сан? Бошинг тўла гиж-гиж ақлми дейман, а?

– Раис, йўлингдан қолма. Худди энангни Учқўрғоннинг қайқисидан кўрсатиб қўймайин.

– Ўҳ-ҳў, дўқ ҳам қиладиларми ҳали! Ўпкангни бос. Урушга борганман, деб керилаверма. Сен урушга борган бўлсанг, бу ердагилар қайиш уқалагани йўқ. Биз сенларни боқдик, биз сенларни кийинтирдик. Оч-яланғоч ҳолинг билан қўлларингдан нима келарди? Ўлсанг, бир ўқ билан ўлардинг-кетардинг. Биз тўрт йил ҳар куни бир ўлиб-бир тирилганмиз. Бизда ҳам тил-забон бор, гапир-сак арзийди.

– Тил-забонинг бор, биламан. Аммо сен ўзингни кунда бир ўлиб, бир тирилганлар қаторига қўшма, бола. Бизни кимлар боқиб, кимлар кийинтирганини биламиз. Улар оёққа хром этик, эгнига галифе шиму кител кийиб, отда гердайиб ўтирмайдилар. Кунда бир ўлиб, бир тириладиганлар ана, адирда чанг ютиб, қон тупурыптилар. Этлари қичишса, сен қамчининг билан қашиб турибсан. Агар сен бир ўлсанг эдинг, бу кунларни бошқа кўрмай деб, тирилмай қўя қолардинг. Қара-я, тўрт йил писиб юришингга фатво ҳам топибсан-да, ҳе, ҳезалак!

Жаҳл қони кўпириб-тошган Йигитали шундай деб, от сағрисига қўлтиқтаёғи билан уриб қолди. Таёқ қарс этиб синди, от қаттиқ кишнаб, сапчиди. Йиги-

тали мувозанатини сақлай олмай, ёнбошига гуп этиб йиқилди. Раис бехос сапчиган от устидан учиб тушай деди-ю, бироқ, ўзини ўнглаб олиб, жировни қаттиқ тортди. От яна бир қаттиқ кишнаб, тўхтади.

– Кўрамиз, ким-кимнинг энасини кўрсатаркин! – Раис шундай деб отни Йигитали томон бурди.

Уйғониб, эркакларнинг можаросига хавотир билан қулоқ солиб, уларга ўғринча қараб ўтирган Ойниса ирғиб ўрнидан турди-ю:

– Вой-дод! Эримни ўлдириб қўясиз! – деб чинқирди.

Бу овоздан икки ўғил ҳам сапчиб турди.

– Ота, отажон! – деб қичқирди. ҳали уйқуси ўчмаган кенжаси. Каттаси эса бир-икки сакрашда онасидан илгарироқ бориб, отнинг йўлини тўсди.

– Қўрқма, эринг осон ўладиган анойилардан эмас, – деди раис ғижиниб. – Эрингга айтиб қўй, сен оқибатсизларга қариндошлик қилмаганимда ҳаммаларинг ётардиларинг... ётадиган жойларингда... ҳе, сенга гап ўртгатганни...

Раис сўкина-сўкина отни буриб, нари кетди.

«Дарвоқе, бу хунаса Ойнисага қариндош бўлгувчийди-я», деб ўйлади Йигитали, ўғлига суяниб ўрнидан турар экан.

– Нима бўлди, дадаси, нимага келибди? – деб сўради Ойниса, худди ҳеч нима билмагандай, ҳеч гап эшитмагандай.

– Бошоққа вақтлироқ чиқларинг, деб келибди «меҳрибон» қариндошинг...

Йигитали шундай деб гапни қисқа қилиб қўя қолди. Ойниса «Вой шўрим!» деб лаб тишлади-ю, супадаги ўринни йиғиштира бошлади. Кейин сигир соғди. Сўнг бир косадан сут ичишди. Битга зоғора нонни тўртга бўлиб ейишди – нонушталари шу бўлди. Ой-

ниса энг кичик бўлакни ўзига олгани учун эри унга норози қиёфада хўмрайиб қараб қўйди.

– Нонингдан яна борми? – деди Йигитали қовоғини очмай.

– Бор... – деди Ойниса айбдор одамнинг овози билан.

– Зарифаникига кириб чиқ, хаста эмиш.

– Кеча оқшом кирганман.

– Бугун ҳам кир.

– Хўп...

Ойниса эрининг авзойи бузуқлигига раис билан бўлган можаро сабаб, деб ўйлади. Бир томондан у ҳақ – тўполон ҳовури ҳали кўтарилмаган эди. Лекин бошқа томондан Йигитали тонг юлдузига қараб ётгандаги хаёлини, қарорини хотинига айтсамми-айтмасамми, деган ўйда қийналаётганди. Айтиш-ку, қийин эмас, аммо Ойниса хотинлигига бориб, «йўқ, қўйинг, ўзимизникиларни ўйланг», деб қолса, Йигиталининг қони қайнаб кетиши мумкин. У-бу деб юборса, кўнгилхиралик... У мана шундан безовта, кўнгилхиралик билан йўлга отланишни истамайди.

– Қанча унинг бор, бир тандир чиқади? – деб сўради Йигитали.

– Чиқиб қолар...

– Назирободга бориб келмасам бўлмайди.

– Майлингиз... кузда бормоқчи эдингиз-ку?

Ойнисанинг бундай осонгина кўниши Йигитали елкасидаги тоғни қулатди.

– Тушимга кияпти, – деди у чуқур хўрсиниб.

– Ким, ўртоғингизми?

– Бугун болаларининг ўлиги устида турганмишман.

– Тушда ўлик кўрсангиз, ўнгда тирик кўрасиз.

– Сен тушимни йўйиб, менга ақл ўргатмагину айтганимни қилавер.

– Майлингиз, дадаси...

Шу билан гап тамом. Қайси хотин эрига ақл ўргатиб барака топибдики, Ойниса топсин. Йигитали ёғоч оёғини кийди. Хотини узатган чорақта нонни катта ўғлининг халтасига солди:

– Бугун лойда ишлайсан. Қоринни тўқламасанг, лой чақади, – деди.

Ойниса кенжаси билан Зарифаникига, ундан адирга кетди. Каттаси ҳосилотникига. Йигитали эса ёғоч оёғини дўқиллатиб, кўчага чиқди. Худди уни кутиб тургандай хонадонлардан жониворлар маъраб чиқа бошлади.

Йигитали Зеби яшайдиган уйга қарамай ўтиб, ориқ сигирни ҳайдаб чиққан аёл қаршисида тўхтади. Унинг саломига алик олди-ю, кўзини ерга тикиб:

– Бугун гал сизники, – деди паст овозда.

Аёл тушунмагандай Зебиникига қараб қўйди. Кейин қўшни уйдаги фожиа хаёлини ёритиб ўтди-ю, шошилиб бош ирғади-да:

– Вой эсим қурсин, ҳа-я, тўғри, меники, меники, – деди.

– Агар бўлмаса... ўзингизни қийнаманг.

– Унақа деманг, келинг, келаверинг...

Йигитали индамай нари кетди.

Унинг одати шу: ҳеч маҳал «оши ҳалол!» деб бақирмайди. Подачилик қилгани учун берсалар – олади, бермасалар – йўқ. Баъзан халтаси қуруқ қайтади. Баъзан бир неча сиқим ун, беш-ўн қурут ёки туршак... билан. Хонадонлар навбатма-навбат овқат қилиб уни сийлашади. Йигиталининг вазифаси – навбат кимники эканини эслатиб туриш. Ҳар эслатганда хижолат юки бошини эгиб қўяди. Аввалига айтмай, оч ҳам қолди. Очликка чидаб ҳам юрарди, ҳамқишлоқлари айбсितिшди. «Ёвғон шўрвамизни назарга илмаяпсиз-

ми?» деб пичинглар ҳам қилишди. Ўшандан бери ҳар куни эслатади. Гуё садақа сўрагандай бўлади, эзилади. Аммо на илож!

Пода Йигиталининг оёғи оғриёганини сезгандай, шошилмасдан юради. Ҳатто шайтонтабиат эчкилар ҳам югуришмайди. Худди эгалари туни билан боқишгану тўқ қоринга юриш эриш туюлаётгандай. Қишлоқдан чиқаверишда Йигитали ориқ отда ўтирган йигитни, орқага мингашган қизни кўриб, тўхтади. Йигитнинг устида йўл-йўл беқасам чопон. Жуда янги бўлмаса ҳам, ҳарҳолда уринмаган, ямоқ кўрмаган. Қизнинг эғнида штапель кўйлак. Йигитали уларни танимади. Лекин уст-бошларининг ўзиёқ уларнинг кимлиги, қаёққа кетишаётганини англатди. Йигит – куёв, қиз – келин. Устларидаги энгил ўзлариники эмас, колхозники. Раиснинг хонасида турувчи бу тўн билан кўйлак келин-куёвга фақат бир кунгагина бериб турилади. Ҳозир келин-куёв қишлоқ советига – никоҳларини рўйхатдан ўтказишга кетишяпти. Демак, у оқшом – тўй! Беш-ўн одам йиғилади. Дастурхон устига бир-икки ҳовуч майиз-туршак сочилади. Чойнакка олмақоқи солиб дамланади. Йиғиб-тергани бўлса, бир тандир нон ёпар, чалпак пиширар, шўрва ёки мастава билан сийлар. Бўлмаса – йўқ. Сен тўйда нон синдирмадинг, деб ким ҳам айб қиларди?

Йигитали келин-куёвнинг мақсади, борар манзилни билса ҳам, уларнинг саломларига алик олгач, кўнгил учун сўради:

– Ҳа, йигитнинг гули, йўлингиз бўлсин?

– «Хоҳладим»га кетяпмиз...

Куёвнинг овозида бахтиёрлик оҳанги бор эди. У колхознинг чопонини кийиб уйланаётганига ҳам хурсанд. Хурсанд бўлмай-чи?! Гап чопондами? Гап

орқада белидан қучиб ўтирган сулудда! Штапель кўйлак ҳаммага сиғсин, бировга тор келиб қолмасин, деб атайлаб каттароқ тикилгани учун бу қизнинг нозик қаддида худди илгичга илингандай шалвираб турибди. Қиз ўзига ярашиқли кийим кийса, қошига ўсма қўйиш билан чекланмай, кўзлари четига сурма суртса борми... бу йигит қараб-қараб тўймас-ов...

Йигит «Хоҳладим»га кетяпмиз» дегач, қиз худди гуноҳи ошкор бўлиб қолгандай уялиб, бошини эгиб олди.

– Бахтларинг очилсин, йигитнинг гули. Саодатли бўлгин, қизим! – деди Йигитали уларни дуо қилиб.

– Айтганингиз келсин, тоға, – деди йигит мамнунлик билан.

– Қўша қаринглар, ўғилларингга ҳам шунақа сарполар буюрсин.

Йигитали бу ниятни беихтиёр айтиб юборди. Бундан ранжиган йигит жавобни ҳаяллатмади:

– Ие, тоға, яхши нафас қилинг. Ўғилларимиз ўзларининг кўёв сарполарини кийиб юришади, Худо хоҳласа!

Йигитали яхши кўнгилда айтган гапининг зил томони ҳам борлигини фаҳмлаб, изза чекди.

– Иним, мен ҳам шуни айтмоқчиман-да. Сиз бўлакча тушунибсиз. Бу кунларни боғлаб берибдими? Олдинда дорулзамонлар турибди. Худо шояд сизга берадиган фарзандни ризқли-насибали қилиб, юртимизга ҳам қут-барака берса.

– Шундай кунларни кўрамиз, деб умид қилиб юрибмиз-да, бу дунёда, тоға. Омийн, айтганингиз келсин, – йигит шундай деб отнинг қорнига тўшиғи билан аста нуқиб қўйди.

«Мен тақдиримдан нолимасам ҳам бўлади, – деб ўйлади Йигитали, келин-куёв ортидан бир қараб қўйиб. – Ҳарҳолда тўйимда энгил-бошим ўзимники

эди. Дастурхонимга қўярли ноним бор эди. Бу кўргуликларимиз ўтар-кетар. Болаларимнинг бахти куладиган кунлар ҳам келар...»

Йигитали подани ўтган ҳафта ўтлатган ерига – сой бўйига ҳайдади. Бу атрофда кўкат бутунлай қовжирамаган. Нам ерларда ўт кўкариб турибди. Йигитали чилланинг иссиғига чидамай жони узилган ўтларга қараб Европанинг ўтлоқларини эслади. Шу ўтлоқлар бу ерларда ҳам бўлмайдими, сигирлар елини сутга тўлмайдими, қўчқорлар, буқалар кўзларни қувнатиб семирмайдими...

То қуёш тафти кесилиб, пода қайтадиган вақт бўлгунча Йигитали биродари Рамазоннинг хаёлида юрди. У қишлоғига қайтганидан бери Назирободга уч-тўрт марта отланди. Уни то шу пайтгача икки нарса ушлаб турар эди: биринчиси – биродарининг уйига қуруқ қўл билан кириб боргиси келмасди. У шаҳид кетган бўлса, болалари зориқаётгандир, бир тишламдан бўлса ҳам у-бу олиб бораё, деб ният қиларди. Иккинчиси – Рамазоннинг тирик ёки ўлик эканини аниқ билмаслиги. Яраланиб, йиқилганини аниқ билади. Уни дўзах ўтидан ўзи олиб чиқди. Энди нафас ростлайман деганида сал нарида бомба портлагани, оёғи жиз этиб куйгани ҳам эсида. Қолгани ёдида йўқ. Рамазон қайтмаган бўлса, демак, снаряд парчаси унга ҳам теккан. Бунга эшитишса, уйдагилар: «Бомба портлаган экан, сен нимага тириксану у жон берди», деб таъна қилишмайдими? Юзига айтишмаса ҳам уларнинг мунгли қарашларидан шу маънони уқмайдими?

Йигитали баъзан Назирободга хат ёзмоқчи ҳам бўларди. Лекин «биродарим, тирикмисан?» деб сатр битишга қўли бормасди.

Мана энди, ниҳоят, вақти-соати етганга ўхшай-

ди. Рамазоннинг болаларига атаб пича ун тўплашди. Биродари тирик қайтган бўлса, у билан, йўқса, жигарлари билан кўришишнинг турли йўларини хаёлан пишитди. Ўзини шу учрашувга руҳан тайёрлади.

Пода тегирмон яқинидан ўтаётганида Йигиталининг димоғига ёқимли бир ис урилди. Оч қориннинг таталашига шу ис кифоя бўлди. «Ун тортишибди-да, – деб ўйлади Йигитали, чалпакни ким пишираётти-ди экан?»

У подани тезлатиб ўтиб кетмоқчи эди, боланинг овози келди:

– Йигитали тоға, тўхтанг экан...

Йигитали орқасига ўгирилди. Тегирмон томондан дўнг ошиб бир бола югуриб келарди. Қўлида чалиак.

– Олинг экан, сизга, – деди бола ҳансираб.

– Кимники бу? – деб сўради Йигитали.

– Қамбар тоғаники.

– Ўзинг едингми?

– Ҳаммамиз едик. – Бола шундай деб қўлидаги чалпакка қаради. Йигитали чалпакни олиб, бир учини синдирди-да, унга узатди:

– Ол, қорнинг тўқ бўлса ҳам ол. Бўлмаса... – Йигитали кулимсираб, боланинг бурнини чимчилади, – киннанг киради, ол.

Бола «ноилож» чалпакни олди. Шу озгинагина чалпакни деб яхши одамга кинна кириши дурустмас-да...

– Қамар тоғанга айт, бизникига кирсин. «Юмушлари бор экан», де.

Бола «хўп» деганича изига қайтди. Тўрт-беш қадам юрмай, чалпакдан ўзига теккан улушни оғзига солди.

Йигиталининг кичиги товонлари ёрилиб кетга-

нидан кечалари инграб чиқаётган эди. Бугун бир ёғламасам бўлмайди, деб қарор қилиб Қамбар чўлоқни шунга айттирди. Елкасидан босиб турилмаса, қатқалоқ ердай тилим-тилим бўлиб ёрилган товонга пиёздоғ қўйилганда бола азобга бардош беролмай тўлғониб, сапчиб-сапчиб кетиши ҳеч гапмас. Йигиталининг ўзи бу азобларни хўпам тортган. «Бунақа оёқнинг боридан йўғи яхши», деб додлаган вақтлари ҳам бўлган. Ўшанда фаришталар «омийн» деб юборган эканми, этик кийиб Европанинг ярмини кезган оёқнинг биттасини ташлаб қайтди. Баъзан: «Қани эди, бир мўъжиза билан оёғим ўсиб чиқса... товонларнинг ёрилишига ҳам, кунда пиёздоғ босишларига ҳам рози эдим», деб қўяди. Боласига пиёздоғ босишганда ўзининг азобларини эслайди. Шунинг баробарида бу азобларни ўткинчи деб билади. Ўғлининг бу оёқлари бежирим пойабзалларни кияди, улуғ шаҳарларнинг чиройли кўчаларида юради, деб ишонади. Фақат... улуғ шаҳарларда юрганида кўрган бу азобларини ёдидан чиқариб юбормаса эди, деб хавотирланади. Одамзод яхши кунларга етса, кўрган-кечирганларини унутади баъзан. Унутдими, демак, кибр ва нафснинг турли балоларига банди бўлади-қолади. Яхши куннинг қадрига етиш, асраш учун ўтган ташвишли-таҳликали кунларини эсдан чиқармаслик керак. Йигитали фарзандининг шундай улғайишини истайди.

Чорсисига иккита чалпак ўраб олган Қамбар чўлоқ қош қорайганда келди.

– Бугун пича ун торттирдим, – деди у, гўё пода қайтарда Йигиталини узоқдан кўрмагандай, югурдак бола орқали унга чалпак юбортирмагандай.

Олмақоқи солиб дамланган чойдан икки пиёладан ичиб, гурунг қилиб олишгандан кейин ўчоққа ўт қа-

ланди. Ёғ қиздирилди, пиёз қовурилиб, қизартириб олинди. Сўнг кичик ўғлоннинг товонларига босилди. Ўғлоннинг чинқириғи етти маҳаллага етди. Бундай чинқириқлар қишлоқ учун янгилик эмас, шу сабаб ҳеч ким аҳамият бермади.

Тонгда тандирга ўт ёқилди. Нон ёпилди. Нон иси таралди. Бунга ён-атрофдагилар бефарқ қарашмади. Ўйигиталининг сафарга отлангани хотинига маълум экан, бас, қишлоқ беҳабар қоларканми?

Нон иси таралиши билан гап ҳам тарқалди:

– Барака топгур, шу ҳолида урушда ўлган ўртоғининг болаларидан хабар олиб келармиш.

– Хабар олгиси келса, ўзимизда бечора етимлар камми, нонни бегона қилмаса ҳам бўларди...

Ўйигитали гаплардан беҳабар, у бўлажак сафарини, аниқроғи, Рамазон ёки унинг жигарлари билан учрашиш онларини ўйлайди.

Кетар чоғи Ойниса бир гапи билан унинг кўнглини оғритиб қўйди:

– Ноннинг ярмини сотсангиз, ўша томонлардан болаларга этик-петик олиб келардингиз...

«Ҳе, эси йўқ хотин, – деб ўйлади Ўйигитали, – мен нима ғамда-ю, сен нима ғамдасан. Этиксиз кун кўрса ҳам бўлади. Аммо нонсиз яшаш мумкин эканми? Ялангоёқ қолишмас болалар. Худога шукр, ўғилларнинг иккови ҳам шудли йигит бўляпти. Бу ёқда мен борман. Хор бўлишмас. Айтганман-ку, сенга, Рамазоннинг болалари кичкина. Каттасини олти ёшда дерди. Демак, ҳозир саккиз ёки тўққиздадир. Шуларни ўйламай... Ҳа, майли, онасан-да, она (!), ўз болангга куясан. Мен урушда ўлиб кетсаму Рамазон тирик қайтса, аллақачон сени йўқлаб келарди. Сенинг бунақа гаплар билан ишинг йўқ... нодонсан-да, нодон...»

Йигитали хайрлашар чоғи бу гапларни хотинига хаёлан айтди, тилига чиқармади.

У туни билан поездда йўл юрди. Тушадиган бекати кичик, поезд атиги уч дақиқагина тўхтар экан. Шошила-шошила аранг улгурди. Поезддан тушган уч-тўрт йўловчи тарқалиб, бекатда Йигиталининг ёлғиз ўзи қолди. «Одамлар бунча шошилмаса, Назирободга қандай боришни сўраб олишга ҳам улгурмадим-а!» деб гангиб турганда кимдир:

– Ҳа, иним, хаёлингиз паришонроқми? – деди.

Йигитали овоз келган томонга қаради: супурги дастасига суяниб турган қария ундан жавоб кутаётган эди.

– Назирободга боришим керак. Қаёққа қараб юришни билолмай, гарангман.

– Назирободгами? – Қария унинг ёғоч оёғига қараб, бош чайқади. – Бу ҳолингизда етиб боролмас-сиз-ов... Йўл йироқ. Пича кутинг. Битта-яримта арава келиб қолар.

Йигитали «иложим қанча» дегандай елкасидаги халтани қўлига олиб, бир қаватли кўкимтир бино деворига тақаб ўрнатилган ўриндиқ сари юрди.

– Назирободда кимингиз бор, қариндошингизми? – деб сўради қария унга эргашиб.

– Биродарим...

– Биродарим? Ким экан у, балки танирман? Назирободликлар кўп келиб туришади бу ерга.

– Рамазон деганни танийсизми? Қирқ учинчи йилнинг ўрталарида урушга кетган.

– Рамазонми? – Қария ўйланиб, эслашга уринди. – Дўкончи эмасми?

– Урушдан олдин колхозда ҳисобчи экан. Урушдан қайтдимми ё йўқми, билмайман.

– Кунботарга қараб тўрт чақирим юрилса, Қи-

зилкўприк деган шаҳарча келади. Ўша ердаги нон дўконда назирободлик одам ишларкан. Отини «Рамазон» дегандек бўлишувди.

– Уни ўзингиз кўрганмиси? Паст бўйли, бурни япалоқроқ.

Қария уни кўрмаган эди, бошқа тайинли гап айтмади. Қизилкўприкка олиб борувчи йўлни кўрсатиб қўйди.

Шағал тўкилган ўйдим-чуқур йўлдан юриш ит азобини берса-да, Йигитали чидади. У бир нарсадан хурсанд: биродари тирик!! Бекатдаги серсоқол гапни мужмал қилгани билан Йигитали Қизилкўприкдаги дўкончининг айнан биродари Рамазон эканига ишонарди. Юраги шундай хитоб қиларди: «Бу ўша – дўстинг Рамазон! У тирик! Сен уни жангда ўлим қўлидан юлиб олган эдинг. Энди у сени кутяпти. Шошил! Бу йўл нима экан, бундан баттарларида юргансан. Қани, юр... тезроқ юр!»

Йигитали энди дўсти билан учрашадиган бахтиёр дақиқаларни кўз олдига келтирди. Уйда эканида, бу томонларга талпинган кезларида бу учрашувларни минг хил кўринишда тасаввур этарди. Ҳозир уларнинг барчаси ўрнига янгиси хаёлига келди:

...дўсти уни кўра солиб, қучоқ очиб югуради...

«Жон жўражон, бор экансан-ку, йўлингга кўз тикавериб, кўзларим оқиб тушаёзди, – дейди-да, маҳкам қучоқлаб олади. – Жон жўражон, оёқни ташлаб келибсан-да, а? Тириклигингни билар эдим. Юрагим сезар эди. Қанот чиқариб учгим келарди. Аммо илож қила олмадим, жон жўражон. Ношукур дўстингдан ранжима».

«Қўй бу гапларни, – дейди Йигитали. – Замонни кўриб турибман. Ўлмабсан, шунинг ўзи мен учун катта бахт. Дийдор қиёматга қолса нима қилардик?»

Бундан буён борди-келди қилмасак бўлмайди. Худо жонимизни бекорга қайтариб берган дейсанми? Болаларини вояга етказиб, бахтини кўришсин, кейин икки биродар давру давронини сурсин, деб бу дунёда қолдирган. Армонда кетганларнинг сонун санови йўқ-ку...»

Ширин хаёллар йўл азобини бутунлай четга сура олмас экан. Йигитали ёғоч оёғини кўтариб босишга безиллаб қолди. Елкасидаги аскар халтаси оғирлик қила бошлади. «Тавба, нон ҳам оғирлик қилар экан-а, – деб қўйди ўзича Йигитали. – Тўрт чақирим девди, кўпроқ йўл босдим шекилли? Шаҳарчасининг қораси кўриная демайди-ку?»

Йигитали якка қайрағочга етгач, халтани ерга қўйди. Бир кўнгли дам олмай юравергиси бор. Аммо яримта оёқ зириллаб: «Тўхтамасанг бир азоб берайинки, онангдан туғилганингга пушаймонлар егин», деб огоҳлантиряпти. У оёқларини узатиб ўтириб олиб, ёғочоёқни ечди. Шунини кутиб тургандай шабада эсиб, бирам роҳатланди, бирам яйради. Яримта оёғи ором олгач, яна рўдапо ёғочни кийиб, ўрнидан турди.

Шаҳарчага етиб боргач, нон дўконни топиши қийин бўлмади. Ола-була оқланган деворига кўмир билан «хлеб» деб ёзиб қўйилган кўримсизгина пастак бино олдида йигирмага яқин одам навбат кутиб турибди. Йигитали дўконга яқинлаша туриб Рамазонни кўрди! Аммо унга, талпинганига дафъатан рўпара бўла олмади. Рамазон бу онда кимгадир жаҳл билан бақирарди. Йигитали дўконга ён томондан яқинлашиб, Рамазонга рўпара турган кампирни кўрди. Кампирнинг ёноқлари бўртиб чиққан, бошидаги рўмоли сирғалиб елкасига тушган. Қоғоз тутган титроқ қўлини Рамазонга узатган ҳолда яли-нарди:

– Ўзим оч қолсам ҳам майлига, боламнинг ёдгорлари туз тотмай ўтиришибди. Барака топинг, илойим, болаларингизнинг роҳатини кўринг.

Кампир илтижосини охирига етказа олмади. Рамазон унга қараб яна бақирди:

– Йўқ дедим-ку! Бувамникини кесиб бераманми сизга! Нон керак одам уйда биқсиб ётмай, вақтгироқ чиқмайдими!

– Вой, барака топгур, кеча хуфтонда келиб, шу ерда тонг оттирганман. Ноннинг келишини кутиб куни билан навбатда турдим-а, алдаётганим йўқ, мана булар гувоҳ.

– Бўлди, бўлди, минғирлайвериб қонимга ташна қилиб юбордингиз. Нарӣ қочинг, дўконни беркитаман.

Рамазон шундай деб дераза қоққоғини сал кўтарди-да, тирговични олди. Навбатда турганлар кампирни четга тортиб қолишмаганда оғир дераза қоққоғ унинг бошини мажақлаши мумкин эди. Кампир дўкон очилиб, дўкондор: «Келинг она, мен ҳазиллашдим, сиз учун топилади нон», деб қолармикин, деган илинжда деразақоққоғқа анча вақт умид билан тикилиб турди. Навбати етмаганлар умидлари синиб, аста тарқала бошлашди. Кимдир тақдиридан нолиди. Кимдир дўкончини қарғади. Кампир нон олиш ҳуқуқини берувчи қоғозларига мунг билан тикилиб турди-да, уларни камзули чўнтагига солиб, аста-аста юрганича дўкондан узоқлашди. Беш-ўн қадам юриб, яна илинж билан орқасига ўтирилиб қаради. Чорасиз кампирнинг аста-аста қадам босишидан, Йигиталининг назарида, замин зирилларди. Ўғлининг (балки ўғилларининг) ҳажрида куйиб, адои тамом бўлган бу она нон деб чинқириб турган набирасининг (балки набираларининг) олдига нима деб кириб боради? Бошини қайси тошга урсин бу она!?

Кампирнинг дардли қадамларига ер чидолмади – титрай бошлади. Йигиталининг назарида шундай бўлди. У аҳён-аҳёнда уйғониб, шаҳарлару қишлоқларни вайрон қилувчи зилзилаларнинг сабабини билмайди. Бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган. Бироқ, ҳозир ер титрагандай туюлганида бунинг сабабини тошгандай бўлди: одамларнинг бемехрликларига чидолмаган онда ер асабийлашиб «дод!» деб титраса керак!

Йигитали бу ерга нима учун келганини унутди. Кампирнинг орқасидан бир оз қараб турди-да, тез-тез юриб, унга етиб олди.

– Онахон, тўхтанг.

Кампир беҳос эшитилган овоздан чўчиб, ўгирилди.

– Менга айтяпсизми? – деди хавотирланиб.

Йигитали «ҳа» ишорасини қилиб, халтанинг оғзини очди-да, иккита нон олиб, кампирга узатди.

– Онахон, олинг, болларга берасиз.

– Менгами? – Кампирнинг ҳайрати баттар ошди.

– Бунга пулим етмайди. Алмашадиган тузук-қуруқ нарсам ҳам йўқ.

– Бепул олаверинг.

– Бепул?

Кампирнинг тараддуди, ишончсизлиги Йигиталининг аччиғини қўзғата бошлади. Энди у мақсадини қандай тушунтирсин? «Ҳамма нарсани пулга чақаверманг. Бу дунёда ҳали одамгарчилик деган фазилат бор, диёнат бор, инсоф, виждон... Агар булар қирилиб битган бўлса, қиёмат бошланибди-да», десинми? Бе, буларни тушунтиргунича... иккита нон деб икки соат лақиллаши керакми?

– Олинг, бўлмаса айниб қоламан, – деди Йигитали ёлғон пўписа билан.

Кампир ишониб-ишонмай нонга қўл узатди. «Наҳот бу ёруғ дунёда шундай одамлар қолган бўлса?»

Ё бу одам эмас, фариштамикин? Менинг нолаларимни эшитиб, Худойим осмони фалакдан туширдимикин? Э, йўқ, нолаларга тушадиган бўлса, кунда осмондан минг-минг фаришта ёғилиши керак. Бу фаришта эмас, одам – яхши одам...»

– Майли, оламан, аммо... сиз шу ерда тура тулинг. Бекорга олиб кетаверсам... садақа бўлади. Мен гадо эмасман. Шу ерда туриб турасизми?

Йигитали бақириб юбормаслик учун хўрсинди: «Одамларга ҳам яхшилик қил, ҳам нима учун яхшилик қилганингни обдон тушунтир».

– Хўп, анави дўконда бўламан, – деди у ғўнғиллаб.

Кампир энди анча илдам, анча дадил қадам ташларди.

Йигитали дўконга қайтиб, деразақопқоқни тақиллатди. Ичкаридан: «нон йўқ, тамом!» деган овоз келди. Йигитали яна тақиллади. «Менга ҳам тинчлик керак, инсоф борми ўзи сизларда!» деган ҳайқариқ эшитилди.

– Рамазон! – деб чақирди Йигитали.

– Ҳа, Рамазонман. Лекин нон йўқ, тамом!

Йигиталининг аччиғи чиқди. У бундай учрашувни сира кутмаган эди. Агар бирон-бир фолбин унга йўлиқиб: «Биродаринг билан шу тарзда учрашасан», деса, тилини шарт суғуришга тайёр бўларди. Нима қилсин, умид дегани қўлга қўнаверадиган қуш эмас экан.

Йигитали яна тақилатганидан кейин деразақопқоқ аста кўтарилди.

– Кимсан?

– Йигиталиман...

– Яна қайси Йигитали? – Рамазон шундай деб бошини чиқариб уни кўрди-ю, «Йигитали?! Ёпирай, ростданми, ўзингмисан, жўражон?!» – деб тезгина

қопқоқни ёпди. Дам ўтмай дўконнинг ён томонидаги пастак эшик очилди. Рамазон чиқиб, ҳали жаҳлдан тушмаган Йигиталини қучоқлаб олди. Йигитали учрашув умидида ўй сурганида биродарининг шундай қучоқлашини тасаввур қиларди. Лекин бу ҳолат айна дамда унга ҳузур бахш этмади.

– Оббо сен-ей, оббо, жўражон-ей! Қайси шамол учирди, а? Ие, оёқ қани? Ташлаб келдингми? Чатоқ бўлибди. Қани, юр, ичкари кирайлик, кейин уйга ўтамиз.

Рамазон тинмай гапириб, уни дўкон ичига бошлади.

– Шу ерда ризқимни териб юрибман. Бола-чақа Назирободда. Бу ерда ҳам биттаси билан никоҳдан ўтиб қўйганман. Назирободга раис бўласанми, дейишди. Ташландиқ колхозга раис бўлиб эсимни ебманми? Омборхонасидаги сичқонлар қўлтиқтаёқда юрган бўлса... Жўражонларга қуллуқ, шу жойни эшлаб беришди. Хў-ўш, қорнинг очдир, а? Ҳозир, ҳозир, жон жўражон, аммо оёқ чатоқ бўлибди-да...

Рамазон гапира-гапира дераза остига бегона кўздан пана қилиб яшириб қўйилган қутини очди. Йигитали аниқ кўрди: қути ичида ўн – ўн беш дона бўлка нон бор эди. Берилса, туну кун навбатда туриб, оқибат ноумид қайтганларнинг ярмига етарди. Рамазон нондан биттасини олиб, пичоқ билан кесди. Қутининг ёнидаги халтачани титкилаб, бир парча гўшт, тўртта тухум чиқарди. Шиша билан пиёлани қаердан олганини Йигитали сезмай қолди. Унинг кўзи ҳамон қутида эди. Қутидан унга нон илинжида жавдираган кўзлар тикилиб тургандай эди.

Унинг нигоҳини Рамазон ҳам сизди: «Кўзи нонда, оч экан, бечора. Балки шунинг учун келгандир. Ҳали тирик ўлик бўлиб бўйнимга осилиб олмаса эди.

«Сени қутқарганман», деб миннат қилса, иккита нон бериб қутулиб қўя қоламан. Иккита нон – ҳозир ҳаёт деган гап!»

– Қани, жўражон, учрашувимизни фронтчасига би-ир увайлик. Хў-ўш, нима юмуш қилияпсан?

– Подачиман.

– Ишинг юришмабди-ку, жон жўражон? Нима қилмоқчисан энди, ё... шу атрофларда иш қидирмоқчимисан?

Чўққига интилиб, оқибат ботқоққа ботган одам ҳолига тушган Йигитали бўғиқ овозда буюрди:

– Қани, қуй!

Рамазон ярим пиёла қуйди.

– Тўлдириб, бақувват қилиб қуй.

Йигитали пиёлани бир кўтаришда бўшатди. Нонга ҳам, гўшт, тухумга ҳам қўл узатмади.

Рамазон ўзига ҳам қуйди.

– Омон бўл, жўражон, келганингдан хурсандман. Қайтишингда эсимга сол, болларингга нон-пон бериб юбораман.

Бу гап Йигиталининг бўғзига ханжардек санчилди.

– Бу ёққа бер!

– Жуда томоқ тақиллаб турган экан-да, а?

Йигитали Рамазоннинг хунук хиринглашига қарамай, қўлидаги пиёлани тортиб олиб, кўтарди. Ичатуриб хотинидан ўпкалади: «Борманг, деб туриб олсанг ўлармидинг! Сендақа бўшанг хотиндан яна бормикин бу оламда?! Чўлоқ эринг бир ёққа бораман, деса индамай қолаверасанми?..»

Унинг хаёлини деразақопқоқнинг тақиллаши бузди.

– Ким у, нон йўқ! – деб бақирди Рамазон.

Ташқаридан аёлнинг: «Менга бир киши керак эдилар», деган синиқ овози келди.

– Қанақа киши?

– Бир... оёқлари йўқ...

– Сени сўраяпти шекилли? – деб ажабланди Рамазон Йигиталига қараб, кейин гапни ҳазилга бурди: – Келмасингдан хотинлар йўқлаб қолишибди-ку, ёмонсан, жўражон, ёмонсан! Польшада ҳам битта жонон ишқингда маст бўлиб юрарди, а? Ўзинг ҳам қарамадинг, менга ҳам илинмадинг. Шунақа хасислигинг ҳам бор эди...

Йигитали кампирнинг қайтиб келганини англаб, ошнасининг гапларига парво қилмай ўрнидан турди. Халтасини қўлига олди. Рамазон унга эргашиб, ташқарига чиқди. Кампир бир жуфт хром этикни худди чақалоқ каби бағрига босиб турарди.

– Барака топгур, шуни олинг, яхшиликларга кийинг... – деди кампир этикни узатиб.

«Жўражон писмиққина бўлиб чайқовчилик қилиб юрибди шекилли», деб ўйлади Рамазон. Кейин олдинга ўтиб, этикни қўлига олди: «Янгигина экан, бир-икки кийилган холос...»

– Қанчадан бўлди, кампир?

– Сотмайман буни. Бу кишига олиб келдим. Нон бериб эдилар.

– Нон? Шу одамми? – Рамазон Йигиталига ажабланиб қаради: – Сен нон бердингми?

Йигиталининг вужуди титрай бошлаган эди. У Рамазонни болохонадор қилиб сўкиши ҳам, таъна-дашномларга кўмиб ташлаши ҳам, ҳатто уриб қолиши ҳам мумкин эди. «Ҳаммаси бекор. Бу мен ўйлаган одам эмас экан. На гапнинг, на калтакнинг фойдаси бор бунга. Мен Рамазонни оловдан олиб чиқмаган эканман. Рамазон жангда ўлган экан. Бу менинг дўстим эмас, Рамазон қиёфасига кирган шайтон...» Шу фикр уни барча гапу ҳаракатлардан тўхтатиб қолди.

Йигитали Рамазоннинг қўлидан этикни олиб, кампирга узатди:

– Ёғоч оёққа хром этик ярашмайди, онахон, бекор қилибсиз. Қани, юринг-чи...

Йигитали шундай деб йўл бошлади. Беш-ўн қадам юргач, орқадан Рамазоннинг овози келди:

– Тезроқ қайт, кутаман.

Йигитали қайрилиб қарамади. Рамазон унинг изидан бир пас турди-да, «эси борми, бунинг, келиб-келиб кампирга илакишадими?» деб ғижиниб, дўконига кирди.

Этикни бағрига босиб олган кампир Йигиталига етиб олди. «Этик ўғлиники бўлса керак. Ажаб дунё... хотирани ҳам нонга алмаштиришса...» деб ўйлади Йигитали.

– Онахон, нонни бекорга олдим, деб хижолат чекманг. Агар мумкин бўлса, уйингизда бир кеча тунай. Ҳолдан тойганман. Бу аҳволимда бекатга етиб боролмайман.

– Барака топгур, бир кеча минг кеча эмас, жойимиз бемалол.

Уйга боришгач, кампир майда-майда тўғралиб қуритилган қизил сабзидан чой дамлади.

– Ҳалиги дўкандор танишингизми? – деб сўради кампир унга чой узата туриб.

Йигитали кутилмаган саволдан гангиб, дарров жавоб қайтармади.

– Йўқ, – деди ниҳоят, бениҳоя бир ўкинч билан. – Биродаримни излаб келган эдим бу ерга. Шу одамдир деб ўйлабман. Энди билсам... у урушда ўлган экан. Уни қутқариб қололмаган эканман...

Кампир ишончсизлик билан қараб қўйди-ю, бошқа гап сўрамади.

Кампир хуфтонга яқин нон дўконига навбатда

тургани чиқиб кетди. Эртасига кун ёйилганда хурсанд кайфиятда иккита нон кўтариб қайтди. Сабзи чой дамлаб меҳмоннинг чиқишини кутди. Чиқавермагач, у ётган уй эшигидан мўраллади. Меҳмоннинг ўзи йўқ, аммо халтаси ёстиқ ёнида турарди. Кампир уни «Бирор ёққа чиққандир», деб кутди. Меҳмон пешинда ҳам, кечда ҳам кўринмади. Кампир халтани очишга ботинмади. Уч кундан кейин кичик набираси халтада тандир нон борлигини айтгач, ҳайратдан донг қотди.

...Йигиталини қишлоққа кираверишда икки киши қарши олди. Уларнинг иккови ҳам ораста кийинган, қотмадан келган, ҳаракатлари чаққон эди.

– Йигитали Султоналиев сизмисиз? – деб сўради ёшроғи.

– Менман.

– Икки кундан бери қаёқларда юрибсиз?

– Биродаримни излаб келдим. Кимсизлар, нега мени суриштириб қолдингиз?

– Қани, юринг биз билан. Кимлигимизни борган ерингизда биласиз.

– Қаёққа? Идорагами?

– Ҳа... идорага.

«Булар райондан келишган шекилли? Яна одамларнинг гапи тўғри келиб, мени раис қилиб қўйишса-я? Э, йўқ, барибир кўнмайман. Бир оёқ билан колхозни эплаб бўларканми? Ажаб дунё... сендан сўраб ҳам ўтиришмайди-я...»

Ўша куниёқ Йигиталининг «халқ душмани» сифатида «фош қилиниб», қамоққа олингани ҳақида гап тарқалди.

Раис одамларга икки кун давомида ўзлари учун бошоқ теришлари мумкинлигини эълон қилди.

Орадан уч ой ўтиб, Ойниса ўғил кўрди. Одамлар

«хукуматнинг бу қамоғидан ҳеч ким тирик қайтмайди», дейишгач, боланинг исмини «Ёдгор» деб қўйди.

Орадан рошпа-роса бир йил ўтгач, Йигитали ёғоч оёғини дўқиллатиб уйига кириб келди. Кўксида орден. «Раиснинг гаплари ёлгон экан-да, бўлмаса қамоқдаги одамга ҳам орден беришадими?» деб ўйлади Ойниса.

Кенжатоийининг исми Ёдгор эканини билиб, Йигитали аввал ранжиди. Кейин:

– Командиримга хат ёзмаганимда чиндан ёдгор бўлиб қолиши ҳеч гап эмасди. Баҳонада мен командиримни топдим. Охирги жанг учун берилган орденни олдим. Улар мени ўлиб кетган, деб юришган экан. Ажаб дунё-да, бу ўзи... – деди.

– Одамларнинг гапларига ишонмай, ўғлингиз олти ойлик бўлгунича ҳам исм қўймаган эдим. Энди ўзингиз бошқа от қўйиб беринг, – деди Ойниса.

Йигитали бир оз ўйланиб тургач, бош чайқади:

– Йўқ, шу кунларимни эслатиб юради. «Ёдгор» бўлаверсин...

...Ёдгор етти ёшга тўлган куни кутилмаганда Йигиталига Рамазондан бир хат келди. Қачондир «дўст» деб аталган инсон номини хотира кафанига ўраб, қалб мазорининг туб-тубига кўмиб қўйган эди. Ўша «дўст» ўзининг тирик эканини билдириб, хат ёзибди.

«Қадрдоним, жон жўрамга соғинчли салом...»

«Қадрдон ошнанг борлигини олти йилда бир эслабсан, дурустсан, бола», деб ўйлади Йигитали.

«...Мени ўлим чангалидан қутқарган жўражонимни соғингандан соғиндим...»

«Соғинсанг келмайсанми, йўқламайсанми, ҳе номард, тўрт мучанг соғ бўлса, мен дунёнинг нариги бурчагида яшамасам...», хаёлига келган бу фикрни қувиб, Йигитали ўқишда давом этди:

«...Сени кўп эслайман. Қани эди, қанотим бўлса-ю, учиб борсам, сени бағримга боссам. Аммо иложим йўқ. Қанотларим қирқилган. Арзимаган бир неча минг сўмни деб азоб чекиб юрибман...»

«Худо жазоингни берибди-да, халқнинг қарғиши осмонга учиб йўқ бўлиб кетмайди, тупроққа сингмайди, шунга ақлинг етмасмиди?» деб ўйлади Йигитали.

«...Жон жўражон, бутун умидим сендан. Катта идораларга хат ёзиб, урушдаги хизматларимни айт. Командиримиз ҳозир катта ишда экан, сени яхши кўрарди, гапингни ерда қолдирмайди, унга хат ёз, мени ҳимоя қилсин. Сен мени ўлимдан тортиб олган эдинг. Бу ердан чиқиб кетишимга ҳам ёрдам қил. Болаларим етим бўлиб, чирқираб қолишмасин...»

Йигитали хатни ўқигач, ўйга толди. Кун бўйи ўтирса ҳам, турса ҳам хаёли Рамазонда бўлди. Аввалига «Охири ҳаром тешиб чиқибди-да», деб ўйлади. Аммо «Баттар бўлсин» деган ҳукмга келмади. Тушида етти йил аввалги манзарани яна кўрди:

...замбарда уч боланинг ўлиги эмиш. Учови очликдан тарашадек қотган – қуруқ суянинг ўзи...

...фақат... аниқ эсида: Рамазон аввалги сафар мурдалар тепасида бўзлаб турган эди. Бу гал дўконидаги нон тўла қути устига ўтириб олиб хунук тиржаармиш...

Ҳар йили ёз бошида бир суваб қўйилувчи супада ётган Йигитали кўзларини очди-ю, бўзара бошлаган осмонда ёлғиз қолган юлдузни кўрди. Анчагача қимир этмай ётди. Кўрган тушини бирон-бир нарсага йўймади. Қуёш кўтарилиб, ҳамма ўз юмуши билан кетгач, кенжатойи билан қолди. Жўжаҳўрозни қувиб юрган Ёдгорнинг ҳаракатларини кузатиб жилмайди. Сўнг қўлига қалам-қоғоз олиб, коман-

дирга хат ёза бошлади. Хатга сўнгги нуқта қўйгач, елкасини босиб турган оғир юкдан қутулгандай, кўнгли равшанлашди. Ёғоч оёғини дўқиллатиб почтахона томон юрар экан, «ажаб дунё...» деб пи-чирлаб қўйди.

НАШРИЁТДАН

Китобхонликда ўқиш ва уқиш санъатининг юқори даражада бўлиши жуда муҳим. Одам ўнлаб, ҳатто юзлаб китобларни ўқиши мумкин. Таассуротини сўрасангиз, бир-икки воқеа баёни билан чекланади. Ёзувчининг мақсадини англашга уриниб ўқиш алоҳида диққат, зийраклик, қунтни талаб этади. Китобни бирон-бир воқеа тафсилоти билан танишиш учун эмас, маъно олиш учун, маънавий дунёсини бойитиш учун ўқиш керак. Қўлига биринчи марта китоб олган болани айнан шу йўналишга бошлаш лозим. Ахир палов фақат мазасини татиб кўриш учун ейилмайди-ку? Асосий мақсад – қорин тўйғазиш-ку! Китоб ўқишдан муддао ҳам шундай.

Ўтган йили Қувайт давлатида ўзбек ёзувчиларининг ҳикоялари тўплами араб тилида нашр этилди. XX асрда яшаб ижод этган устоз адиблар билан бир қаторда замондош адибларимизнинг асарлари ҳам бу китобдан ўрин олган. Китобга сўзбоши ёзган адиб Маҳмуд Абдулмалик Ийд «Ажаб дунё» ҳикояси мисолида ўзбек ёзувчиларининг асарларига баҳо берган. Мазкур сўзбоши таҳлил санъатининг ўзига хослиги билан диққатни тортади. Айнан шу таҳлил санъатига адабиёт муаллимлари, кутубхоначиларнинг эътиборини жалб қилиш мақсадида бу мақолани чоп этяшмиз. Кўпгина устозлар ноннинг азизлиги ҳақидаги суҳбатларда ўқувчиларга «Ажаб дунё» ҳикоясидан мисоллар келтиришларини айтишади. Мазкур мақола уларнинг суҳбатларини янада бойитишга хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

Маҳмуд Абдулмалик Ийд
(Араб адиби)

ЎЗБЕК ЁЗУВЧИСИ ТОҲИР МАЛИКНИНГ «АЖАБ ДУНЁ» ҲИКОЯСИНИ ЎҚИБ...

Тоҳир Маликнинг «Ажаб дунё» ҳикояси Қувайт давлати Маданият, санъат ва адабиёт Миллий Кенгашининг «Жаҳон бадиий ижодиёти» туркумидаги китоблар қаторида чоп этилган ўзбек ҳикоялари мажмуасида нашр этилди¹. Мен Муртазо Сайдумаров таржима қилган ушбу ҳикоялар тўпламини нашрга қадар диққат билан ўқиб чиқдим. Ундаги барча ҳикоялар менга ёқди, уларнинг ҳар бири қизиқарли ва мароқли бўлиб туюлди. Лекин мана шу ҳикоялар ичида «Ажаб дунё» ҳикояси мени жуда таъсирлантирди. Қайта-қайта ўқишга жалб этди. Эҳтимол, бу ҳикоянинг менга ёқишида бизнинг бошимизга тушган уруш, зулм, қамал, зўравонлик, қатл ва ўлим каби омилларнинг қўли бордир.

Ҳикоя аслида ўзбек тилида нашр этилган. Ўзбек тили бизнинг аجدодларимиз Мовароуннаҳр деб атаб келган, ҳозирда Марказий Осиё деб танилмиш минтақадаги мусулмон туркий халқлар тилларидан ёки шеваларидан биридир. Аввало Чор Россияси, сўнгра, совет ҳукмига бўйсундирилган мазкур минтақа Совет Иттифоқи тарқалиб кетгач, мустақилликка эришди. Ўзбек тили ёки ўзбек шеваси қадимий тил бўлиб, у туркий тиллар гуруҳига киради. Ўзбек тили

¹ «Танланган ўзбек ҳикоялари», «Жаҳон бадиий ижодиёти» туркуми. Қувайт давлати Маданият, санъат ва адабиёт Миллий Кенгаши, 2009 йил декабрь. Араб тилидан Муртазо Сайдумаров таржимаси, тақризчи: Неъматулло Иброҳимов.

минтақага ислом кириб келиши билан танилган араб ёзувига асосланиб келди. Ўзбек тилида кўплаб сўзлар араб тилидан ўзлаштирилди, унинг имлоси сақланди ёки тил хусусиятидан келиб чиқиб, бир оз таҳрир қилинди. Масалан, кўпликни англатиш учун «-лар» қўшимчасининг ишлатилиши ва шу каби ўзгаришлар.

Ўзбек тили ва унинг Мовароуннаҳрдаги қўшни қардошлари араб ёзувини 1920 йилларнинг охирига қадар қўллаб келдилар. Сўнг совет мустамлакачилари мазкур тиллар ва шеваларни йўқ қилишга уринишди, энг аввало ушбу минтақани кичик давлатларга уларнинг аксарият ирқига қараб бўлиб юборишди ва уларнинг тиллари ёзувларини араб ёзуvidан дастлаб латин ёзувига, кейин эса 1938 йили кирилл ёзувига ўзгартирдилар. Сўнг эса араб ёзувини ман қилдилар. Бундан мақсад ўша пайтнинг машъум сиёсати, дин ва исломий меросдан маҳрум қилиш эди. 30-йилларнинг охирларига келиб авжига чиққан қатағон йилларида, уйдан арабча ёзув чиққан фуқаролар қаттиқ жавобгарликка тортилдилар.

Рус совет тузумидан сўнг мустақилликка эришган бу ўлка халқлари ўз тилларига қайтдилар. Ҳар бир халқ ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз, туркман халқи ўз расмий тилига эга бўлди. Мазкур халқлар фарзандлари ўз тилларини яна қайта ўргана бошладилар, ўз тилларида ўқийдилар ва ижод этадилар.

Тоҳир Маликнинг
«Ажаб дунё»сини ўқиб...
Ўқишдан олдин:

Ушбу ҳикоя ўзи бир неча ҳикоялардан иборат. Бунда ҳикоянинг бош қаҳрамони Йигитали қиссаси, Қамбар чўлоқ қиссаси, раис қиссаси, келин-куёв қиссаси, нон қиссаси, «Қўрқинчли Иван» (Буюк Иван ёки Иван Грозний)ни эсга солувчи қўрқинчли қамоқ қиссаси, уруш қиссаси, Рамазон қиссаси, кекса кампир қиссаси, очликдан ўлган болалар ва уларнинг оналари қиссаси ҳикоя қилинади. Бунда ушбу қишлоқ аҳли бўлмиш ҳар бир кимсанинг қиссаси – буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, бу – **«Ажаб дунё»** қиссасини ташкил этади. Хўш, бу дунё ҳақиқатан ҳам ажаб дунёми? Келинг, биргаликда ўқиб кўрайлик.

* * *

Ҳикояни ўқиш:

«Осмон юлдузларини кўз ёши мисол дув тўкиб адо қилди-ю, ранги бўзара бошлади». Ҳикоя шундай бошланади. Кўриб турибмизки, бу ғамгин бошланиш. Тўғри, ўзгариш эҳтимол яхшилик олиб келиши мумкин. Тўғри, биз арабларда яна шундай мақол бор: «Юзларнинг ўзгариши – раҳмдиллик ва шафқатдир». Бироқ бу ердаги осмон юзининг ўзгариши бизнинг мисолимиз мазмунига мос келмайди. Чунки бу ўзгариш **«осмон юлдузларини тўккандан сўнг»** юз берди. Бу осмонда биз кўриб турган ва сезган ёруғликнинг (гарчи у заиф бўлса-да) йўқолишидир. У зулматга етаклайди ва қўрқинч келтиради. Зулмат, қўрқинч ва ғамгинлик – бошдан кечири-

ладиган кўплаб кўргиликлардир! Бу бизни «бошдан кечириш» ёки «кўргиликлар» ғоясини қабул қилишга чорлайди, бунда юлдузларнинг тўкилиши кўз ёшларининг тўкилиши билан қиёсланади. Бу бизнинг онгимизда ғамгинлик ва кўз ёши билан боғлиқдир. Демак, бу бошланишданоқ баъзи бир ёки бир неча «кўргилик»лардан дарак беради. Биз бундай фикрга келишимизга осмоннинг **«Туни билан одамларнинг қайғу-ҳасратларини тинглагани»** ёрдам беради. Бу эса ана шу «кўргилик»ларнинг нақадар оғирлиги, улар кўламининг кенлиги ва сабабларининг кўплигини янада бўрттиради. Чунки одамларнинг қайғу-ғамларини тўкиб солишлари, осмоннинг уларнинг қайғу-ҳасратларига қулоқ солишлари **«туни билан»** давом этади. Туни билан давом этиши эса бошдан кечириладиган кўргиликларнинг нақадар узоқлиги, уларнинг кўплигидан далолат беради. Биз бу ҳикояни ўқир эканмиз, узоқ йиллар совет коммунистик ҳукми остида бўлган мазкур ўлка халқининг бошига тушган кўргиликларнинг баъзи кўринишларини таҳлил қилишга интиламиз.

Бироқ, ана шу кўргиликлар ва уларнинг кўринишлари ҳақида сўз бошлашимиздан олдин бизга қуйидагича савол берилиши албатта кутилган ҳолдир: «Хўш, бу ерда уфқда сезилажак умид ва яхши лаҳзалар борми?» Бунга «Ҳа» деб жавоб берамиз. Бу дунёда зулматларни ёритувчи умид бор. Биз унинг гўзал кўринишларини сақлаб қоламиз. Биз ўқувчини бундай аламли бошланиш билан ҳафсаласини пир қилмоқчи эмасмиз. Балки муҳтарам ўқувчини ана шу ҳикоядаги кўргиликлар кўринишларидан таъсирланишини ўзига қолдирамиз. Ундаги нурли умид ва чиройли кўринишларни сезмай ўтиш мумкин эмас.

Ҳикоя бошидан охиригача яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги узоқ ва аччиқ курашдан иборат. Демак, биз «умид» учқунлари сезиладиган ана шу кўринишларнинг баъзиларини таъкидлаб ўтишимиз зарур.

Биз ана шундай яхши ва хайрли лаҳзаларни дўстни зиёрат қилиш, камбағал инсонларнинг ҳамкорлиги, тўй, вафо, одамларнинг ўзларига буғдой ўриб олишлари учун ҳафтада икки кунни ажратиш, Йигиталининг кекса кампирга ёрдами, унинг яхшиликни инкор этувчи дўстига ёрдами каби кўринишларда сезамиз. Ушбу кўринишларда бу ажаб дунёнинг кенг фазосида тараннум этилажак «инсоний муҳаббат» оҳанги ҳукмронлик қилади!

***

Биз кўргиликлар кўринишларини ўқиб чиқишга қайтамиз, уларда ёруғлик бериш ва умид лаҳзалари сезилади. **«Осмонда биргина юлдуз қолди!»** Осмонда биргина юлдузнинг қолиши яхшиликни кўриш сари бўлган умид ҳиссини уйғотади. У дўстона юлдуз, чунки у **«бу шўрликларнинг бугунги аҳволи не кечишини»** кўришга интилади. Хўш, бу шўрликлар ким ўзи? Улар Йигиталининг оиласи кабилардир. Бир кишининг аёли ва икки ўғли билан бирга бир супада ухлаши кўргилик эмасми? Инсон меҳнат қилишга буюрилса-ю, у егуликка ҳеч бир нарса топа олмаса, бу кўргилик эмасми? Ёки инсон қилган меҳнати учун ҳақ ола олмаса, бу кўргилик эмасми? Ипчилар таҳқирланса, уларни уришса, ахир бу кўргилик эмасми? Мана шу ва шу каби кўринишлар «бу шўрликларнинг» кўргиликларини янада чуқурроқ ҳис қилишимизга чорлайди. Бу оиланинг ҳаёти ва турмуш тарзи ана шу қишлоқ аҳлининг тур-

муш тарзи ва ҳаётидир, бу қишлоқ ҳаёти кўриниши кўплаб бошқа қишлоқлар кабидир...

Шу ердан ҳикоядаги кўплаб воқеаларни қамраб олувчи кўргиликлар бошланишига кирамиз. Йигиталининг **кичик** ўғли онаси билан бошоқ теришда ишлайди. Меҳнатга яроқли **катта** ўғли **ҳосилотни-кида** ишлайди. Йигитали эса қуруқ тўрвани елкасига осиб чиқиб кетганини кўрамиз. Унинг ана шу тўрваси қайтиб келганида ҳам бўш бўлиши мумкин. Бу бўшлиқ йўқчилик, камбағаллик ва қашшоқлик аломатидир. Унинг тўрваси тўладими ёки тўлмайдими, у барибир бошқа бир кўргилик – ёғоч оёқда юриш азобини бошидан кечиради. У ўз оёғидан урушда айрилган. Бу эса кўргиликларни янада ортттиради. Шундай қилиб уларнинг эрта саҳардан ишлагани чиқиб кетганларидан то қоронғида қайтгунларигача ҳовлилари бўш қолади. *(То қоронғигача ҳовли бўм бўш, ҳувиллаб туради.)* Ҳовлининг бўшлиғи ва ҳувиллаши ҳамда қоронғи тушиши – буларнинг ҳаммаси ғамгин кўринишлардир.

Йигитали урушда бўлган баъзи воқеаларни эслайди. Оёғидан айрилгандан сўнг доктор унга: **«ёғоч оёқда кўп юрма» деб тайинлаган**. Табибнинг огоҳлантириши ва унинг ёғоч оёқда кўп юрмасликка буюриши бу кишининг ва бу оёқнинг хавfli ҳолатидан далолат беради. Бу ерда подачиликнинг Йигитали учун қанчалик қийин эканлиги намоён бўлади. Бу, албатта, оғир меҳнат, у нафақат ёғоч оёқли, балки соғлом киши учун машаққатлидир. **«Қишлоққа қайтиб, подачилик қилишини билганида бундай демасмиди...»** Ҳа, доктор Йигитали қишлоққа қайтгач, қандай меҳнат билан шуғулланишини қаердан ҳам билсин?! У урушда фақат насиҳат қилиши-ю, йўл-йўриқ кўрсатиши мумкин.

Агар уруш пайти бўлмаганида эди, эҳтимол, унинг ҳол-аҳволи, қишлоғи ва оиласини сўраган бўлармиди. У ерда қандай ишлар борлигини билармиди ва шунда унга, унинг бу янги ҳолатига муносиб ишни тавсия қилармиди.

Ҳар ҳолда у бирон ишни дам олиб ўтириб ёки юмшоқ ўринга чўзилиб бажармайди-ку! Мана шу ерда аччиқ савол туғилади: **«Ҳозир ким ёнбошлаб ишлайди?»** Эҳтимол бу савол кулгили бўлиб туюлиши мумкин. Лекин у ўринсиз кулги бўлади. Биз бир фақир қишлоқда урушдан кейинги йилларнинг гувоҳимиз. Аҳвол оғир, машаққатли меҳнат талаб қилади. Йигитали яқиндагина фронтдан қайтиб келган. У тирикчилик қилиш учун бирон меҳнат билан шуғулланиши керак. Ишламаган тишламайди, ҳатто ёш болалар ҳам тишлаш учун, яшаш учун ишлашлари керак: **«Хотини билан кичик ўғли бошоқ тергани жўнайди».**

Биз ҳикояни ўқир эканмиз, бу бошланиш кўргиликлар ва ғамгинликлар бошланиши деб айтган эдик. Хўш кейин нима бўлди? Сўнг **«замбарда уч боланинг мурдаси»**ни кўрамиз. Биз ўша кўринишда давом этамиз. Қўрқинч, оғриқ, кесилган оёқ, меҳнат ғами ва тирикчилик кўйида азоб билан қадам ташлаш. Мана шу ерда биз ушбу лавҳанинг бошқа томонини кузатамиз. Бу қайғу-ғамлар, тушкунлик, чарчоқ ва бошқа кўргиликлар лавҳаси. Бу ерда уч бола мурдаси, тобут ўрнидаги замбил. Йигитали тушида кўрган эди. Гўёки, у болалар – дўсти Рамазоннинг болалари. Йигиталининг дўстини эслаши урушдаги кўргиликлар ва қийинчиликлардан бири – очарчиликни эслатади. **«Бир ушоқни бўлишиб еган қадрдони»** Рамазон мурдалар тепасида турибди. У Йигиталига хўмрайиб қараб туради: **«Бола-**

ларимдан хабар олмадинг, ана энди уларни ўз ёнимга чақириб олдим». Йигитали ундан сурайти: «Сен... сен... ҳалок бўлибмидинг?» Рамазон жавоб бермайди. Йигиталининг тушида Рамазон ундан болаларини бориб хабар олмагани учун хафа бўлади ва болалари учун очлик, қашшоқлик ва тушкунликдаги ҳаётдан ўлимни афзал кўради. У жавоб бермаслик билан кифояланиб қолмай, ғазабланиб узоқлашади. Йигитали уни тўхтатмоқчи бўлади. «Йигитали дўстини тўхтатмоқчи бўлармиш-у, аммо юролмасмиш...» Бу тушда рўёбга чиқмаган ҳаракат амалга ошмаган кўплаб умидлар қаторига қўшилади.

Йигитали танҳо юлдузга тикилиб ётганича ўйлайди. Тушдаги воқеа тасодиф эмас, кундузи подани яйловдан ҳайдаб келаётганида кўрган эди: «**Икки аёл, бир эркак уч жасадни қабристонга элтишаётган эди!**» У икки аёл ва бир чўлоқ эркакнинг тобут кўтариб кетишаётганини кўрган эди. Тобут кўтарадиган эркаклар қани? Нега улар жанозада қатнашмайдилар? Нима учун икки аёлга тобут кўтартириб қўйдилар? Бу уруш ҳамма нарсани қириб битирган... барча эркакларни қириб битирган. Бу қишлоқнинг барча эркаклари урушда ҳалок бўлди. Эҳтимол, Рамазон ҳам шу тақдирга дуч келгандир. Йигитали «**уни дўзах ўтидан ўзи олиб чиқди. Энди нафас ростлайман деганида сал нарида бомба портлаган эди**». Ундан кейин дўсти Рамазон ҳақида, унга нима бўлгани ҳақида ҳеч нарса билмайди. Унинг билгани – ёнларида бомба портлагани-ю, унинг оёғи ёғоч оёққа алмаштирилгани. У ёғоч оёқда осонлик билан юра олмайди. У, эҳтимол, урушда ўлиб кетиши ҳам мумкин эди!

* * *

Йигитали Қамбар чўлоқ билан кечаги кун хотираларига қайтади... Унинг ғамгин саволини эслайди: **«Ҳозир қоидасини келтириб гўр қазийдиган, мурдани ювадиган, кафанлайдиган замон»**ми? Бу савол жавоб талаб қилмайдиган савол, ким бундай саволга жавоб истайди? Бу риторик савол. Бу билганнинг саволи. Буни балоғат илми аҳли тили билан айтганда билган билмаганга олиб берадиган савол. Бу қийинчилик, руҳий тушкунлик ва ақлий эзилиш даражасининг буюклигидан далолат беради-ки, одамлар шундай фикрга келганлар: **«Қўлга илинган мато билан кафанланиб, кейин тупроққа топширилса бас. Юзига тупроқ тушмаса, эрта-индин саёқ итлар кавлаб еб кетмаса бўлгани»**. Бу энг сўнгги, балки энг шафқатсиз умид: маййит қоидаси билан кавланган лаҳадга эмас, балки бир чуқурга, тупроққа топширилса бас ва маййитларнинг жуссаларини итлар кавлаб еб кетмаса бўлгани...

Мана шу ният ҳарфлари остида қандай кўргилик намоён бўлади? Инсонларнинг ана шундай ҳолатга тушиб қолишларининг сабаблари нимада? Урушнинг шарпаси ҳам қўрқинчли! **«...эллик етти арслон»**, эллик етти эркак **«урушга кетиб, икки-тасигина қайтди. Шуларнинг биттаси оёқсиз, биттаси эса кўр»**. Муаллиф ана шу кишининг қўзини йўқотганлигини эслаш билангина кифояланди. У ўқувчига раҳм қилиб унинг бошидан кечираётган кўргиликларини бизга баён қилмайди. Учинчиси эса – у икки аёл билан тобут кўтарган, уни чўлоқ бўлганлиги учун урушга юбормадилар. Аллоҳнинг уни уруш чангалидан асраб қолиш учун қилган марҳамати бўлса керак, эҳтимол, чўлоқлик эгасига нафи теккандир.

Демак, бу қишлоқ эркаклари ҳақида гапирсак, улар тўртта эркак. Уларнинг учтаси ҳақида тўхталдик. Тўртинчиси эса колхоз раиси эди. У қишлоқ кишиларидан бутунлай фарқ қилади. **«Раис ҳисобга кирмайди. У одам эмас, у – раис!»** Бу таъриф сатиранинг кульминацияси. Бу – вазиятнинг сатираси, аҳволнинг сатираси, балки раиснинг ўзининг сатирасидир. У раислиги билан ажралиб тургани учун ҳам одам қаторига қўшилмайди. Ҳатто у Худога қиёсланади. **«Шу ернинг худосидай»** гап, **«айтгани айтган, дегани-деган!»** Бу раис мазлум деҳқонлар устидан мутакаббирлик қилади, уларга жабр қилади, ўзини улардан устун қўяди, уларни қулга айлантириб, уларга зулм қилади: **«Кеча адирга чиқиб, Гулжаҳонни қамчилади».**

У деҳқонларни, уларнинг фарзандларини аёвсиз ишлатади. У доимо уларни таҳқирлайди. Шунинг учун, барча ундан қўрқади, ҳатто масъуллар ҳам қўрқадилар. Қишлоқ аҳлининг ундан қўрқиши унинг жабр қилиши натижасидир, қишлоқ аҳлини давлат учун ишлашга мажбур қилишидир. Чунки у раис, давлат вакили. Масъулларнинг қўрқиши унинг ёмонлиги ва тилининг узунлиги. Эҳтимол, ҳокимиятга эгаллиги ва шу билан тилининг узунлигидир. Чунки у айтади-ки: **«Бизда ҳам тил-забон бор, гапирсак арзийди».** У ўз тилини ўзи хоҳлаган жойда ишлатишга қодир. Рост айтиш учунми ёки ёлғон гапириш учунми, буниси муҳим эмас. Унинг учун энг муҳими у ўзини давлат хизматини, ҳоким хизматини яхши бажараётган қилиб кўрсатишидир!

«Ҳў, акажон, бу бошоқлар меники эмас, давлатники. Ўртоқ Сталинга топшираман бу донларни». Ким ҳам давлат манфаатига қарши чиқа олар эди?! Ёки «ўртоқ Ста-а-линга» хизмат қилаёт-

ган бу кимса устидан шикоят қила олар эди?! Зеро, оч деҳқонлар жаноби «**Ўртоқ**» учун терган бошоқларини топширар эканлар? «**Билдингизми, ўртоқ Ста-а-линг!**» Мадомики, унинг ортида «ўртоқ Сталин» портрети турар экан, масъуллар ҳам ундан қўрқмасмиди? «Сталин»нинг исми у қишлоқ аҳли устидан ўзини буюк қилиб кўрсатиши учун ҳимоя қила олади. Масъуллар ҳам унга шундай қарайдилар, у «ўртоқ Сталин»нинг исмига урғу бериб уни бўғинлаб-бўғинлаб талаффуз этади. Агар у қўрқмаганида уни сафарбар этилганлар рўйхатига қўшиб жангга жўнатган бўлар эди: «**қўрқмаса бошқаларга қўшиб урушга жўнатмасмиди...**» У урушга бориши учун бошқалар каби бир инсонми? «**Йўқ, у одам эмас, у – раис!**»!

Одамларнинг орасида ҳукм сурган мана шундай қўрқинч остида зўравон раиснинг ёмонлиги ифодаланди: «**Шунақа бўлгандан кейин уни «Ҳой инсон боласи ... !»** деб кўринг-чи. Ҳатто мана шу сўзни айтишга ҳам қишлоқ аҳлидан бирортаси қодир бўлмаган. Қандай қилиб айтсин, ахир у уларнинг ўз қўллари билан экиб-териб берган бошоқни «**ўртоққа**» топширади-ку! У бечора деҳқонларга уларнинг ўзлари пешона терлари билан ундириб-ўстирган бошоқларидан олишни ман қилади, улардан янада кўпроқ талаб қилади. Раис ўз куч-қувватини ўзи вакил бўлган ҳокимиятдан, ўзи хизмат қилаётган ҳукуматдан олади, ҳаттоки, бундай хизмат ўз халқи фарзандларининг ёки ўз халқи фарзандларидан қолганларининг қонини сўришга асосланган бўлса ҳам! Ҳақиқатан ҳам у – раис!

* * *

Йигитали Қамбар чўлоқни учратади, унга «ҳам гўрковлик, ҳам ғассоллик» вазифаси юклатилган. У маййитларни ювиб, уларни кўмиш учун, лаҳад қазийди. Унга ҳеч бир ёрдамчи йўқ. Қаердан ҳам унга ёрдамчи бўлсин, бутун қишлоқ эркаклардан холи қолган бўлса?! **«Хотинлар гўрковлик қилса, Қамбар чўлоққа ёрдам берса ёки ғассоллик қилса уят-ку».**

Қамбар чўлоқ икки аёл билан тобут кўтариб кетаётган эди. Ундан вафот этган болаларнинг ким эканлигини, кимларнинг оиласидан эканлигини сўради. **«Биттаси Зебиники, анави ямоқ рўмоллиси Сотиболдининг хотини»**, иккинчиси – **Эшқўзининг хотини Ҳалиманики**, учинчиси эса – **«Шодивойнинг хотини Зарифа шаддодники»**. Болаларнинг кимлиги, уларнинг насаби оналарига қараб белгиланади, уларнинг оталари улардан олдин дунёни тарк этдилар. Бу оналар урушда фарзандлари оталаридан айрилганларидан сўнг бугун фарзандларидан айрилиб турибдилар. Биринчисининг эри Йигиталидан олдин урушга кетиб қайтиб келмади. Иккинчисига эса **«қишлоқда биринчи бўлиб урушдан қора хат келган эди»**. Учинчиси касал, иситмада алаҳсираб ётибди, унинг ҳам эри йўқ. Ўзи ўлим тўшагида, касалнинг зўридан ҳеч нарсани билмай қолган, табиийки, ҳатто **«боласининг ўлганини ҳам билмай қолди!»** Бу қишлоқ аҳлининг аҳволи ва унинг кўргиликлари, шунга қарамай, раис улардан янада кўпроқ меҳнат талаб қилади, янада азоблайди!

Жанггоҳ кезиб, ўлимларни кўравериб, дийдаси қошиб кетган Йигитали маййит болаларни кўриб хўрлиги келиб ғазабланди: **«уларнинг устига эски латта ташланган эди»**. Унинг бошида қақшатқич аламли

бир савол пайдо бўлди: «Нима учун ўликларни ҳурмат қилмайдилар? Нима учун маййит бола ямоқ рўмол билан ўралади? Бутун қишлоқда ўликни ҳурмат билан кўмиш учун муносиб ёпинчиғ топилмайдими? Далада бошоқ бўлса-ю, нима учун болалар очликдан ўлади? Одамлар бошоқ терадилар-у, лекин улар раиснинг буйруғисиз бу дондан ололмайдилар, ундан еёлмайдилар? **«Уруш тугаганига бир йил бўлди».** Демак бир йил ичида аҳвол яхшиланмаган экан, қачон яхшиланади? Аввал уруш бўлаётгани учун юрт камбағал эди. Энди уруш тугади. Уруш тугаганига тўлиқ бир йил бўлди, лекин аҳвол ўзгармади. Ҳали ҳам дон эса давлатга ва «ўртоққа» топширилади. Ҳали ҳам раис, колхоз раиси давлатга бошоқ тераётган камбағалларни қамчилайди. Қишлоқ болалари эса очликдан ўладилар! Уруш тугаганига бир йил ўтгандан сўнг **«болаларнинг очдан ўлишига қандай чидаш мумкин»?!**

Бу масала хатарли даражада жиддийдир. Оғирлик буюқдир. Камбағаллик уруш сабабли, очлик камбағаллик сабабли, ўлим очлик сабабли! **«Очлик, қашшоқлик – уруш дарахтининг аччиқ мевалари».** Бу дарахт ҳали ҳам ўзининг аччиқ меваларини бермоқда. Урушдан кейинги вазиятни яхшилаш ҳақидаги кўплаб ваъдалар аҳволни ўзгартирмади. Ваъдалар, умидлар бошқа-ю, уларни амалга ошириш бошқа. Уларни амалга ошириш қийин. Демак, **«дарахт ҳали қуригани йўқ»**, аҳвол ўзгаргани йўқ. **«Ҳали бу мевалардан кўп татиб кўришади».** Бу келажакка тушкунлик билан қараш назарияси. Эҳтимол, у ҳам зарарли ва фойда бермайдиган «уруш дарахти»нинг мевасидандир, у тиканли, ейишга яроқли бўлмаган дарахт. Балки бу дарахт одамларни ейди, одамларга ейиш учун ҳеч бир нарса қолдирмайди, улар очликдан

ўладилар. У ўликларни кафанлаш учун ҳам мато қолдирмайди, уларни «эски латга» билан ўрайдилар. Бир мусулмон маййитини ювиб, кафанлаб, муносиб равишда дафн этишга имконият қолдирмайди, бироқ **«ҳозир қоидасини келтириб гўр қазийдиган, мурдани ювадиган, кафанлайдиган замонми?»**

Ёш болаларнинг очликдан ўлганидан хўрлиги келган, қаттиқ таъсирланган Йигитали **«Шунчалик оч экан, айтишса бўлмасмиди?»** деган савол беради. У шундай саволни алам ва ўкинч билан айтади. У қишлоқ аҳолисининг очлик ва қашшоқликдаги оғир аҳволини масъуллар билишини хоҳлайди. Қамбар чўлоқнинг берган жавоби эса унинг ҳасрат, қайғу-аламини янада орттиради. У саволга савол билан жавоб беради: **«Кимга? Раисгами?»** Хўш, айтишса, уларнинг гапига ким ҳам қулоқ солар эди? **«Ундан кўра Эгамдан имон сўра, беради».**

Бу аниқ равшан шарҳ шу мавзуда гапириш учун бирорта сўз ҳам қолдирмайди. Раиснинг назарида буғдой очликдан ўлаётган бечоралардан аввал **«ўртоқ»** ва **«давлат»**га берилиши керак. Бечора оч деҳқонларнинг пешонасига давлатни боқиш учун ўзларини қурбон қилиш, очдан ўлиш ёзилган. Йигитали раисдан ҳафтанинг **икки кунини ажратиб, шу кунлари одамлар ўзлари учун егулик ғамини енгиллаштириш учун бошоқ теришларига рухсат беришини сўрамоқчи бўлади.** Бироқ Қамбар чўлоқ раиснинг кимлигини тушунтиради: **«Бу даюснинг боласи гапимизга қулоқ солмайди, ўртага тушсак ҳам кўнмайди!»** У ўзи хоҳлаганни эшитади, ўзи хоҳлаганни гапирди ва унинг хоҳлагани бўлади. Унинг хоҳлагани қашшоқликдан ва очликдан ўлади!

* * *

Раиснинг зулми кўринишларидан яна бири кўз ўнгимизда намоён бўлади, раис эса ҳукумат ва давлат вакилидир...

Бу кўриниш раиснинг «каллаи саҳарлаб» отлиқ Йигиталининг уйи рўпарасида тўхтаганида кўринади. **«Раис-ку? Уйидан чаён чиқдими бу даюсинг..?»** Бу ўхшатиш чаённинг инсонларни кўп чақишига ишорадир. Унинг хаёлига Йигитали колхоз раислигига даъво қилиши, унинг ўрнини эгаллашни хоҳлаши мумкин деган фикр келади. Бироқ Йигитали колхозни бошқаришга ярамаслигини тушунади. У раис каби камбағал деҳқонларнинг қонини сўришни истамайди. **«Шу хаёл уйқунгни бузибди-да?.. Чакки безовта бўлибсан! Раислигинг ўзингга буюрсин. Мен оч эмасманки, нон бозорини орзу қилсам¹. Тирикчилигим шу «оши ҳалол» билан ўтиб турса бас».**

Раис унинг колхоз раҳбарлигига кўз тикмаётганлигидан қаноат ҳосил қилади. Лекин раис одамларни таҳқирлаш касбини бажаришдан қолмайди. **«Нон бозорини орзу қилмайдиган оч одам нонвойларнинг ишига аралашмасин!»²**

Йигитали ушбу фурсатдан фойдаланиб, раисга насиҳат қилади, ундан қўрқмаслиги, у қандай қилиб қишлоқ аҳлининг меҳрини қозониши мумкинлигини айтади: **«Олди-кетингга қараб иш тут, бунақада халқнинг қарғишига учрайсан. Одамлар икки кунгина ўзига бошоқ терса, хирмонингга ўт кет-**

¹ «Мен оч эмасманки, нон бозорини орзу қилсам». Таржимон бу ўринда ўзбек тилидаги «Мен туя эмасманки, ҳаммомни орзу қилсам» ибораси ўрнида юқоридаги мазмундаги арабларда кенг тарқалган иборани ишлатган.

² Қиёсланг: «Ҳаммомни орзу қилмайдиган туя туякашнинг ишига аралашмаслиги керак».

майди». У қишлоқ аҳли ҳақида қайғуради, уларга яхшилик тилайди. Раисдан икки кунни ўзлари учун бошоқ теришга ажратишини сурайди. Раис ўзининг ўжарлиги билан, буғдойни давлатга топшириш зарурлиги баҳонаси билан бу талабни рад қилганидан сўнг Йигитали баъзи саволларни беришга фурсат топади. Бу саволларнинг ҳар бири тошни силжитиш учун кафилдир. «Ким экади, ким ўради, ким янчади? Силласи қуриган аёлларми? Эти устихонига ёпишган, ейишга нон топа олмаётган болаларми?»

Бироқ раиснинг юраги тошдан ҳам қаттиқроқ. У қишлоқ аҳлига бўлган ёмон муносабатини оқлаш билан чекланмай, балки Йигиталига таҳдид қилади: **«Бизда ҳам тил-забон бор, хоҳлаганимизни гапиремиз, гапирсак арзийди!»** У хоҳлаган кимсасига айблов тиркашга тайёр. Тили узун. Давлат унга ишонади. Айбланувчи жазоланади, ҳатто у беайб бўлса ҳам. Бу мана шу золим раиснинг қақшатқич қуроли. У давлатнинг ва давлат вакилининг манфати йўлида ҳар бир фақир ва ҳар бир заиф боши устида туради!

Бундай таҳдид ва ҳар қандай таҳдид ҳақиқат соҳибини қўрқитмайди. Биз Йигиталининг унга айтган сўзларини кўрамиз: **«Раис, йўлингдан қолма, бўлмаса сенга куппа-кундузи осмондаги юлдузларни кўрсатиб қўяман»¹. Чўлоқ Йигитали от устида турган раисга дўқ қилади. Унинг бу қилган таҳдиди наф беради. Раис гапириш оҳангини пасайтиради. Бироқ у «давлат» ва «ўртоқ» соябони билан ҳимояланади. «Урушга борганман деб керилаверма. Сен урушга борган бўлсанг, бу ердагилар қайиш уқа-**

¹ Қиёсланг: аслида «Раис, йўлингдан қолма. Худди энангни Учўрғоннинг қайқисидан кўрсатиб қўяман...»

лагани йўқ. Биз сенларни боқдик. Биз сенларни кийинтирдик». Йигитали ҳам бу фурсатни шундайлигича қолдирмайди. Раисни «**Бизни ким боқиб, ким кийинтирганини биламиз**», деб бир аҳволга солади. У раиснинг (унинг ортида давлат ва ўртоқнинг) қишлоқ аҳлини боқиб кийинтираётгани ҳақида иддаосига қарши шундай дейди: «**Кунда бир ўлиб тириладиганлар ана, адирда чанг ютиб, қон тупуряптилар. Сен эса уларни қамчи билан азоблайсан!**» Йигитали раисга унинг қадрини ва зулмини, одамлар билан муомала қилингандаги мутаассифлигини аён қилиб беради, балки у бу раисдан истехзо қилади. Уни қўрқоқликда, эркаклар каби урушга бормагани учун хезалакликда айблайди: «**Қара-я тўрт йил уруш майдонидан узоқда писиб юришингга фатво ҳам топибсан-да, ҳе, хезалак!**»

Жаноб раис учун таърифланмаган нима қолди, у очиқ-ойдин қўрқоқлиги, жабр қилиши, зулм қилиши, «уруш майдонидан» қочиши ва эркак эмаслиги билан айбланди? Йигиталига қилган дўқи наф бермади, уни қўрқитолмади. Балки Йигитали унга дўқ қилиб, куппа-кундузи осмондаги юлдузларни кўрсатиб қўйишни ваъда қилди. «**Бор, бола, йўлингдан қолма!**» Қани энди у шу буйруқ билан кифояланса, йўқ. у ғазаб устида «**қўлтиқтаёғи билан отнинг сағринига уриб қолади**». От қаттиқ кишнаб сапчийди. Раис бехос сапчиган от устидан учиб тушай дейди-ю, аммо ўзини ўнглаб, жиловини қаттиқ тортади. Раис отни тинчлантиради, барча золим каби ҳақиқатни сукут сақлашга мажбур этиш учун куч ишлатади. У билан ҳимояланиб, ёғоч оёқли Йигиталига ҳужум қилади: «**Кўрамиз, ҳали ким кимга кундузи юлдузларни кўрсатар экан!**» От устидаги кучли киши ерда ётган бечорага таҳдид солади!

* * *

Бу асабларни таранглатувчи кўринишдан сўнг Йигиталини бу тортишув шовқинига уйғонган хотини ва икки ўғли даврасида кўрамиз. Улар ўтириб нонушта қиладилар. Хотини сигирни соғиб келгач, **«бир косадан сут ичишди. Битта зоғора нонни тўртга бўлиб ейишди – нонушталари шу бўлди».** Тўрт кишидан иборат оиланинг нонуштаси бор-йўғи биттагина зоғора кулча, улар уни тўртга бўлиб, шунга рози бўлиб, шунга қаноат қилиб, тановул қиладилар. Биладиларки, мана шу зоғора кулчага ҳам етиша олмаганлар бор. Мана шу ўтиришда Йигитали хотинидан **«нонингдан яна борми?»** деб сўраганида инсонийлик оҳангини сезамиз. У оч эмас эди, бироқ у бошқаларнинг ғамини еяётган эди. Хотини «Бор» деб тинчлантиргач, «Зарифаникига кириб чиқ, уни хаста эмиш» дейди. Сўнг у хотинидан **«Қанча унинг бор? Бир тандир чиқадими?»** – деб сўрайди...

Йигитали ўзи учун бир чироқ ёқиб, унинг нури ила ўзлари яшаётган воқелик зулматини тарқатишга интилади. У ўз қалбида **«урушда бир ушоқни бўлиб еган дўсти Рамазон»**ни зиёрат қилиши зарур эканлигини ҳис қилади. Чунки у уни тушида **«болаларининг мурдалари»** устида турганини кўради. У болаларини бориб кўришини кечиктираётганидан ғазабнок эди. «Сен менинг болаларимдан хабар олмадинг. Мана энди мен уларни ўзим билан олиб кетяпман!» Йигитали шундай деб ўйлар эди. У дўстининг болаларини ўзи бориб кўриб келиши зарур деб ҳисоблар эди. Эҳтимол, дўсти Рамазон ўлиб кетгандир. «Назирободга бориб келмасам бўлмайди». Бу «Рамазон» деган исмдан бошқа ҳеч нарса маълум бўлмаган, яшайдиган манзилгоҳини билмайдиган, ҳатто ана шу Рамазоннинг ўлик ёки тирик эканли-

гини ҳам билмайдиган, бор-йўқ билгани унинг назирободлик эканлиги бўлган дўсти учун нақадар ихлос, нақадар қурбонлик!

Йигитали Рамазон дўстининг фарзандларини кўриб келиш учун бир қоп нонни елкасига ортиб йўлга тушади. Урушдаги дўстлик мустақкамдир. Шунинг учун ҳам у йўл азобига чидайди. Темир йўл бекатида кўрган кекса унинг ёғоч оёғига ишора қилиб огоҳлантиради: **«Бу ҳолингизда етиб боролмассиз-ов... Йўл йироқ»**. Бироқ уни дўсти Рамазон ва унинг фарзандлари чорлашяпти, улар уни кутишяпти. Қариянинг огоҳлантиришини унутиб, қалб нидосига лаббай деб жавоб беради: **«Бу ўша – дўстинг Рамазон. У тирик! Сен уни жанг майдонидан олиб чиққан эдинг. Энди у сени кутяпти. Шошил. Бу йўл нима экан, бундан баттарларида юргансан. Қани юр, бўлақол. Сен эркаксан, оёғинг оғриси нима бўлибди. Бундан баттар оғриқларни кўргансан. Қани юр, тезроқ юр...»**

Йигитали шағал тўкилган йўл устида ёғоч оёғи билан юриб, **«адашган ит азобини тортса-да, чидади»**. Оғриқ уни қийнар, ҳатто қопдаги нонни ҳам ташлаб кетгиси келди, чунки у йўл азобини янада орттирар эди. Бироқ у дўстининг болаларини зиёрат қилгани кетяпти. **«Қандай қилиб у дўстининг болалари олдига боради, агар уларга бирор егулик нарса олиб бормаса?»** У ҳар сафар Назиробод сари қараганида, унга дўстининг фарзандлари кўринар эди. Қалбида яширинган ҳар бир қичқириқ ила, эркаклигидан ҳаё қилиб, бир сафар уларнинг унга тикилиб туриб оталари ҳақида сўраётганларини кўрса, бир сафар Рамазон уни соғинч ила бағрига босаётганини кўрар эди. **«Дўсти уни кўра солиб, қучоқ очиб югураётгани»**ни тасаввур қилар эди. У мана шу учрашувни

хаёлидан ўтказар, Рамазонга нима дейишни ўйлар, бу учрашувни кечга қолдиргани учун қандай қилиб узр сўрашини ўйлар эди.

Бу ерда катта бир муаммо бор: у дўсти Рамазонни, уни кутаётганини кўрадимиз? **«Эҳтимол, Рамазон қайтмагандир?»** Агар, Худо кўрсатмасин, шундай бўлган бўлса-чи? У қандай аҳволга тушади? **«Унинг уйидагиларга нима дейди?»** Уларнинг саволларига ва қарашларига қандай жавоб беради? У, албатта, уларга Рамазонни ўлимдан қутқарганлигини хабар қилади. **«Энди нафас ростлайман деганда сал нарида бомба портлаган эди».** Уларга ҳушини йуқотгани, ундан кейин дўстига нима бўлганини билмай қолганлигини айтади. Сўнг улар зиёратчига: **«бомба портлаган экан, сен нимага тириксану, у жон берди?»** деган саволни беришади. У шунда қандай аҳволга тушади?! У уларни дўсти Рамазон ҳақида ҳеч нарса билмаслигига қандай қилиб ишонтиради. Унинг гапига ишонадиларми? Улар уни дўстликка вафо қилмаганликда, дўстига ёрдам бермаганликда айбламайдиларми? **«Юзига айтишмаса ҳам уларнинг мунгли қарашларидан шу маънони уқмайдими?»** Йигиталининг хаёлига келган шу фикрлар уни хавотирлантирар эди.

* * *

Йигитали нон дўконига етиб келиб, дўсти Рамазонни кўради, бироқ у кутгандай бўлиб чиқмайди. Рамазон бечора одамларга қўпол муомала қилар, уларнинг юзига қараб, ҳақоратомуз сўзлар ишлатар эди. У на эркакни ва на аёлни ҳурмат қилар эди. Рамазон эса тазарруъ қилиб, **«Ўзим оч қолсам ҳам майлига. Шаҳид кетган боламнинг ёдгорлари туз тотмай**

ўтиришибди» деяётган бир бечора заифа кампирга қаттиқ-қаттиқ гапирар эди. Узоқ йўл юриб келган зиёратчи Йигитали кўрганларидан даҳшатга тушди. Не азобларни бошидан кечириб олдига келгани дўсти шуми? Набиралари учун егани нон ололмай кўнгли яримта бўлиб қайтаётган бечора кампир учун унинг қалби эзилди. Улар энди оч ухлайдилар, агар ухлай олсалар. Йигитали кампирга етиб, Рамазоннинг болалари учун деб олиб келаётган нондан икки донасини кампирга беради. Бундай ҳолатни кампир дарров тушуна олмайди. Бу кампирнинг ана шу иккита нон учун тўлашга пули йўқ! У Йигиталининг қистови билан ва бу икки нон эвазига бирор нарса келтиришигача кутиб туриши шарти билан қабул қилади. Кампир қайтиб келганда, Йигитали кўрдикки у **«бир жуфт хром этикни худди чақалоқ каби бағрига босиб турарди»**. Кампир бу бир жуфт этикни Йигиталига беради. У эса унинг ёғоч оёғига муносиб эмаслигини айтиб, узр сўраб қабул қилмайди. **«Этик ўғлиники бўлса керак. Ажаб дунё... хотирани ҳам нонга алмаштиришса!»**

Рамазон ҳалол, марҳаматли ва мурувватли шахс бўлиб чиқмади. У одамларнинг ҳақи бўлган нонни уларнинг кўзларидан панароқ бўлган қутига яширган эди. Йигитали аниқ кўрди, қути ичида нон бўлиб, **«берилса туни билан навбатда туриб, оқибат ҳам нонсиз, ҳам умидсиз қайтганларнинг ярмига етар эди»**. Бироқ Рамазон «нон йўқ» деб бечораларни ҳайдаб юборди ва дўстини ғазаблантирди. Кампир қайтиб келиб, унинг дўстини сўраганда, унинг хаёлига ёмон фикрлар келди. **«Келмасингдан хотинлар йўқлаб қолишди-ку, ёмонсан, жўражон, ёмонсан»**. Кампир қўлида хром этикни кўргач, тама қила бошлади. **«Бу жўражон**

писмиққина бўлиб чайқовчилик қилиб юрибди шекилли». У этикни ўзи учун сотиб олмоқчи бўлганда, кампир унга бу сотиш учун эмаслигини айтди: «Сотмайман буни. Бу кишига олиб келдим. Нон бериб эдилар»...

Кампирнинг сўзлари Рамазонга чақмоқ ургандай таъсир қилади: **«Нон? Шу одамми?»** Сўнг у Йигиталига қараб, ажабланиб сўрайди: **«Сен нон бердингми? Чунки у дўсти нон сўраб келган деб ўйлаётган эди. Ҳатто унга «кетишингда эсимга сол, болаларингга нон бериб юбораман»** деб айтган эди. Мана кўриб турибдики, у кампирга нон берибди. У охирги лаҳзагача лол қолиб турган эди, чунки унинг назарида дўсти ақлидан озган эди. **«Эси борми бунинг, келиб-келиб кампирга илакишадими?»** Аммо Йигитали бу кампирдан нима хоҳлашини жуда яхши билар эди.

У кампирдан бир кеча уйида тунаш учун жой сўради. Кампир бажонидил уйдан жой берди. Йигитали эса у кампир ўғлининг болаларига едирсин деб унинг уйида бир халта нон қолдирди. Кампир ундан Рамазонни танийсизми деб сўраганда: **«Биродаримни излаб келган эдим бу ерга. Шу одамми деб ўйлабман. Энди билсам... у урушда ўлган экан. Уни қутқариб қололмаган эканман»,** – деб жавоб беради. Йигитали ёлғон гапирмайди, у **«урушда бир ушоқни бўлиб еган дўсти»** Рамазонни учратмайди. Балки унга ўхшамайдиган бир кишини учратади. Унинг олдига етиб келиш учун бошидан қандай азобларни кечирганини ўзи билади, дўсти эса... Дўст қўлида кўксига пичоқ урилган ҳар бир инсон шундай иш тутади.

«Хоҳладим»га кетяпмиз»

Бу кўриниш бу «Ажаб дунё»даги биз кўрган барча қийинчиликлардан сўнг умид учқунларини ёқувчи биринчи кўринишдир. **«Бу оқшом қишлоқда тўй».** Инсонлар яшар эканлар, турмуш қураар эканлар, улар қашшоқ ва фақир бўлсалар-да, тўй қиладилар, унда меҳмонлар олдига чой қўядилар. Бу тўйда янги оила туғилгани эълон қилинади. Бу оила ҳаётга хурсандчилик назари билан боқади. Бу оила бизга «бу ҳаёт қанчалик қийин бўлмасин, барча қийинчиликларга чидаймиз, Худо хоҳласа, барча қийинчиликларни енгамиз. Бизда тўй учун муносиб кийим йўқлиги, қутлагани келган меҳмонлар олдига қўйишга ҳеч нарса йўқлиги муҳим эмас. Бу нарсалар узоққа чўзилмайди. Булар, албатта, ўтиб кетади. Аҳвол, Худо хоҳласа, яхшиланади» дейди. **«Ие, тоға, яхши ният қилинг, ўғилларимиз ўзларининг чопонларини кийишади Худо хоҳласа».** Келажак кунлар, худо хоҳласа, албатта бундан афзал бўлади...

Йигит порлоқ келажакни умид қилади. Йигиталига яхши кунлар келиши ҳақида гапиради. Бу Аллоҳга, унинг яхши кунлари келишига бўлган ишонч барча инсонлар учун саодат дарвозаларини очади. Яқин келажакда аҳвол жуда яхши бўлади. Йигитали яхши кунларни бошидан кечирган эди. Унда хайр-барақа ва тўкинлик бор эди. Албатта, аҳвол яна аввалгига қайтади: **«Тўйимда энгил-бошим ўзимники эди. Дастурхонимга қўярли ноним бор эди. Бу кўргиликларимиз ҳам ўтар кетар».** Албатта, бундай оғир кунлар ўтиб кетади ва ҳаёт яна давом этади.

Бу умид тўла гўзал хурсандчилик кўриниши бир оз кўнгилхиралик ҳолатидан холи эмас эди. Ке-

лин-куёвларнинг усти-боши ўзлариники эмас, балки колхозники эди. Йигит кийимни ўз пулига сотиб олган эмас, келиннинг ҳам устидаги либос барча қизлар тўй кунда орзу қилиб киядиган даражадаги келинлик тўй либоси эмас эди. Бунинг сабаби қашшоқлик ва йўқчиликнинг зўрлиги эди. Келин ва куёвнинг «устиларидаги либослар ўзлариники эмас, колхозники. Раиснинг хонасида турувчи бу тўн билан бу кўйлак келин-куёвга фақат бир кунгагина бериб турилади!» «Кўйлак ҳаммага сиғсин, бировга тор келиб қолмасин деб, атайлаб каттароқ тикилгани учун қизнинг нозик қаддида шилвираб турибди». Тўй ҳам одамлар ва келин-куёв оиласи хоҳлагандай бўлмайди. Тўғри, «меҳмонлар олдига чой, туршак қўйилади. Йиғиб-тергани бўлса, нон ёпар, чалпак пиширар, шўрвами, маставами тортар». Бироқ мана шу нарсалар тўй қилувчиларда борми? Агар бу нарсалар бўлмаса-чи? «Туршак» ерда ҳам топилади, у офтобда қуритилган, мана шундай кунларда асқотади деб. Нон ва шўрва бу назрдир. Бироқ бу нарсаларнинг йўқлиги билан ҳаёт тўхтаб қолмайди. Тўй бўлаверади, хурсандчиликка ҳамма шерик бўлади. «Сен нон синдирмадинг, шўрва тортмадинг деб ким ҳам айб қиларди?» Агар инсонлар қашшоқликда бир-бирлари билан тенг бўлсалар, ҳаёт осон ва бағрикенглик билан кечади. Аллоҳ, инсонларга уларнинг имкониятларидан ортиқ нарса юкламайди.

* * *

Ҳикояни ўқиб бўлгач... Яхшилик ғалаба қилади

Бу дунё воқеалари ана шундай давом этди. Бу ҳақиқатан ҳам ажаб дунё! Биз бунда кўплаб қарама-қаршиликлар ва зиддиятларни кўрдик. Бунда зулм ва адолат, азоб ва шафқат, маҳрум қилиш ва эҳсон қилиш, чарчоқ ва роҳат, етишмовчилик ва тўкинлик, камситиш ва ҳурмат, сукунат ва қўзғолон, тобеълик ва бўйсунмаслик, қўрқинч ва хотиржамлик, кўргилик ва сабр, ғамгинлик ва хурсандчилик мавжуд. Бу зиддиятларнинг барчаси ёмонлик ва яхшилик, ноҳақлик ва ҳақиқат ўртасида курашни акс эттиради. Кўп ҳолатларда ёмонлик пайдо бўлиб, у ҳукм суради. Ноҳақлик ҳам. Доимо ёмонлик ва яхшилик ўртасида кураш давом этади, лекин ибрат хотимададир. Охир оқибатда яхшилик ғолиб бўлиб чиқади. Бечора кампир ва унинг шаҳид кетган фарзанди болалари очликдан неларни кўрмадилар? Кампир бечора Рамазоннинг қабих муомаласидан қай аҳволга тушмади? Сўнг Йигитали унга иккита нон беради ва ундан ва набираларидан очликни нари қилади. Иккита нон кампир учун қанча кўп яхшилик эди, уларга қопдаги нонни қолдиргани-чи? Унинг «**кичик невараси халтада нон борлигини айтганида**» бу беозор кампир эшитган гапига ишонадими? У «**ҳайратдан донг қотди**». У донг қотишга ҳақлидир. У нон дўкони олдида тун бўйи тик туриб чиққан эди. У ўз ҳақи бўлган нонни ҳам ололмаган эди. Мана энди уйда халта тўла нон. Бу Аллоҳ Таолонинг унга ва унинг шаҳид кетган фарзандининг болаларига берган ризқ насибадир.

Биз Йигиталининг колхоз раиси билан деҳқонлар учун ҳафтада икки кун ажратиб шу кунларда улар ўзларига очлик ғамини камайтиришлари учун бошоқ теришларини талаб қилиб баҳслашиб тортишади. Ва ниҳоят, **«Раис одамларга икки кун давомида ўзлари учун бошоқ теришлари мумкинлигини эълон қилди»**. Йигиталининг нияти амалга ошди, яхшилик ғалаба қозонди.

Йигитали Рамазонни ўйлаб қанчалик ички кечинмаларга берилди? Унинг олдига етиб бориш учун қанча азобларга бардош берди? У билан учрашганда, у кутгандай бўлиб чиқмаганда, унинг таъмагирлиги, ёмонлиги, худбинлиги, ўзидан бошқани яхши кўрмаслиги, одамлар ҳақиға хиёнат қилиши, уларга зулм қилиши, уларни ҳақорат қилиши, унинг бечора кампирга ва нон учун навбатда турганларга қилган ёмон муомаласини кўрганда бошидан нималарни кечирди? Йигитали ҳатто уни урмоқчи бўлди. **«У Рамазонни болохонадор қилиб сўкиши ҳам, таъна-дашномларга кўмиб ташлаши ҳам, борингки, уриб қолиши ҳам мумкин эди»**. Бироқ, у бундай ёмон фикрларни мўъжаз ва аламли хулоса билан миясидан чиқариб ташлади: **«Ҳаммаси бекор. Бу мен ўйлаган одам эмас экан. На гапиринг, на калтакланг, фойдаси бор бунга»**. Биз бу ерда ёмонлик думини ликиллатаётганини кўрамиз. Ёмонлик ўз қурбонларидан бири бўлмиш Рамазон устидан ғалаба қозонди, сўнг уни қамоққа тикди. Йигитали эса ёмонлик устидан ғалаба қозонди; Рамазоннинг тузалмаслигига бўлган тушкунлигидан сўнг ҳам **«қўлига қоғоз ва қалам олди..!»** У Рамазонни қамоқдан чиқариш, унинг ўз фарзандлари ҳузурига қайтиши, уларнинг етим бўлиб қолмасликлик-

лари учун командирга хат ёзишга киришди. Бу яхшилиқдир! Яхшилиқ албатта ғалаба қозониши керак!

***

Изоҳ:

Тоҳир Маликнинг инсон қалби тубига шўнғишдаги, унинг сир-асрорларини оча билишдаги ва уларнинг барчасини ўз қалами ва каломи билан тасвирлашдаги қудрати ажойибдир. Унинг ана шу лавҳаларни чиқаришда ва ўқувчи қалбини асир қила олишдаги ижоди нақадар гўзалдир! Бу бизни ана шу лавҳалар билан бирга яшашга, уларни ҳис қилишга, бу воқеалар соҳиблари билан бирга бўлишга, улар билан уйғунлашиб кетишга мажбур қилади. Улар гўёки биз, биз гўёки улардир! Буни **«жонли тасвир»** деб аташ мумкин! Бу фотоаппарат тасвирлагани каби жонсиз, қотиб қолган лавҳа эмас, балки у қалб тубларига кириб, ундаги яширин фикрларни бизга кўрсата олади.

Бу муаллиф бизга Йигиталининг дўсти Рамазон, раис, кекса кампир ҳақидаги фикрларини, уларнинг ҳар бирининг ўзи ҳақидаги фикрларини бизга эшиттираётган пайтда намоён бўлади: **«Кампир дўкон очилиб, дўкондор «келинг она, сиз учун топилади нон» деб қолармикин, деган илинжида деразақопқоққа анча тикилиб қолди!»** Шунингдек, Тоҳир Малик бизга кампирнинг қўлидаги нон олиш ҳуқуқини берувчи қоғозга тикилиб, гўёки у нон дўкони эшигини очиб берадигандай қараб туришини тасвирлаганда кўрсатади: **«Кампир нон олиш ҳуқуқини берувчи қоғозларга мунг билан**

қараб турди-да, уларни камзули чўнтагига солиб дўкондан узоқлашди. Беш-ўн қадам юриб, яна илинж билан орқасига ўгирилиб қаради». Лекин бу қоғоз наф бермади. Кампир кутган умид амалга ошмади. Дўкон деразаси очилмади. Рамазон унинг набиралари ҳақи бўлмиш егулик нонни бериш учун чақирмади, болалар егани нарса тошмадилар...

Ўз кўнглида ўзини қашшоқлар ва муҳтожларнинг отасидек ҳис қилган Йигитали бу кўринишдан таъсирланади. «**Чорасиз кампирнинг бир-бир қадам босишидан Йигиталининг назарида ер зирилларди. Ўғлининг (балки ўғилларининг) ҳажрида куйиб адои тамом бўлган бу она нон деб чирқираб турган набирасининг (балки набираларининг) олдига нима деб кириб боради? Бошини қайси тошга урсин энди бу бечора она!**» Йигитали иккита нон бергандан сўнг кампирнинг ўй-фикрларини эшитамиз: «**Наҳот бу ёруғ дунёда шундай одамлар қолган бўлса! Ё бу одам эмас, авлиёмикан? Менинг нолаларимни эшитиб, осмони фалакдан тушдими? Э, йўқ, нолаларга тушадиган бўлса, кунда осмондан авлиё ёғилиши керак. Бу одам яхши одам...**» Бу сўзлар негизида нечоғлик алам ва умид бор? Нола қилаётган бечора қашшоқларнинг сони қанча? Менга бекорга нон берадиган бу киши бани одамми?..

Биз шахсиятини қуйида кўриб чиқадиган Рамазон бир томонда, биз кўрган Йигитали бир томонда. Дўсти Рамазонни ва унинг болаларини тушида кўрган дўст: «**Бир неча бор тушимда кўрдим**». У ялангоёқ юривериб товонлари ёрилиб кетган ўз фарзандини этикдан маҳрум қилиб, Рамазоннинг болаларига нон кўтариб боради. Хотини унга: «**Шу ноннинг ярмини сотсангиз, ўғилларингизга этик олса**

бўлар эди» деганда, ғазабланган эди. Хотинининг гапи кўнглини кўп оғритган эди. У тушунардики, этик нархи қиммат эмас, биров нон сотиб, олиш мумкин. Бироқ Рамазоннинг болалари яшаш учун нонга муҳтожлар. **«Этиксиз кун кўрса ҳам бўлади, ammo нонсиз яшаш мумкин эканми?»** Йигитали қаттиқ хафа бўлди. Эҳтимол, хотинига кўп гаплар айтмоқчи бўлгандир. Лекин ўз кўнглида шуларни ўтказди: **«Агар мен у ёқларда қолиб кетсам, Рамазон аллақачон менинг болаларимни йўқлаб келарди».** У дўсти Рамазоннинг муруватини шундай тасаввур қилар эди.

Бироқ, мана бу Рамазон урушда ҳаётини сақлаб қолган дўстини зиёрат қилишни ўйламаган, уни йўқлашни, ундан хабар олишни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Аксинча, уни зиёрат қилгани келган дўстидан тезроқ қутулишни ўйлар эди: **«Иккита нон бериб қутулиб қўя қоламан, ҳозир иккита нон бу ҳаёт деган гап».** У ўзини зиёрат қилиш учун не азоб тортиб келган инсон ҳақида шундай ўйлайди. Ўлимдан қутқариб қолганлиги ҳақи учун нон сўраб келган оч деб ўйлайди: **«Кўзи нонда; оч экан, бечора. Балки у шунинг учун келгандир. Ҳали менга осилиб олмаса эди. «Мени қутқарганман», деб миннат қилса».** Буюк қалб эгаси Йигитали Рамазонга миннат қилармиди, у ундан нон олиш учун уни ўлимдан қутқариб қолганини эслатармиди? Бундай ўй-фикрлар Рамазоннинг зеҳнига қандай келиши мумкин?!

Йигитали қишлоқ аҳлининг қўй-молини боқар экан, ана шу қишлоқ аҳлининг аҳволи ҳақидаги ўй-фикрларини унутишимиз мумкин эмас. **«Йигитали чилланинг иссиғига чидамай жони узилган ўтларга қараб Россиянинг ўтлоқларини эслади.**

Шу ўтлоқлар бу ерларда ҳам бўлмайдими, сигирлар елини сутга тўлмайдими...» Унинг дўсти Рамазонни зиёрат қилишга жўнашидан олдин хотини ҳақидаги фикрлари: **«Ҳа, майли, онасан-да она, ўз боланга куясан!»** Мана у ўғлининг ёрилган оёқларига пиёздоғ босилаётганда, ўз вақтида ўзи тортган худди шундай аламларини эслайди. У ўша пайтда бугун ўғли тортаётган аламларни тортган эди. Бироқ ёғоч оёқда яшаш янада аламлироқдир: **«Баъзан «қани эди бир мўъжиза билан оёғим ўсиб чиқса. Товонларим ёрилишига ҳам, кунда пиёздоғ босишларига ҳам рози эдим»** деб қўяди». Рамазоннинг Йигиталининг кўзи қутидаги нонга тушган пайтидаги ҳолини эслайлик: **«Кўзи нонда, оч экан, бечора. Балки у шунинг учун келгандир. Ҳали менга осилиб олмаса эди. «Мени қутқарганман»,** деб миннат қилса, иккита нон **бериб қутуламан. Иккита нон – ҳозир ҳаёт дегани».** У иккита нон билан унинг ўзини ва болаларини зиёрат қилгани, уларнинг ҳолларидан хабар олиб хотиржам бўлгани келган дўстидан қутулмоқчи!

У Назирободдан қайтиб келгач, уни қамоққа олиб кетгани келган икки кишини учратади. Бироқ бу иокиза қалбли инсон уларни район идорасидан уни расликка тайинлаш учун келишган деб ўйлайди. Чунки у шундай миш-мишларни эшитган эди. Биз колхоз раиси бундай гапларни эшитиб, хавотирга тушганини кўрган эдик. Бироқ, Йигитали қишлоқ аҳли манфаатини ўйлайди. **«Яна одамларнинг гапи тўғри келиб мени раис қилиб қўйишса-я? Э, йўқ, кўнмайман. Бир оёқ билан колхозни эплаб бўларканми. Ажаб дунё... сендан сўраб ҳам ўтиришмайди-я...»**

* * *

Ёзувчи биз учун саволга ва айни пайтда хаёл қилишга ўрин қолдиради. Бу адабий танқидчиликда ўқувчини ижодга шерик қилиш дейилади. Масалан: **«Раис одамларга икки кун ўзлари учун бошоқ теришлари мумкинлигини эълон қилди»**. Бундай ўзгариш қандай юз берди? Қандай қилиб раис ҳафтанинг икки кунини одамлар ўзлари учун бошоқ териб олишларига рухсат берди. Шунингдек, Йигиталининг қамоққа олинишини ўйлашни ёзувчи ўқувчига қолдиради. Нима учун у қамоққа олинади? Бир йил мобайнида унинг куни қамоқда қандай ўтди? Ҳикоя ниҳоясида кўрамизки, Йигитали қўлига **«қалам ва қоғоз олади»**... У дўсти Рамазон учун командири билан боғландими? Командири унга жавоб қилдими? У қамоқдан чиқдими? Ўқувчининг ёзувчига ижодий амалиётда шерик бўлиши қизиқарли бўлиб, уни матнга янада яқинлаштиради, ёзувчи ва ўқувчи ўртасида алоқа боғлайди...

* * *

Ёзувчининг баён этишни чўзиш вақтида чўзишга, қисқартириш вақтида қисқартиришга қодир эканлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Бу тасвирлаш тили билан айтганда, аниқлаштириш ёки сурат тафсилотларини чуқурлаштириш зарур бўлганда суратни катталаштириш, бунга ҳожат бўлмаганда, уни кичиклаштиришдир. Ёки ана шу зарурат туфайли суратни кичиклаштириш талаб этилади. Буларнинг ҳаммасини ёзувчи ўзининг ажаб дунёсида ажойиб услубда намоёиш этади. У бир суратдан иккинчи суратга ўтишдаги лавҳани усталик ва аниқлик билан ифода этадики, бир лаҳзада Йигиталининг бир йил

қамоқда ўтиргани ўтиб кетади. Биз унинг қандай ўтиб кетганини билмай қоламиз. Унинг сафар машаққатларини, ҳар бир қадамини биргаликда узоқ давом этган суратда кечирамиз. Шунингдек, у яйловдан қайтиб келаётиб Қамбар чўлоқ ва вафот этган болалар мурдаларини учратгандаги ҳолатда, у станцияда бўлган пайтда одамларнинг тез-тез жўнаб кетиши ҳамда эрта тонгда раиснинг унинг уйига келишидаги лавҳаларда бу кўринишларни батафсил кўрамиз.

* * *

Биз яна сезамизки, ёзувчи совет коммунистик тузумининг салбий томонлари ҳақида бирорта ҳам фикр билдирмайди. Лекин у айтиш мумкин бўлган барча гапларни айта олди. Айтмоқчиманки, у ана шу золим мустабид тузумнинг кўринишини – колхоз раиси образи орқали совет ҳокимияти замонини муваффақиятли ифода эта олди. Биз бундан ҳокимият ва ҳукумат ишчиларга, камбағал фуқароларга муносабати ва уларга зулми ҳақида хулоса чиқара олдик. Давлат уларни ишлаб чиқариш воситаси сифати қўллаб, давлатни боқиб учун фойдаланади, лекин давлат уларни боқмайди. Балки улардан мажнун урушда ёқилғи сифатида фойдаланади. У қишлоқ аҳлини урушга муқаррар ўлимга юборади. Уларнинг на туяси бор, на бияси. Улардан ҳиссиётсиз ва эҳтиёжсиз бўлиш, улардан давлат ва ҳукумат хоҳлаган тарзда яшаш, энг озига қаноат қилиш ва аҳволларини яхшилаш ҳақида ўйламаслик талаб этилади. **«Уларнинг ҳар бири бир косадан сут ичишди, бир дона зоғора нонни тўрт бўлиб ейишди, бор-йўқ нонушталари шу бўлди!»**

Биз ҳикояда Йигитали кунлик тирикчилигини қандай қилиб топишини унга бир бола югуриб етиб олиб бир чалпак узатганида кўрдик: **«Олинг экан, сизга»**. Бу чалпак Қамбар тоғаники, у ҳам ўзи каби қашшоқ. Шунингдек, Йигитали **«кўзини ерга тикиб»**, навбати келганга **«Бугун сизники»** деб паст овозда айтганида кўрдик. У шундай дейишга мажбур, у ўзи ёрдамга муҳтож, қишлоқ аҳли бир кунлик овқатини беришга келишиб олган, у уларнинг подасини боққани эвазига қийинчилик ва очликни енгиши учун ёрдам берадилар. Унинг ўғли эса **«Ҳосилотникида ишлайди»**. Шунингдек, хотини ва кичик ўғли бошоқ теришда меҳнат қилади-ю, улар бу бошоқдан ҳеч нарса ола олмайдилар. Улар бугдой ўриб, зоғора ейдилар!

Шунингдек, нон дўкони олдида оқшомдан то тонггача навбат кутиб турган йигирматача одам ми-солида ҳам кўрамиз. **«Мен бу ерда кеча тундан бери турибман»**. Улар навбатда туриб ўз улушлари бўлган нонни олиш учун кутадилар, сўнг уйларига нонсиз ва умидсиз қайтадилар. Рамазондан ўз улуши бўлган нонни беришини сўраб ялинган кампир: **«Мен-ку майли оч қолсам чидайман. Лекин шаҳид кетган ўғлимнинг болалари оч, ҳеч нарса тотгани йўқ!»** Бу гапларни айтган кампирнинг **«ёноқлари бўртиб чиққан эди»**. Бошқа бир ўринда очликдан ўлган болалар саҳнаси **«уруш тугаганига бир йил бўлди»**. Тўй кўриниши: **«Сен нон синдирмадинг, шўрва тортмадинг деб ҳеч ким маломат қилмайди»**. Одамлар бу кунда келган бор-йўғи беш-ўнта меҳмон олдига қўйгани нарса топа олмайдилар. Тўй эгалари йиғиб-тергани бўлса нон ёпар, чалпак пиширар, шўрвами, маставами тортар, бўлмаса – йўқ...

Демак, на тузумни ва на унинг ишларини тавсифлашга ҳожат бор. Бироқ сиз ўзингиз осонлик, қайғу ва алам билан ҳокимиятнинг оламларга бўлган муносабатини билиш учун керакли хулосани чиқариб олаверасиз!

* * *

Ва, ниҳоят.

Бу менинг ушбу ҳикояни ўқиб билдирган баъзи мулоҳазаларим бўлди. Бу бир оз чўзилди. Лекин мен сизлар Тоҳир Маликнинг ушбу дунёсини ўқиб унинг ижодида иштирок этиш учун мунозарани очиқ қолдираман ва айни пайтда «**Танланган ўзбек ҳикоялари**»ни ўқишга даъват этаман.

*Араб тилидан
Маҳмуда Сайдумарова таржимаси*

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Аксиома	3
Хазонрезги	161

Ҳикоялар

Иванич	276
Ажаб дунё	297
<i>Нашриётдан .....</i>	<i>328</i>
<i>Ўзбек ёзувчиси Тоҳир Маликнинг</i> <i>«Ажаб дунё» ҳикоясини ўқиб... ..</i>	<i>329</i>

Изоҳ ва қайдлар учун

Адабий-бадий нашр

Тоҳир Малик

АЖАБ ДУНЁ

Қиссалар ва ҳикоялар

Муҳаррир: Анвар НАМОЗОВ

Мусаҳҳиҳ: Наврӯз БЕКМУРОДОВ

Бадий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ

Техник муҳаррир: Ўткир ТОЖИБОЕВ

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)6

М 22

Малик, Тоҳир

Ажаб дунё (қиссалар ва ҳикоялар) [Матн] / Т.Малик. –
Тошкент: Янги китоб, 2015. – 368 б.

ISBN: 978-9943-4554-1-2

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)6

Нашриёт лицензияси: АИ № 255, 31.12.2014.

Теришга берилди: 10.06.2015 й.

Босишга рухсат этилди: 04.09.2015 й

Газета қоғози. Қоғоз бичими: 84x108 $\frac{1}{32}$.

Schoolbook гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб-нашриёт т.: 13,04. Шартли б.т.: 19,32.

Адади: 2000 нусха.

Буюртма № 253.

«Янги китоб» нашриётида нашрга тайёрланди.

100138, Тошкент шаҳри Учтепа тумани

Чилонзор даҳаси 13-мавзе 45-уй

Tel.: (+99891) 132-36-64, (+99890) 992-35-01

e.mail: yangikitob@mail.ru

«Print Line Group» ХК босмахонасида чоп этилди.

100097, Тошкент ш., Бунёдкор шоҳ кўчаси, 44.